

**YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**BİLGİYİ YENİDEN İNŞA ETMEK:
TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI MİMARLIĞI**

Y.Mimar Göksun AKYÜREK

**F.B.E. Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programında
Hazırlanan**

DOKTORA TEZİ

Tez Savunma Tarihi : 04.11.2008
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Uğur Tanyeli
Jüri Üyeleri : Prof. Dr. Günkut Akın
: Prof. Dr. Esra Danacıoğlu
: Doç. Dr. Bülent Tanju
: Yrd. Doç. Dr. Ahmet Ersoy

İSTANBUL, 2008

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
KISALTMA LİSTESİ	iv
ŞEKİL LİSTESİ	vi
ÖNSÖZ.....	x
ÖZET	xi
ABSTRACT	xii
1. GİRİŞ.....	13
1.1 Problemin Tanımı	13
1.2 Amaç ve Kapsam.....	18
2. TANZİMAT'IN YENİ BİLGİSİ VE MİMARLIK	24
2.1 Tanzimat'ın Yeni Özneleri: Bürokrat ve Aydınlar	24
2.2 Mutlak Metin Avrupa	30
2.3 Batı'nın Aşkın Bilgisi	37
2.4 Değişimin Kodları: Ulûm ve Fünûn	39
2.5 Faydalı Bilginin Askeri Bağlamı	51
2.6 Osmanlı Mimarlık Bilgisine Dair Kavramlar ve Sınırlar	54
2.7 Eksik Kalan Mimarlık: <i>Fenn-i Mi'mâri</i>	60
3. YENİ BİLGİYİ İNŞA EDEMEMEK: DARÜLFÜNUN	73
3.1 Bilgi Alanının Yeniden Kuruluşu ve Eğitimde "İslahat"	73
3.2 Eğitimde İslahatın En Görünür Eseri: Darülfünun	79
3.3 Darülfünun İnşaatı	85
3.4 İnşaat Neden Bu Kadar Uzun Sürdü?	102
4. YENİ BİLGİNİN NESNESİ OLARAK KENT/İSTANBUL	118
4.1 İstanbul'un Yeni Tarihsel Bağlamı.....	118
4.2 Ayasofya'nın Tamiri.....	122
4.3 Yeni Bir Uzmanlık Alanı: Dikilitaşlar / Anıt Sütunlar	131
4.4 İstanbul'u Okumak	141
4.5 İstanbul'u Konuşmak.....	154
5. (ESKİ) BİLGİYİ GÖSTERMEK: SERGİ-İ UMÛMÎ-İ OSMÂNİ	176
5.1 Yeni Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Devleti	176
5.2 İstanbul'da Yeni bir Sergi.....	179
5.3 Sergi Neyi Sergiledi?	190
6. SONUÇ.....	206
KAYNAKLAR.....	212

KISALTMA LİSTESİ

M	Muharrem
S	Safer
Ra	Rebî-ül-evvel
R	Rebî-ül-âhır
Ca	Cemâzi-yel-evvel
C	Cemâzi-yel-âhir
B	Receb
Ş	Şa'bân
N	Ramazan
L	Şevvâl
Za	Zi-l-ka'de
Z	Zi-l-hicce
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
C.B.	Cevdet Belediye
C.EV.	Cevdet Evkaf
C.M.	Cevdet Maliye
HAT	Hatt-ı Hümâyun
HR.MKT.	Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî
İ.DH.	İrade, Dahiliye
İ.HR.	İrade, Hariciye
İ.MVL.	İrade, Meclis-i Vâlâ
İ.MSM.	İrade, Mesâil-i Mühimme
A.AMD.	Sadaret, Amedî Kalemî Evrakı
A.MKT.MVL.	Sadaret, Mektubi Kalemî Meclis-i Vâlâ
A.MKT.NZD.	Sadaret, Mektubi Kalemî Nezâret ve Devâir
A.MKT.MHM.	Sadaret, Mühimme Kalemî Evrakı
EI	Encyclopedia of Islam
TCTA	Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
TE	Tasvîr-i Efkâr
TV	Takvîm-i Vakayi
TA	Tercümân-ı Ahvâl
CH	Ceride-i Havâdis
RCH	Rûzname-i Ceride-i Havâdis

ŞEKİL LİSTESİ

- Şekil 2.1. 1874 tarihinde *Hayal*'de (114) yayınlanan ve Osmanlı Devleti ile Avrupa'nın farklı giyinmiş kadın bedenlerinde temsil edildiği bir karikatür, bu popüler kavramlara referans vererek "Medeniyet arabasıyla terakki" olarak adlandırılmış (Ak, 2003, s.20). 72
- Şekil 3.1. Sultan Abdülmecid'in 1844'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki diploma töreninden dönüşü (Terzioğlu, 1993, s.46). 110
- Şekil 3.2. Darülfünun için ilk olarak seçilen Atik Bab-ı Defteri (Ticarethane) arazisi, Ayasofya ve daha sonra Darülfünun'un inşa edildiği Atik Cebehane arsası arasındaki ilişkiyi gösteren harita (Ayverdi, 1958). (Haritadaki renklendirmeler yazar tarafından eklenmiştir). 110
- Şekil 3.3. Fossati'nin Bab-ı Defteri arazisine yerleştirdiği Darülfünun binasına ait ilk önerinin zemin kat planı (Palumbo-Fossati, 1970, s.99). 111
- Şekil 3.4. Fossati tarafından hazırlanan birinci Darülfünun projesinin üç boyutlu görünüşü (Palumbo-Fossati, 1970, s.99). 111
- Şekil 3.5. Fossati tarafından arsa değişikliği sonrasında hazırlanan ikinci Darülfünun planı (Lacchia, 1943, s.81). 112
- Şekil 3.6. Fossati'nin Ayasofya'nın minaresinden görünüşünü kurguladığı Darülfünun binasının son hali (Fossati, 1852, pl.20). 112
- Şekil 3.7. Darülfünun girişi (*Şehbal*, 1 Teşrinisani 1325/ 14 Kasım 1909, s.289). 113
- Şekil.3.8. Darülfünun binasında 1876'da açılan ilk Meclis-i Mebusan toplantısı (TCTA, 1985, 4:950). 113
- Şekil 3.9. Darülfünun binasındaki Mebusan Meclisi salonunun mahkeme salonuna dönüştürülmesi çalışmaları (*Şehbal*, 1 Teşrinisani 1325/ 14 Kasım 1909, s.290). 114
- Şekil 3.10. Darülfünun'un binasının Adliye Nezareti'ne dönüştürülmesi çalışmaları (*Şehbal*, 1 Teşrinisani 1325/ 14 Kasım 1909, s.290). 114
- Şekil 3.11. Darülfünun binasında toplanan İkinci Mebusan Meclisi, (*Şehbal*, 1 Teşrinisani 1325/ 14 Kasım 1909, s.291). 115
- Şekil 3.12. Darülfünun binasının Marmara Denizi'ne bakan arka cephesinin neo-klasik düzenini ve tarihi yarımadanın Boğaz girişinden görünüşünü gösteren fotoğraf (*Şehbal*, 1 Teşrinisani 1325/14 Kasım 1909, s.289). 115
- Şekil 3.13. Darülfünun binasının Ayasofya ile ilişkisini gösteren hava fotoğrafı (Müller-Wiener, 2002, s.230). 116

Şekil 3.14. Yapının Ayasofya ile ilişkisini gösteren başka bir hava fotoğrafı (Ousterhout ve Başgelen, 2005, s.31).....	116
Şekil 3.15. Ayasofya'nın dış avlusundan Darülfünun binasının görünüşü (Genç ve Çolak, 2007, s.238).....	117
Şekil 3.16. Darülfünun binasının daha sonra düzenlenen Sultanahmet Meydanı ve Ayasofya ile ilişkisi (Atatürk Kitaplığı, Kartpostal, No. 5664).	117
Şekil 4.1. Gaspare Fossati tarafından Bayezid Meydanı'na dikilmek üzere tasarlanmış, ancak inşa edilmemiş olan “nişân-ı adâlet” projesi (Palumbo-Fossati, 1970, s.97)..	164
Şekil 4.2. Artin Pascal Bilezikçi tarafından tasarlanan ve 1855 Paris Dünya Sergisi'nde Osmanlı Devleti adına sergilenen Kırım Savaşı Anıtı, ya da farklı bir iddiaya göre Tanzimat Abidesi (<i>Tanzimat Devrine Ait Bir Kısım Resimler ve Vesikalar</i> , 1940).	165
Şekil 4.3. Sultan II. Mahmud için Okmeydanı'nda dikilen nişan taşı (Acar, 2006, s.70).....	166
Şekil 4.4.13 Temmuz 1849 tarihinde Ayasofya'nın açılış töreni (<i>L'Illustration</i> , 1849, 13:405). Çizer De Beaumont tarafından Sultan III.Ahmed Çeşmesi kareden çıkartılmış, yapının girişi küçültülerek Ayasofya'nın anıtsal etkisi arttırılmıştır (Nelson, 2004, s.82).	166
Şekil 4.5. Fossati'nin Ayasofya için hazırladığı ve 1852'de yayınlanan kitabın Sultan Abdülmecid'in armasının da yer aldığı kapak düzeni.	167
Şekil 4.6. Ayasofya'yı, etrafını çevreleyen konut dokusunun içinde gösteren güneybatı görünümü (Fossati, 1852, Levha 25).	168
Şekil 4.7. Ayasofya'nın içerisinde Fossati'nin tasarladığı hünkar mahfiline bakış (Fossati, 1852, Levha 8).	168
Şekil 4.8. Ayasofya'nın güney giriş portalinin görünümü (Fossati, 1852, Levha 1).	169
Şekil 4.9. Fossati'nin Ayasofya görünülerinden bir detay olarak yapıyı yerli bir rehber eşliğinde gezen Avrupalı turistler (Fossati, 1852, Levha 10-detay).	169
Şekil 4.10. 1856'daki tamiratın ardından etrafı demir parmaklıklarla çevrilen At Meydanı'ndaki Burma/Yılanlı Sütun'un Pascal Sebah tarafından çekilmiş olan 1865 tarihli fotoğrafı (Öztuncay, 2003, s.607).	170
Şekil 4.11. 1854'te henüz ulaşılabilir durumdaki At Meydanı'ndaki Dikilitaş'ın kaidesinin İngiliz fotoğrafçı James Robertson tarafından çekilmiş fotoğrafı (Öztuncay, 2003, s.121).....	170
Şekil 4.12. At Meydanı'ndaki anıt sütunların 1856'da geçirdikleri tamiratın öncesinde, 1853'te İngiliz James Robertson tarafından çekilmiş fotoğrafı (Öztuncay, 1992, s.67).....	171

Şekil 4.13. At Meydanı'nda etrafı demir parmaklıklarla çevrilmiş anıt sütunların 1865'te Pascal Sebah tarafından çekilmiş fotoğrafı (Öztuncay, 2003, s.597).	171
Şekil 4.14. Müze olarak düzenlenen ve eski Bizans kilisesi Aya İrini'nin apsis kısmında sergilenen Mecmûa-i Aslihâ-ı Atîka, 1890'lar (Gurlitt, 1999 [1925], s.XX). 172	
Şekil 4.15. Constantinus Sütunu / Çemberlitaş restitüsyonu (Gurlitt, 1999 [1925], s.XVI). . 173	
Şekil 4.16. Çemberlitaş'ın ve kaidesinin etrafına Sultan II. Mustafa (1695-1703) döneminde eklendiği iddia edilen taş örülü kılıfı da gösteren sütunun kuzey-güney kesiti (Müller-Wiener, 2002, s.256)	173
Şekil 4.17. Divanyolu Caddesi'nde yapılan düzenlemeler esnasında etrafındaki yapılar yıkılan Çemberlitaş'ın, 1865 'te bu çalışmalar esnasındaki görünümü (Öztuncay, 2002, s.595).....	174
4.18. Hocapaşa yangını sonrasında yol üzerindeki yapıların cephe ve bahçe duvarları kesilerek genişletilen Divanyolu Caddesi'nde Çemberlitaş'ın yaklaşık olarak 1880'lerdeki yeni konumunu gösteren harita (Ayverdi, 1958).....	174
Şekil 4.19. 1582 tarihli Sûrnâme minyatürlerinden birinde At Meydanı'ndaki tören sahnesinin parçası olan Örme Sütun ve Burma/Yılanlı Sütun'un görünümü (Atasoy, 1997, s.74).....	175
Şekil 5.1. At Meydanı'nda tarihi hipodromun spinası üzerindeki anıt sütunları da içine alarak aynı aks üzerine, kuzey-güney doğrultusunda yerleşen sergi yapılarının Batur (2000, s.69) tarafından önerilen vaziyet planı restitüsyonu	199
Şekil 5.2. İlk Osmanlı resimli dergisi <i>Mir'ât</i> 'ta (1, 1279/1863) yayınlanan ana sergi binasının kuzey cephesine ait taş baskı resim. Resmin altında "Sergi-i Umûmî-i Osmâni'nin Ön Tarafdan Görünüşü" yazmaktadır.	199
Şekil 5.3. <i>L'Illustration: Journal Universel</i> 'de (XLI, 1863) yayınlanan Sergi-i Umûmî-i Osmâni'ye ait farklı bir taş baskı resim.	200
5.4. Sergi-i Umûmî-i Osmâni'nin kuzeydeki ana giriş cephesini gösteren tek fotoğraf (<i>Empire Ottoman</i> , 1863).	200
Şekil 5.4. Sergi-i Umûmî'nin yerli ürünler için inşa edilen yapısının planı (<i>Mir'ât</i> , 1, 1279 / 1863). En altta "Sergi-i Umûmî-i Osmâni'nin harita-ı musattahasıdır" olarak tanımlanan plandaki açıklamalar: "(1)Dâire-i hümâyûn, (2)Şehzâdegân hazretlerine mahsûs dâire, (3)Vükelâ-yı feham hazretlerine mahsûs dâire, (4)Kapılar, (5)Merdibanlar, (6)Eşyâya mahsûs dükkân gibi bölmeler, (7)Gezilecek mahall, (8)Fıskıye, (9)Bölmeler aralarında gezilecek mahaller, (3) ve (2) Dâirelerin alt katları sergi me'mûrlarına mahsûsdur."	201
Şekil 5.6. <i>L'Illustration: Journal Universel</i> 'de (XLI, 1863) yayınlanan yapının iç mekanını,	

- ahşap taşıyıcı sistemini ve eşya teşhir dolaplarını gösteren taş baskı resim...202
- Şekil 5.7. Sergi yapısının iç mekanını gösteren taş baskı resim (*Mir'ât*, 2, 1279/1863). Altta “Sergi-i Osmâni'nin girilecek kapısından içerisinin görünüşü” ifadesi yer alıyor.....203
- Şekil 5.8. Yapının iç avlusunun ortasında yer alan fiskiyeli havuz (*Mir'ât*, 2, 1279 / 1863). Resmin altında “Sergi-i Osmâni bahçesinde vâkı' fiskiyenin görünüşü” yazıyor.....203
- Şekil 5.9. At Meydanı'nda anıt sütunlara göre sınırları belirlenen ve Avrupa'dan getirilen makine ve aletler için inşa edilmiş olan ikinci sergi yapısı (*Mir'ât*, 1, 1279 / 1863). Altta “Makinelere mahsûs mahallin harita-ı musattahasıdır” yazıyor.204
- Şekil 5.10. İkinci sergi binasının kuzeyinde yer alan Dikilitaş ile birlikte yapının ön cephesinin görünüşü (*Mir'ât*, 1, 1279/1863). Altta “makinelere mahsûs mahalin ön tarafından görünüşü” ifadesi yer alıyor.....205

ÖNSÖZ

Öncelikle bu tezi gerçekleştirebilir kılan danışmanım Uğur Tanyeli'ye çok büyük bir teşekkür borçluyum. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı dünyasına ve Osmanlıcaya duyduğum ilginin en önemli kaynağı olan Uğur Tanyeli, uzun araştırma süreci içinde yaşadığım kararsızlık ve hatta ümitsizlik dönemlerinde beni sabır ve bilgelikle dinlemiş, taze bir bakış açısıyla yeniden yönlendirmiş ve yüreklendirmiştir. Bu süre boyunca sağlamış olduğu entelektüel destek ve akademik özgürlük bu araştırmanın konusunun biçimlenmesinde ve tartışmaya konu olan malzemenin bir araya getirilmesinde oldukça önemli bir etken olmuştur. Yine bu tezin yazılmasında oldukça önemli bir payı olan Bülent Tanju'ya bu çalışma boyunca sağladığı koşulsuz akademik destek ve dostça ilgisi için minnettarım. Her zaman ufuk açıcı olan yorumları ve ortaya çıkardığı yeni problem alanları sayesinde burada yürütülen tartışmanın kapsamı çok daha zenginleşmiştir. Doktora jürisinin yanı sıra tez izleme komitesinin de üyesi olan Günkut Akın'a bu süre boyunca verdiği destek için teşekkür ederim. Yine doktora jürisinde yer alan Esra Danacıoğlu'na ve Ahmet Ersoy'a da değerli yorum ve katkıları için teşekkür borçluyum.

Tezin yazılması süresince çalıştığım kurumun bölüm başkanı Tülay Esin doktora çalışmam boyunca gösterdiği anlayışla araştırmalarımı yürütmeme büyük destek oldu. Boğaziçi Üniversitesi'nde Tanzimat dönemi üzerine verdiği dersi misafir öğrenci olarak takip etmemi sağlayan Nadir Özbek'e de yakın ilgisi için teşekkür borçluyum. Bu araştırmanın dayandığı arşiv araştırması esnasında Osmanlıca bilgileriyle yardımcı olan başta Fuat Recep olmak üzere tüm Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına oradaki hiçbir araştırmacıdan esirgemedikleri güler yüzleri için teşekkür ediyorum. Araştırmam boyunca kitap koleksiyonlarından faydalandığım ve okuma salonlarında çok fazla vakit geçirdiğim İSAM Kütüphanesi çalışanlarına da teşekkür ederim. Ayrıca Sevilay Kasap'a tezini ve elindeki diğer arşiv belgelerini benimle paylaşma inceliğini gösterdiği için büyük bir teşekkür borçluyum.

Yine bu süreçte arkadaşlarım farklı biçimlerde destek oldular. Öncelikle başta Tayfun Gürkaş olmak üzere Yıldız Teknik Üniversitesi'nde Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı'nda görevli olan tüm araştırma görevlileri dostlukları ve yardımlarıyla uzun yıllara yayılan bu süreci kolaylaştırdılar. Farklı alanlarda doktora çalışmalarını yürüten çalışma arkadaşlarım Çiler Kırşan Yükselen, Kutlu Sevinç Kayıhan ve Neşe Çakıcı Alp bu süreçte dostluklarıyla yanımda oldular. Kendi doktora çalışmaları için yurtdışında bulunan ve eş zamanlı olarak yaşadığımız bu zorlu süreçte kendi deneyimlerini paylaşmanın yanı sıra burada ulaşamadığım kaynakları da ulaştıran Emre Altürk'e ve Elif Keser'e minnettarım. Yine kız kardeşim Gökçe Akyürek sabırla kitap siparişlerimi bana ulaştırdı. Tarih alanındaki her türlü sorumu kısa süre içinde cevaplayan Nazan Maksudyan'ın önemli yardımları oldu. İdil Disperati İtalyanca çeviriler konusunda destek verdi. Hepsine bu süreçte gösterdikleri yakın ilgi ve destek için teşekkür ederim.

Bu tez hiç kuşkusuz ailemin desteği olmadan gerçekleştirilemezdi. Son dönemde Altürk ailesiyle beraber genişleyen ailemin tüm üyeleri farklı biçimlerde bu zorlu süreçte yanımda oldular, hepsine minnettarım. Özellikle akademik dünyaya başlayan yolculuğumun en büyük destekçisi olan babam Cemalettin Akyürek'e büyük bir teşekkür borçluyum. Son olarak bu zorlu süreç içindeki en önemli dayanağım Onur Altürk'e sabırla ve sevgiyle hep yanımda olduğu için teşekkür ederim.

ÖZET

Tanzimat Fermanı'nın 1839'da ilanı Osmanlı siyasetinde ve toplumsal hayatında hem sürekliliği hem de değişimi görünür kılan önemli bir olaydır. Bu fermanın ilanını hazırlayan ve ertesinde gelişen toplumsal bağlam aynı zamanda Batı Avrupa ile farklı biçimlerde artan etkileşimlere göre biçimlenir. Küresel ölçekte iktidarın mekansal dağılımından bağımsız düşünülemeyecek olan bu ilişkisellik, kendisini farklı araçlarla yeni bir iktidar merkezi ve gerçeklik olarak kuran Batı'yı, içeride yeniden inşa eden söylemsel pratikleri içerir. Batı'ya dair söylemsel alanı ve paralelinde yürütülen mimarlık pratiklerini kapsayan genel bir bağlamda doğru bilgiyi üreten ve yayan teknik ve pratiklerin geçirdiği değişim ve bu süreçte özne konumuna yerleşenlerin etkinlikleri ise bu tartışmanın temelinde yer alır. Bu doğrultuda bu tez, Tanzimat dönemi bağlamında Batı'ya dair söylemsel alanın mimarlık pratiği içerisinde nasıl deneyimlendiğini tartışır.

İki ana bölümde düzenlenen bu tezin ilk bölümünde Batı'ya dair söylemsel alanda doğru bilginin dinamik bir Batı'dan aktarım mekanizması olarak kuruluş süreci incelenmektedir. İkinci bölümde ise bu tartışmayı somutlaştırmak üzere farklı mimari durumlar belirlenmiştir. Batı'ya dair söylemsel alanda konumlanan bilgi pratiklerine göre seçilen örnek durumlar ideal Batılı modellere göre biçimlenen ve devlet tarafından öncelikli olarak başkent İstanbul'da inşa edilen ya da edilemeyen projelerdir. İlk Osmanlı üniversitesi Darülfünun, ilk sanayi sergisi yapısı Sergi-i Umûmî-i Osmâni, İstanbul'a ve tarihine dair yeni bilgi alanı ve tarihi eserlere yönelik yeni tamir pratikleri tartışmaya açılmıştır. Bu mimari deneyimler, öznesi devlet olan mimari pratikler ve merkezi siyasal söylem arasındaki birbirini etkileyen, dönüştüren ve sınırlayan karmaşık ilişkiyi açığa çıkarırken, bu esnada mimari üretimin resmi söylemin dışına sızan maddi pratik ve bilgileri de barındırdığı iddia edilmiştir. Genel olarak bu tez, Osmanlı mimarlık tarihinde karanlıkta kalmış bir bölgeyi yeni bir tarihyazımsal stratejiyle birlikte aydınlatmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Tanzimat dönemi, bilgi, Batı, söylem, mimari pratikler

RECONSTRUCTING KNOWLEDGE: OTTOMAN ARCHITECTURE IN THE TANZIMAT PERIOD

ABSTRACT

Declaration of the Tanzimat Addict in 1839 reveals both continuity and change in the Ottoman politics and social life. The social context that set the ground for this incident is also shaped according to the growing interaction with Western Europe. This relationship that is not free of the geographical distribution of power in global scale, also comprises certain discursive practices which re-enact the West inside. In fact, the West itself is argued to be a discursive practice that establishes itself as a new core of power in various ways. Transformation of the techniques and practices which produce and disseminate true knowledge within this discursive field including architecture and those taking over the subject position throughout this process is mainly analyzed here. Thus, this study discusses how the discursive field on West was experienced in architectural practice throughout the Tanzimat era.

The thesis is composed of two main parts. In the first part, the process of how true knowledge was constituted as a dynamic mechanism of transfer from the West is mainly explored. The second part attempts to dwell on this argument through various architectural cases. Those selected are official architectural projects designed according to ideal Western models, to be built in Istanbul. Thus, the first Ottoman university Darülfünun, the initial Ottoman industrial exhibition hall building, Sergi-i Umumi-i Osmani, and the new flourishing realm of knowledge on the urban setting and history of Istanbul in tune with new practices of repairing the historical monuments are interrogated. Besides, those cases are argued to be revealing the complex relationship between official discourse and architectural practices, that affect, transform and limit each other. Mainly, this dissertation aims to illuminate an area in the history of Ottoman architecture that was left in shadow, with a novel historiographical strategy.

Keywords: Tanzimat period, knowledge, the West, discourse, architectural practices

1. GİRİŞ

1.1 Problemin Tanımı

3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği ortamı hazırlayan ve ardından yaşanan siyasal ve toplumsal gelişmeleri tartışan tarihyazımsal literatürde Tanzimat dönemi olarak nitelenen tarihsel aralık, 1876'da Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışı ve ardından Birinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile sınırlanan dönemi kapsar. Osmanlı tarihinde oldukça önemli bir siyasal ve toplumsal eşik olarak kabul edilen Ferman'ın ilanını hazırlayan süreçte ve sonrasında, merkezi iktidarın paylaşıldığı devlet mekanizmasının genişlemesine paralel olarak hukuk, vergi sistemi, eğitim gibi birçok alanda resmi irade tarafından atılan yenilikçi adımlar ve Avrupa devletleri ile artan ilişkiler, mimarlık pratiklerinin de dahil olduğu Osmanlı toplumsal hayatı üzerinde farklı etkiler yaratmıştır. Buna karşılık Türk mimarlık tarihyazımında “karanlık çağ” olarak görülen bu dönem, Osmanlı topraklarında çeşitli alanlarda olduğu gibi resmi ve özel mimari üretimde bazı önemli değişikliklerle birlikte Batı etkisinin çeşitli biçimlerde arttığı bir süreç olarak dikkati çeker.* Bu durum, kendi dönemi içinde mimarlık bilgisinin Batı'dan ithal edilmesi gereken dışsal bir teknoloji olarak görüldüğü hallerde yerel koşullara bağlı olarak “yetersizlik”le açıklanmıştır. Aynı durum tarihyazımsal alanda ise mimari pratikler ulusalcı bir tavırla kültürel bir üretimin parçası olarak düşünüldüğü zaman ortak kimliğe zarar verdiği düşünülen “bozulma” söyleminin önemli bir kanıtı olarak gösterilebilmiştir. Türkiye’de mimarlık tarihine yönelik ilk kavramsallaştırma girişimi olan ve “Osmanlılık” a dair erken ulusalcı bir tavırla yazılan *Usûl-ü Mi'mâri-i Osmâni*'de (1873) Mimar Sinan'ın kurduğu “büyük gelenek”ten kopuş ve kültürel bir kirlenme olarak ifade bulan bu söylem, daha sonra Osmanlı siyasi tarihine yönelik gerileme ve çöküş paradigmasını benimseyen Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusalcı bağlamında geniş bir kabul görenek olarak tekrar ettirilmiştir. Diğer taraftan yapı tiplerinin çeşitlenmesi ve ahşaptan kâğıre evrilen büyük kışlaların, yeni devlet yapılarının ve gösterişli sarayların kentsel sahnede belirmesi aynı tarihyazımsal pratikte “modern” bir devlete geçişi işaret eden “gelişme”ye yönelik bir gösterge olarak yorumlanır. Böylece Tanzimat dönemi mimarlığı için, bir yandan 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle birlikte Türk “modernleşme” sürecine paralel bir “modernlik” içeren, diğer yandan da çoğunlukla homojen bir yapı olarak

* Osmanlı mimarisinin Tanzimat dönemine ait olan parçası için var olan tarihyazımsal tavıra karşılık “karanlık çağ” ifadesini kullanan Ahmet Ersoy (2000, s.262-5) bu yolla, mimarlık tarihyazımı içinde siyasal tarihten ödünç alınarak siyasal gerileme ve çöküş paradigmasına paralel olarak kurgulanan genel yaklaşımı eleştirmektedir .

görülen Batı'dakilere benzerliğin, dolayısıyla da “kendi” olamamanın ifadesi olarak da yorumlanabilen çelişkilerle dolu bir “batılılaşma” kavramı çeşitli biçimlerde tarihyazımsal alana dahil edilmiştir.*

Sosyal bilimlerde oldukça geniş bir çerçevede kullanılan genel bir kavram olarak batılılaşma, kaynağı Batı olan sosyal, kültürel ve estetik bir benzeşmeye dayalı bir değişime işaret eder. Aynı zamanda sosyal bilimlerde önemli bir tartışma konusu olan modernleşme ve batılılaşma arasındaki karmaşık ilişkisellik, kavram olarak “modernite” ile onun kaynağı olduğu düşünülen “Batı” arasındaki organik bağdan beslenir. Kavram olarak modernite/modernleşme, belirli bir tarihsel, kültürel, ekonomik ve siyasal değişimi ifade eder ve çizgisel bir zaman modeli içinde gelişmenin ve ilerlemenin gerekçesi olarak geleneklerin ve cemaatin karşısında, bireyin ve soyut bir devlet aygıtının ortaya çıkışını içeren toplumsal bir dönüşüm sürecini öngörür. Diğer taraftan kuramsal bir öneri olarak modernleşme kendi başına oldukça geniş, çelişki ve çatışmalarla dolu tartışmaların ve tarihselliğin alanıdır.** En temelde çizgisel bir zamansallık içinde akıl merkezli pozitif gelişme ve ilerlemeyi öngören bu kavramın en problemlili tarafı on sekizinci yüzyıldan itibaren Avrupa'nın yaşadığı siyasal ve ekonomik dönüşümleri evrensel bir deneyim ya da model olarak önermesidir. Buna paralel olarak Avrupa'dan yayılan bir dinamik olarak tüm dünyayı etkisi altına alan sosyal modernleşmenin içerdiği öne sürülen vatandaşlık, modern devlet, sivil toplum, kamusal alan, sosyal adalet, ya da bilimsel rasyonellik gibi tüm kavramlar, Avrupa'nın tarihsel ve entelektüel geçmişine uzanan bazı ortak kavram ve kategorilerle yakından ilişkilidir (Chakrabarty, 2000, s.4). Bu nedenle Dipesh Chakrabarty (2000, s.4) bu sürecin Avrupa dışında sadece dönüşüm değil, aynı zamanda bir çeviri projesi olarak da yaşandığını vurgular. Batı-dışı bağlamlar için bu yaklaşıma verilen ortak bir tepki ise modernleşme ya da batılılaşma teorilerinin Batı toplumlarının yaşadığı süreci bazı ortak kavramlara dayandırarak model olarak üreten tekil anlatılarına karşın, bu süreci ortaklıklarının yanı sıra coğrafi farklılıklar içinde eş zamanlı ve farklı işleyebilen bir toplumsal dinamik olarak ele alma gerekliliğinin vurgulanmasıdır. Ayrıca Tanzimat dönemi Osmanlı toplumunda olduğu gibi Batı-merkezli modernleşme kuramlarının işletilebileceği kavram repertuarının dahi olmadığı bir ortamda toplumsal hareketleri ve yenilikleri tartışabilmek için farklı yaklaşımlar

* Osmanlı mimarlığı için on sekizinci yüzyıl ve sonrası için batılılaşma temasını kullanan bazı önemli çalışmalar; Kuban, 1970; Arel, 1975; Denel, 1982; Batur, 1985; Eldem, 1984; Kuban, 2000.

** Özellikle II. Dünya Savaşı'nın ardından modernleşme kuramına ve “proje”sine yönelik eleştiriler hakkında kapsamlı ve genel bir tartışma için bkz; Harvey, 1990.

gereklidir. Buna örnek olarak Cengiz Kırılı (2001), 1840’larda Osmanlı toplumunda “kamuoyu” kavramını tartışırken benzer bir duruma dikkat çekmektedir. Jürgen Habermas’ın (1997) tanımına göre kamusal ve kamuoyu kavramları, Batı’ya dair “demokrasi” ve “vatandaşlık” kavramlarından beslendiği için bunların olmadığı yerlerde, kamuoyunun yaratılması ancak batılılaşma ile mümkündür. Böyle normatif bir yaklaşıma karşılık Kırılı (2001, s.259), vatandaşlıkla ilgili nosyonların henüz ortada olmadığı bir sosyo-politik ortamda kamuoyu kavramının gelişimini ve tarihselliğini incelemek üzere farklı tavırlar geliştirme gerekliliğini vurgulamaktadır. Benzer bir tartışmayı Shirine Hamadeh (1999) on sekizinci yüzyıl Osmanlı toplumu ve mimarlığı için dile getirir. Avrupalı gezginlerin yaptığı gibi Avrupa ile benzerlikleri gören ve vurgulayan mimarlık tarihçilerinin batılılaşmacı tezlerini, o yüzyılın kendi aktörlerini ve dinamiklerini anlamayı imkansızlaştırdığı için eleştiren Hamadeh, bunun karşısında Osmanlı bağlamında toplumsal değişimi kendi iç dinamikleriyle yaşayan ve Batı’dan olduğu kadar, Doğu’dan da kültürel referanslar alan bir toplum tablosu çizerek tartışır. Hamadeh, bu doğrultuda sosyal ve mesleki sınırların geçirgenliğinin artması ve sosyal farklılık göstergelerinin bozulması, yıkımı olarak tanımladığı *décloisennement* kavramı ekseninde on sekizinci yüzyıl İstanbul’unda yaşanan mekansal dönüşümü inceler ve kentle beraber sosyal ilişkilerin, mekansal pratiklerin ve ifadelerin de değiştiğini, farklı sınıflar arasında kültürel ve görsel geçirgenliğin arttığını tekil bir kaynak olarak Batı’nın etkisi ile açıklamadan ele alır. Bu tartışmalar aynı zamanda modernleşme anlatısına karşı bir tavır almak üzere, Batılı kavram ve kategorilerle içiçe geçmiş olan bazı kavrayışların, Avrupa’nın entelektüel repertuarından alınmış olsalar da kendi özgün bağlamları içinde yeni anlamlar kazandıklarını gösterir.

Diğer taraftan modernliğin orijinalinin Batı’da, kopyalarının ya da türevlerininse Batı-dışında olduğu düşüncesine yönelik eleştiriler iktidarın mekansal yayılımına dair yeni bir tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda Edward Said’in (2004[1978]) Şarkiyatçı epistemesi bize yeni bir bağlam sunar. Said’in yolunu açtığı post-kolonyal kuram, on dokuzuncu yüzyıl içinde “Batı” ve onun dışında kalan “Doğu” ya da “Batı-dışı” olmak üzere asimetrik olarak bölünmüş iki kutuplu bir dünya düzeninin doğal ve kaçınılmaz bir sonuç olarak gelişmediğini, ancak bu hiyerarşik dünya düzeninin karmaşık bir iktidar mekanizması içinde “gerçeklik” olarak farklı pratiklerle nasıl kurulduğunu sorgular. Bu yeni gerçeklik düzleminde Batı, ekonomik, kültürel ve siyasal araçlarla kendisini evrensel bir bilgi ve iktidar merkezi olarak kurmak üzere geliştirdiği söylemsel pratiklerden faydalanır. Bu doğrultuda köklü bir tarihselliğe sahip, çelişkilerle dolu bir söylemsel alanda konumlanan bu kavram, ne bütüncül bir siyasi yapıya, ne de kesin bir coğrafi bölgeye tam olarak denk düşer. Burada vurgulanacak

olan ise Batı'ya dair bu tarihsel durumu yaratan farklı bağlamlardaki tüm ilişkilerin farklı biçimlerde de olsa hegemonyal bir biçimde kurulmuş olmasıdır. Bu durumda on dokuzuncu yüzyılda sanayileşme ve kapitalist ekonomi ile birlikte kolonileştirici bir güce sahip olan Batı'nın mutlaka askeri, siyasi ve bilimsel araçlarla küreselleşen bir dinamik olarak tahakküm kurucu nitelikleriyle birlikte düşünülmesi önerilmektedir.

1853 yılında Fransa'da "sosyolojinin babası" sayılan August Comte, Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından Mustafa Reşid Paşa'ya bir mektup yazarak, "Doğu'da da Batı'dakinden daha az beklenmeyen zihinsel ve toplumsal bir yenileşmenin yollarına dair sistematik bir teklif" yapmak üzere kendisini harekete geçiren sebepleri ve bu yolda iki tarafın da üstlenebileceği rolleri anlatmıştır.* Doğu ve Batı arasındaki "kadim ayrılığın" devam etmemesi ve ortak bir dünya medeniyeti kurulması için evrensel bir din olarak gördüğü yeni "pozitif sistemi"ni öneren Comte, bu yeniliği gerçekleştirebilecek güçte olduğuna inandığı Reşid Paşa'nın ve sultanın yenilikçiliğini ve Müslüman medeniyeti için önem taşıyan "terakki"ye olan katkılarını övgüyle karşıladığını belirtir. Paşa'nın Comte'a bir cevap yazıp yazmadığı bilinmiyor, ancak Comte'un Doğu ile Batı arasındaki "kadim" ayrılığı giderecek bir sentez yapılabileceğine yönelik inancını paylaşmak üzere Reşid Paşa'ya yazmış olması önemlidir. En temelde bu mektup, iki kutuplu dünya kurgusunun kavramsal repertuarıyla birlikte yürürlükte olduğu Batı dünyasıyla farklı biçimlerde ilişkiler kuran Osmanlı seçkinlerinin bu gelişmelerden habersiz kalamayacaklarını göstermektedir. Kuşkusuz bu durum tek bir mektupla kurulan ilişkiden çok daha karmaşık bir süreçte oluştuğuna göre Batı'nın kendisini farklı biçimlerde kurduğu ve dayattığı yeni gerçekliğin, Batı-dışında yani Osmanlı bağlamında "içeride" nasıl yeniden kurulduğu problemi daha ayrıntılı bir sorgulamayı hak etmektedir.

Burada önerilen yaklaşım konu edilen dönemde Osmanlı Devleti'nin Avrupa tarafından nasıl "doğululaştırıldığı"nın değil, Batı'yı içeride yeniden kuran hegemonyal alanın mimarlık pratiği içinde nasıl deneyimlendiğinin tartışılmasıdır. Aynı zamanda bu çalışmada, var olan literatürde on sekizinci yüzyıldan itibaren Osmanlı mimarlığı için kullanılan "batılılaşma" söyleminin de Doğu-Batı ayrımını vurgulayarak arada kurulan bu hegemonyal ilişkiselliği desteklediği iddia edilmektedir. Mimarlık içinde biçimsel benzerlikler üzerinden geliştirilen ve kimi zaman yapıları taklit metinler olarak okumayı öneren Batılılaşma anlatısı tekil ve

* Mektubun Fransızca'dan çevirisi için: *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, 2003, s.480-1.

bütüncül bir dönem tasviri yaparken buralı öznenin tarihselliğini de önemsizleştirir. Buna karşılık olarak Tanzimat dönemi içerisinde tartışmaya açılacak olan mimari üretim için, var olan tarihyazımında yapıldığı gibi inşa edilmiş olan önemli kamu yapıları ve benzerlikler üzerinden yapılan okumayı tersine çevirerek muhtemel tüm benzerlikleri ya da benzemezlikleri üreten farklı pratikleri, çatışmaları ve Batı'ya dair geliştirilen söylemin eziciliğini eleştirel bir tavırla yeniden tartışmak gerekmektedir. Bu durumda anlatının büyüklüğü altında ezilerek “Batılılaşan” ya da “taklit eden” Osmanlı öznesinin pozisyonu da “sorunlarına çözüm getirmeye çalışan özne” olarak bu bağlamda yeniden tanımlanmalıdır (Özbek, 2003, s.243). Üstelik benzerlikleri vurgulayan ve farklılıkların üzerini örten bir kavram ve farklı toplumsal alanlarda o bağlama “dışarıdan” yapılan bir aktarım biçimi olarak görülebilecek “taklit” bile yapıldığı durumlarda “orijinal” ile kurduğu ilişkinin karmaşıklığı açısından daha fazla sorgulanmayı hak etmektedir.*

Bu bağlamda Batı-dışı “modernlik”lerin şarkiyatçı anlatının etkisi altında yazılmış Batı ile karşılaştırmalı hiyerarşik konumunu bozmak gerekirken, diğer taraftan da konu edilen dönemin öznelinin bu hiyerarşik yapıyı nasıl kendi zaman ve mekan tahayyülü içinde ve kendi yaşadıkları değişime için bulduklarını sorgulamak gerekiyor. Burada Osmanlı yönetiminin kendisi ile dinamik bir Batı kurgusu arasında gözlemlendiği farklılıkları karmaşık ancak çoğunlukla hiyerarşik bir ilişki içerisinde kavradığı varsayılıyor. Osmanlı yöneticilerinin bu merkezle giriştiği siyasal ve ekonomik rekabet sürecinde, kendi epistemolojik bağlamları içerisinde geliştirdikleri yenilikçi siyasi ideolojiyi ve eğitim, hukuk gibi alanlardaki yeniden düzenleme girişimlerini tanımlamak üzere “tanzimat,” “ıslahat” ya da “reform” gibi kavramlar kullanıldığında, bunların Aydınlanma ideallerinden beslenen modernleştirici araçlar olduğu gibi bir iddiadan ise kesinlikle uzak durulmaktadır. Bu doğrultuda on dokuzuncu yüzyılda genişleyen devlet mekanizmasına paralel olarak yaşanan hukuki, siyasal ve ekonomik değişimin ve bunları yönetme ve denetleme konusunda Tanzimat Fermanı ile ifade bulan resmi iradenin dış etkilerin yanı sıra iç dinamiklerle birlikte nasıl bir

* On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Batı Avrupa'dan kültürel bir aktarım biçimi olarak edebi “tercüme”yi inceleyen Cemal Demircioğlu (2005, s.1), “taklit”in bugünkü anlamıyla çevirinin sadece bir yolu olduğunu gösterir. Bugün çeviri dediğimiz ve orijinaline sadakatine göre değerlendirdiğimiz tercüme kavramı Osmanlı edebiyatında *nakl*, *iktibas*, *taklid*, *tanzir*, *tahvil*, *hulâsa* ve *muhavere* gibi birçok farklı pratikle karşılanmaktadır. Demircioğlu (2005, s.20), tercümeyle “orijinaline bağlılık” kavramı ile ele alan Cumhuriyet incelemelerine, tercümenin diğer pratiklerini görmezden gelerek farklılıkların bu ikili kavrayış içinde kaybedildiği eleştirisini de yöneltmiştir. Mimarlık alanında benzer bir kavramsal farklılaşmayı bir geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi sanat tarihçisi olan Celal Esad Arseven dile getirmiştir. Arseven (1971, 2:405), on sekizinci yüzyılda “Türk Barok Üslubu” olarak tanımladığı mimari yeniliklere dair, Avrupa'dan “taklit” bile olsalar, Türk mimarisi için bir “intihal” olmadıkları ifadesini kullanarak kavramlar arasındaki bugün çoğunlukla üzeri örtülen farklılıklara işaret eder.

etkileşim içinde bulunduğunun hangi biçimde ele alınacağı problemi önem kazanmaktadır. Modernleşme ve Batılılaşma gibi önyargılardan arınması güç olan büyük anlatılar terk edildiğinde Tanzimat sürecinde Osmanlı toplumunda yaşanan değişimi ve bunun paralelinde Batı ile Osmanlı bağlamı arasında kurulan ilişkinin tarihselliğini ve niteliğini tartışmak üzere yeni stratejiler geliştirmek gerekiyor. Döneme bakıldığında Avrupa ile gözlenen farklılıklar kadar benzerlikler de aynı bağlamın parçası olarak önem taşıyor ve içeride Batı'yı kuran ve Avrupa'dan farklı biçimlerde aktarımı zorunlu kılan mekanizmanın nasıl kurulduğunu da anlamak önemli görünüyor. Bu çalışmanın temel iddialarından biri ise birçok farklı dinamik ile karmaşık bir yapıda işleyen bu aktarım mekanizmasının Osmanlı bağlamında (doğru) bilginin kuruluşu ile yakından ilgili olduğudur. On dokuzuncu yüzyılda birçok nedenle “faydalı” bilginin değişen içeriğine bağlı olarak Batı'dan yapılacak aktarımlar büyük önem kazanmıştır. Bu problem ise aşağıda tartışılacağı gibi Michel Foucault'nun (2006) “doğruluk rejimi” olarak adlandırdığı mekanizma içinde ele alınacaktır. Buna göre Tanzimat bağlamı içinde özne konumuna yerleşenlerin deneyimleri ile birlikte bilgi alanının farklı Batı etkileriyle nasıl dönüşüme açıldığı sorusu önem kazanmaktadır. Buna paralel olarak tüm toplumsal pratikler gibi bu dönüşümün etkisi altına giren ve öznesi devlet olan mimari üretimde, bilgiyi dinamik bir aktarım mekanizması içinde konumlandıran bu yeni durumun nasıl yeni bir tarihyazım stratejisi olarak kullanılabilceği sorgulanacaktır.

1.2 Amaç ve Kapsam

Bu çalışma ile Tanzimat dönemi içerisinde, devlet eliyle yürütülen mimari üretim bağlamında uzun bir süre problemsizce süzülerek gelen Avrupa merkezli pratiklerin toplumsal işlevinin geçirdiği dönüşüm belirli bir çerçevede tartışmaya açılmaktadır. Bu bağlamda konu edilen dönemde Batı'ya dair yukarıda bahsedilen hegemonyal alanın Osmanlı tarafında yarattığı etkinin mimarlık pratiği içinde nasıl yorumlanacağı problemi önem kazanmaktadır. On dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti, sömürgeleştirilmemiş de olsa sömürgeci ve hegemonyal ilişkiler ağı içindeki dünyanın ‘ötekileştirilmiş’ bir coğrafyasında konumlan(dırıl)mıştır. Osmanlı tarafında Avrupa'ya dair dönemin içinde üretilen her türlü tahayyül ve söylem yine böyle bir bağlamda dile getirilir. Devlet eliyle yürütülen mimari üretim, dönemin merkezi ideolojik söylemi ile karşılıklı bir meşruiyet ilişkisi içinde olduğuna göre, Avrupa'ya göre biçimlendirilmiş olan dönemin ideolojik bağlamı burada oldukça merkezi bir konum tanımlamaktadır. Toplumsal ve kültürel bir mekanizma olan mimarlığın, devletin yeni kurumlarına ve mekansal kavrayışına görünürlük, işlerlik ve süreklilik sağlayan bir araç ve siyasal teknoloji olarak, Batı'nın kuruluşuna nasıl hizmet ettiğini tartışmak bu

bağlamda önemli görünmektedir. Aynı zamanda merkezi ideolojiye eklenerek yürütülen mimarlık faaliyetleri ile estetik ve kültürel bir ifade olarak mimari ürün arasında operasyonel bir ilişkisellik bulunur. Buna göre mimari beğeni ve tercihlerin hakim ideolojiye nasıl eklenildiği problemi de aynı karmaşık ilişkinin parçasıdır. Diğer taraftan kendi otonomisi içinde söylemin oluşumuna eklenen mimari pratikler, hem siyasi kurumların ve toplumsal mekanizmaların, hem de yenilenen bilgiye ve pratiğe dair uygulamaların ve bilimsel söylemlerin içinde yer alırlar. Bu çerçevede dönemin resmi ideolojisi ile yakın ancak karmaşık bir ilişkisi olduğu iddia edilen mimarlığın söylemsel pratiklerle birlikte Batı'dan yansıtılan “yeni” bir bilgi alanının kuruluşunu nasıl görünür kıldığı incelenecektir.

Bu doğrultuda yeni bir hakikat düzlemi olarak Batı'yı kuran bu durumu ele alırken, bilgi, hakikat ve iktidar ilişkisini sorunsallaştıran Foucault'nun (2006) sunduğu kavramlar çalışmanın problem çerçevesini kurmaya yardımcı olmaktadır. Foucault, cinsellik ve pedagoji gibi alanlardaki siyasal teknolojileri birer söylemsel pratik olarak ele alarak, bunların iktidarla ilişkisini, bu pratikler ve teknikler içinde hakikatin üretimini inceler. Foucault'nun “doğruluk rejimi” olarak adlandırdığı şey, esasen bir toplulukta neyin doğru, neyin yanlış olduğuna karar veren söylemsel olan ya da olmayan mekanizmaların bütünüdür. Bu oluşum doğruyu söyleyebilecek olanların konumlarını, yani özneyi ve doğrunun nesnesini de belirler. Bilgi ise bu sürecin içinde kendisini “doğru söylem” olarak kurar. Bu durumda “doğruluk” kendisini üreten ve destekleyen iktidar sistemleriyle ve kendisinin meydana getirdiği ve kendisini yayan iktidar etkileriyle döngüsel bir ilişkide kurulur. Bilgi, Gilles Deleuze'e (1999, s.44-5) göre bu ilişkilerin kurulduğu katmanın tümüdür ve bilim bunun sadece bir yüzüdür. Bu katman içinde bilgiyi var eden söylemsel olan veya olmayan pratikler bulunur. Ancak, bunların içinde söz/ifade Foucault için önceliklidir. Çünkü söylemsel olmayan şeyler, nesnelere, biçimlere ve mimarlık, kendi otonomi ve kuralları içinde oluşarak söze eklenirler, ancak söze indirgenemezler (Deleuze, 1999, s.43). Bu nedenle de mimari ürün temsili bir dil olarak biçimsel bir yaklaşımla “okunamaz.” Bu durumda mimarlığın kendi içinden ürettiği “Batı,” oradaki “Batı” ya da onun yeni bir temsili değildir artık. Bu üretimin kendisi başka bir “şey”dir.

Bu çalışmada yapıları salt bir temsiliyet alanı ya da gösterge olarak ele alıp, bu durumu kopya/orijinal, Batılı/Doğulu, yerli/yabancı, kendi/öteki ikili kavramları içinde değerlendirmek yerine mimarlık ürünü, kültür bölgesinde şekillenen, ancak teknik ve maddi ortamdaki bağımsız düşünülemez toplumsal bir pratiğin içinde üretilen ve çok daha karmaşık bir mekanizmanın parçası olarak ele alınmaktadır. Bu doğrultuda öncelikle

Tanzimat döneminde Batı'ya dair imgelerle oluşturulan bilimsel söylemlerin hangi koşullarda siyasal pratiklerin nesnesi haline geldikleri tartışılacaktır. Benzer biçimde “özne” konumuna yerleşen seçkinler tarafından denetlenen söylemsel pratiklerle bilgi alanının dönüşümü ve bu süreçte mimari pratiklerin iktidar mekanizmasına katılarak işlevselleşen uygulamaları ele alınacaktır. Bu esnada hem kendi alanının dışındaki siyasî kurumlar ve toplumsal ilişkilerle beraber şekillenen, hem de kendisine ait alanda tarihsel olarak nesnesini ve bilgisini oluşturan pratiklerle işleyen mimari üretimin söylemin dışına sızan maddi pratik ve bilgileri de barındırdığı düşünülmektedir. Burada “söz”e söylemsel alana dair belirleyici rolü dolayısıyla özel önem atfedilirken, çalışmanın asıl amacı bu alana hizmet eden ve yeni doğruluk rejimini besleyen mimari üretimin bahsedilen Batı'ya dair söylemsel pratikler içinde hangi kavram, çelişki ve imkansızlıklarla işlediğini ve bu süreçte yaşanan dönüşüm sürecinin ürettiği yenilikleri/melezlikleri sergileyebilmektir.

Çalışmanın genel çerçevesi iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci bölüm, Tanzimat döneminin siyasal ortamını, iç ve dış dinamiklerle ortaya çıkan siyasal dönüşümü ve buna paralel olarak ortaya çıkan yeni bürokrat/aydın sınıfını merkezine alıyor. Birbirinden oldukça farklı bireylerden oluşan bu grup, aynı zamanda bilgi alanını dönüştürme ayrıcalığını elinde tutan yeni özneler olarak tanımlanmıştır. Bu grubun Batı ile kurduğu farklı ilişkiler, Batı kentini “yeni” bilginin sahnesi olarak nasıl kurdukları ve bu gözlemlere dayalı olarak ortaya çıkan yeni bir metin grubu, Batı'yı kuran söylemsel alanın önemli bir parçası olarak ele alınacaktır. Burada, yapıları ve kenti mutlak bir metin olarak üretilen Avrupa kenti üzerinden görmeye başlayan Osmanlı bürokrat/aydınının kendine bakışının da bu deneyimlerden dolaymlandığı iddia edilmektedir. Bilgi alanında yaşanan dönüşüm, Batılı bilginin nasıl aktarılacağı problemi ve yeni bir doğruluk rejiminin kuruluşu da bu bağlamda tartışılacaktır. Bu esnada yeni bir kamusal görünürlük kazanan iktidar pratiklerine paralel olarak pratik bir rasyonalite olarak merkezi bir denetimle yürütülen mimari faaliyetlerin geçirdiği dönüşüm, Hassa Mimarlar Ocağı'nın 1831 yılında tasfiye edilmesi ile görünür olan bürokratik mekanizmadaki değişim ve mimarlık eğitiminin değişen içeriği birincil kaynaklar izin verdiği ölçüde mimarlık bilgisine yönelik kavramlarla birlikte tartışılacaktır. On dokuzuncu yüzyılda Avrupalı mimarların artan etkinliği ve bürokratların kurduğu yetersizlik söylemi de aynı bağlamda ele alınacaktır. Bu süreçte “fenn-i mi'mâri” anahtar kavram olarak tartışmanın eksenini belirlemektedir.

Bilgi alanının dönüşümünü ve mimarlık pratiklerinin bu dönüşümle olan ilgisini tartışmaya açan ilk bölümde (doğru) bilginin değişen kaynağına bağlı olarak mimarlık bilgisinin de

dönüştüğü iddia edilmektedir. İkinci kısım ise üç ayrı bölümde bu “yeni bilgi”nin mimarlık ile ve mimarlık içinde nasıl kurulduğunu tartışıyor. İlk olarak ikinci bölümde, bilgi ve siyasal iktidar arasındaki yakın ilişkiye yeni bir görünürlük kazandırmak üzere muğlak bir Avrupalı modele göre kurulmak istenen ilk Osmanlı “üniversitesi”nin inşaat süreci ele alınıyor. Doğru ve faydalı bilginin değişen içeriğine paralel olarak eğitimde yapılan ıslahat hareketinin en büyük adımı olarak görülen Darülfünun’un kurulması için tüm çabalar binanın inşaatında yoğunlaştırılmıştır. Ancak yine bu bölümde tartışılacağı gibi bu çabaların dayandığı bazı sınırlar, inşaatı en baştan imkansız kılmaktadır. Bu süreç bazı durumlarda yeni bir teknoloji olarak görülen mimarlık ile siyasal iktidar arasındaki ilişkinin çok aktörlü ve karmaşık yapısını da gösterir. Buna göre, kentin tarihsel merkezinin tam kalbinde, Ayasofya’nın doğu duvarının hemen yanında, Topkapı Sarayı’nın giriş kapısı ile Sultanahmet Cami arasındaki tören yolu üzerinde dev bir kütle olarak inşa edilen bu yapının karmaşık bir bürokratik iş olarak yürütülmeye çabalanan inşaat süreci, yapının mimarı İtalyan Gaspare Fossati ile kurulan profesyonel ilişki ve mimarlığın siyasal bir teknoloji olarak nasıl araçsallaştırılmak istendiği sorgulanacaktır. Bu süreçte üzerinde konuşulabilir ve görünür olanlar ile üzerinde hiç konuşulmayanlar da çarpıcı bilgiler sunmaktadır.

Üçüncü bölümde kentin (İstanbul’un) çeşitli biçimlerde kapsamı genişleyen bilginin yeni nesnesi olarak kuruluşu tartışmaya açılmaktadır. Osmanlı tarihyazımsal alanında başta Avrupa devletleri olmak üzere İslam-dışı medeniyetlerin tarihine duyulan yeni ilgiye paralel olarak Osmanlı Devleti’nin sahip olduğu topraklarda kendisinden önce var olan toplumların tarihi de bu dönemde çeşitli biçimlerde keşfedilmiştir. Bu durum on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Batı Avrupa’da tarih gibi arkeolojinin de Batı’ya dair iktidar pratiklerini de içeren yeni bir bilimsel alan olarak kuruluşuyla yakından ilişkilidir. Bu esnada Batı Avrupalılar tarafından yeni bir arkeolojik ilginin yöneltildiği eski Bizans başkenti İstanbul da, tarihi ve arkeolojisiyle birlikte Osmanlı bürokrat ve aydınının bilimsel merakının yeni nesnesi haline gelecektir. Özellikle Ayasofya’nın 1847-49 yılları arasında yine Gaspare Fossati tarafından yürütülen kapsamlı tamiratının başta planlanmayan sonuçları bu çok tarihli ve kimlikli yapıya uluslararası bağlamda yeni bir kamusal inşaa ederken, İstanbul’un diğer Bizans mirası da yerel ölçekte sınırlı bir kamusal kazanır. Bu doğrultuda İstanbul’da yeni “tamir” pratiklerinin nesnesi haline gelen Bizans dönemine ait anıt sütunlarla birlikte kentin tarihselliğinin nasıl keşfedildiği ve bu nesnelere dair yeni tarihsel bilginin bilimsel üretimin önemli bir mecrası olan gazeteler aracılığıyla toplumsal hayata nasıl dahil edildiği tartışmaya açılacaktır. Tarihsel bir belge olarak görünür olan kentin fiziksel çevresi de benzer biçimde bu dönemde Osmanlı bürokrat / aydını tarafından yeni bir “bilimsel” tartışmanın konusu haline

gelmiştir. Farklı bireyler tarafından tekil bir biçimde deneyimlenen Batı kentinin mutlak bir model olduğu bu tartışmalar, aynı zamanda Batı'yı içeride yeniden kuran söylemsel pratiklerin de önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda Avrupa'da üretilen ve çeşitli mecralarla İstanbul'a ulaşan tarihsel bilginin ve ideal bir Avrupa kenti ile karşılaştırmalı olarak görünür olan kentsel sorunların hangi mecralar ve söylemsel pratiklerle kente dair yeni bir bilgi alanı oluşturduğu sorgulanacaktır.

Dördüncü ve son bölümde toplumsal alanda özerk bir bilgiyi Batılı bir modele göre biçimlenen yeni mimari pratikler ile yeniden üretme/inşa etme problemi ele alınacaktır. Bu doğrultuda uluslararası sergilere katılarak Avrupa ülkeleri arasındaki ekonomik ve siyasal rekabette yer almak isteyen Osmanlı yöneticilerinin, üretim alanında var olduğunu düşündükleri sorunları göstermek ve aynı zamanda bu sorunlara dair çözümün de ilk adımı olmak üzere düzenledikleri 1863 tarihli Sergi-i Umûmî-i Osmânî projesi tartışmaya açılmıştır. Bu proje kapsamında Avrupa-merkezli yeni dünya düzeninin en önemli göstere alanları olan ve çizgisel bir ilerlemeyi temsil etmek üzere yeni bir mimari pratik sunan uluslararası sergi yapıları model alınarak İstanbul'da yeni ve geçici olmak üzere iki farklı sergi binası inşa edilmiştir. Kentin en önemli meydanında konumlanan bu yapılarda, yerli üretimin ve burada eksik olanı işaret eden Avrupa malı makinelerin yeni bir çerçeve içerisinde bir araya getirilerek teşhir edilmesi amaçlanmıştır. Bu serginin düzenlenmesi için alınan kararın ardından yaklaşık altı aylık bir süreçte inşaatı bitirilen bu yapılara ve içerilerinde düzenlenecek olan sergiye dair her türlü ince ayrıntı, bütün bu süreç boyunca eş zamanlı olarak yayınlanan gazete haberleri ile kamuya duyurulmuştur. Açıldıktan sonra kentlilere sunduğu yeni mekansal pratiklerle birlikte büyük bir ilgi görmesine rağmen, Osmanlı bürokrat ve aydını için üretimdeki eski bilgiyi ve yetersizlikleri yeni bir çerçeve içinde görünür kılan bu sergi, bu öznelerin gözlemlerine göre ironik bir biçimde büyük bir başarısızlığı başarıyla sunan bir mimari proje olarak bu çalışma içinde tartışmaya açılmıştır.

Genel bir ifadeyle bu çalışmada, Tanzimat'la beraber doğru bilgiye ulaşma teknik ve pratiklerinin ne tür bir değişim geçirdiği, öznesi devlet olan mimari üretimin bu değişimden nasıl etkilendiği ve aynı zamanda bu süreci maddi pratiklerle nasıl görünür kıldığı sorgulanmak üzere İstanbul'dan seçilen bazı örnek durumlar üzerinden yeni bir tartışma alanı açılmaktadır. Tanzimat döneminde Batı'dan aktarılacak olan yeni bilginin, öncesinde askeri alanla sınırlı olan bağlamı, tüm toplumu ilgilendiren çok daha geniş bir çerçevede yeniden tanımlanırken, doğru bilgi de mecraları çeşitlenen bu aktarım mekanizması üzerinde konumlandırılmıştır. Bu doğrultuda Batı Avrupa ile etkileşimin kolaylaşarak arttığı ve aradaki

epistemolojik farklılıkların henüz fark edilmediği erken Tanzimat dönemi bu yeni bilgi ile karşılaşan Osmanlı öznesi için deneysel bir ortam sunar. Buna göre Osmanlı yöneticileri tarafından farklı toplumsal alanlarda kaynağı Batı olan yeni projelerle, doğru bilgi mekansal ve kurumsal olarak yeniden inşa edilmek istenirken, kendi bilgisi de değişmekte olan mimarlığın bu süreçte yeni bir siyasal teknoloji olarak nasıl görev aldığı tartışmaya açılmıştır. Burada seçilmiş olan örnekler, ülkenin geri kalanı için öncü birer model olmak üzere ilk kez başkent İstanbul'da inşa edilen ve Batılı bilgi ile yeni birer karşılaşma ortamı sunan farklı mimari durumlar olarak belirlenmiştir. Başkent İstanbul, merkezi iktidarın hemen gözü önünde, tüm arzuların ve imkanların seferber edilmesi ayrıcalığına sahip olması nedeniyle araştırmanın fiziksel sınırlarını belirleyen önemli bir bağlam tanımlamaktadır. Bu çalışmanın kaynakları ise, yapıların mimari özelliklerine ve inşaat süreçlerine yönelik arşiv belgeleriyle birlikte, kente ve mimarlığa yeni bir görünürlük inşa eden “buralı” özneler tarafından kaleme alınmış resmi ya da popüler metinler ve sayıları giderek artan gazetelerdir. Bu doğrultuda büyük ölçüde birincil kaynaklara dayandırılarak yürütülen bu tartışmada, bugün hala bilinmezliklerle dolu olan Tanzimat sürecinde belirli bir çerçeveye içerisinde ele alınan mimari pratiklere yönelik olarak tariflenen yeni bağlam ve kaynaklarla birlikte, bu döneme ve sunduğu mimari ortama dair yeni sorular sorabilmenin yolları aranmaktadır.

2. TANZİMAT'IN YENİ BİLGİSİ VE MİMARLIK

2.1 Tanzimat'ın Yeni Özneleri: Bürokrat ve Aydınlar

3 Kasım 1839'da dönemin Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın Gülhane'de Sultan Abdülmecid'in ve dönemin önemli yerli ve yabancı devlet adamlarının bulunduğu resmi bir törenle okuduğu Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti yönetimi uluslararası düzlemde yeni bir düzen kuracağını ilan eder. Ferman'da yeni bir hukuk sistemi oluşturulması, kurulacak yeni meclisler ile yeni bir yönetim ve vergi sistemi kurulması, devlet karşısında Müslüman-Gayrimüslim eşitliğinin sağlanması gibi birçok alanda önemli düzenlemelerin yapılacağı iddiası dile getirilmiştir (İnalçık, 2006 [1964]). Tanzimat Fermanı'nın geleneksel nasihatname formatına uygun yapısı ve ifade biçimine rağmen yenilikçi içeriği, Osmanlı siyaset ideolojisinde hem sürekliliği, hem de değişimi görünür kılan önemli bir adımdır (Deringil, 1991, s.51; Mardin, 2003b, s.43). Bu bağlamda Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nde önemli siyasal ve toplumsal değişimlerin yaşandığı ve hiçbir biçimde çizgisel ve kesintisiz olmayan, iki yüzyıllık deneyimler ve çözümler zincirinin önemli bir halkası olarak kabul edilebilir (Abou-El-Haj, 2000, s.116). Tanzimat Fermanı'nın ilanını hazırlayan bu tarihsel süreç, taşrada etkinliği artan ve merkezi yönetim için tehlike yaratan yerel iktidar odaklarının tasfiyesiyle birlikte, kişilere ve uzlaşıya dayalı esnek bir düzen fikrinin yerinde soyut bir adalet ve eşitlik kavramından beslenen yeni bir kanun ve düzen fikrinin gelişmesi olarak da tanımlanır (İslamoğlu, 2004, s.285-6). Böylece daha öncesinde taşrada yerel ayanlar ve kadılar tarafından denetlenen toplumsal düzen, aracısız ve güçlü bir merkezi iktidarın denetimine geçmektedir. Buna paralel olarak Osmanlı siyasi iktidarının on yedinci yüzyıldan itibaren mutlak bir sultan denetiminden, ayrıcalıklı ve genişleyen bir yönetici grubunun ellerine kaydığı tarihsel süreç, saltanat ve Babıali arasında gelgitler içinde yaşanmış, kesintilere uğramış ve bürokratik kurumların genişlemesi ve yeni bir yönetici sınıfının ortaya çıkışı kaçınılmaz bir sonuç olmuştur (Findley, 1980, s.167; Abou-El-Haj, 2000, s.113). Bu süreçte genişleyen devlet kurumları ile birlikte siyasal iktidar pratikleri de dönüşürken, saltanatın *de facto* meşruiyeti de yapısal bir değişime uğrar. Böylece siyasi iktidarla toplum arasında klasik vergi ve askerlik ekseninden sıyrılan, her iki tarafın da farklı biçimlerde görünürlük kazandığı yeni ilişkiler kurulmaya başlamıştır (Kırlı, 2001, s.276). Bu değişimde resmi ideolojinin aktarımını sağlayan üç temel kurum ise değişen toplumsal bağlama paralel olarak yeni işlevler kazanan bürokrasi, eğitim ve ordudur (Alkan, 2001, s.379). Bütününe bakıldığında sultanın şahsında temsil edilen ve çerçevesi şeriat kurallarıyla çizilen dünyanın aşkın düzenine dair kavrayıştan, kişiler ve kurumlarla dünyevileşen, ancak kanunlar yoluyla

koruma altına alınan ve soyut bir adalet kavramı etrafında aşkınlaştırılan “modern” devlet anlayışına doğru bir dönüşümden bahsedilebilir. Dünyanın geleneksel teolojik algısından kopuşun yaşandığı bir çözüme durumuna karşılık tüm toplumsal mekanizmaların maruz kaldığı yeniden inşa sürecinin temel dinamiklerinden biri olarak bu dönüşümü üretme ve denetleme iddiasında olan yönetici seçkinlerin rolü ise aynı süreçte büyük önem kazanmaktadır.

1839’da Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesinin ardından Sultan II.Abdülhamid’in siyasi iktidarı otoriter bir yönetimle ele aldığı aralığı kapsayan Tanzimat döneminde, “seçkinler” olarak nitelendirilebilecek reform yanlısı ve “devleti kurtarma” misyonunu üstlenen ayrıcalıklı bir yönetici grubunun siyasi etkinliği görünürlük kazanmıştır.* Ulemaya, askeri sınıfa ya da saraya dahil olmayan ve Osmanlı reform hareketlerinde etkin rol üstlenen Tanzimat dönemi devlet adamlarının hemen hepsi de sivil bürokrasiden, yani Babıali içinden yetişmiştir. Tanzimat’ın ilanından hemen önce iktidarda bulunan Sultan II.Mahmud (1808-1839), son yıllarında kendi merkezi otoritesini güçlendirmek üzere devlet iktidarını parçalayarak Babıali’yi zayıflatmak isterken, açtığı yeni bürokratik kurumlarla paradoksal olarak yeni bir yönetici elit sınıfının ortaya çıkışını kolaylaştırmıştır (Findley, 1980, s.140). 1836’dan itibaren bugünkü bakanlıkların öncüsü olan Hariciye, Dahiliye ve Maliye Nezaretlerinin kurulması, 1838’de sultana danışmanlık yapan hukuki bir kurum olarak Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin açılması ve en önemlisi de Babıali’nin önemli ölçüde artan etkinliği siyasi iktidarın daha karmaşık ancak merkezi bir yapı içinde paylaşıldığı gösterir (Ortaylı, 1974; Findley 1980; Akyıldız, 1993; Seyitdanlıoğlu, 1996). Diğer tarafta, Avrupa devletleriyle gelişen ilişkilere bağlı olarak diplomatik ve ticari uygulamaların giderek daha karmaşık bir hal alması, Tanzimat reformlarının başladığı sırada merkezileşme ve resmi işlerde uzmanlaşma sürecinin zaten yaşanmakta olduğuna işaret eder. Aynı zamanda bürokratik kadrolarda yapılan reformlarla alınan görevlerin sürekli ve maaşlı hale getirilmesi, haksız müsaderelerin kaldırılarak can ve mal güvenliğinin sağlanması bu değişimde etkili olmuştur (Findley, 1980, s.152).

Bürokrasinin artan etkinliğini hazırlayan bu süreçte rol alan farklı aktörlerin de kuşkusuz

* Tanzimat döneminde yeni bir yönetici sınıfının ortaya çıktığı tezi farklı tarihçiler arasında kabul görse de, bu durumu hazırlayan tarihsel durum hakkında farklı yorumlar bulunmaktadır. Örneğin Osmanlı bağlamında “modern” devlet yapısının kuruluşunu on yedinci yüzyıla kadar götüren Rıfat Abou-El-Haj (2000, s.116-7), bu yüzyıldan itibaren ayrıcalıklı bir yönetici sınıfın ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Şerif Mardin (2003a, s.127), Sultan II.Mahmud döneminde bürokratların öneminin ve etkinliğinin arttığını iddia ederken, İlber Ortaylı (2005, s.109-110) bu gelişmeyi on sekizinci yüzyılda devlet yapısındaki değişikliklere bağlar.

önemli bir payı vardır. Sultan II.Mahmud'un arkasından, 1839 yılında on altı yaşında tahta geçen Sultan Abdülmecid (1839-1861) ve ondan sonra 1861'de tahtı devralan Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) de Babıali'nin artan otoritesinde payları büyüktür. Bu dönemlerde Dahiliye Nezareti'nin işlevini üstüne alan Sadrazam ve Hariciye Nazırları, sultanların zayıflığında oluşan siyasi alandaki boşluktan faydalanarak iktidarı kendi ellerinde tutmuştur (Findley, 1980, s.152). Tanzimat Fermanı'nı Gülhane'de düzenlenen resmi bir törenle okuyarak ilan eden dönemin Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) bu dönemin siyasi ideolojisini belirleyen en önemli kişiliklerden biridir. Reşid Paşa'nın himayesi altında ve Tanzimat'ın yeni kurumlarında devlet görevleri alarak yükselen Âli (1815-1871) ve Fuad (1815-1869) Paşa'lar Tanzimat'ın ikinci yarısında siyasi iktidarın yeni sahipleri olmuşlardır. Döneme damgasını varan bu üçlü içinde Mustafa Reşid Paşa beş, Âli Paşa dört, Fuad Paşa da iki kez sadrazamlık ve çeşitli defalar Hariciye Nazırlığı yapmışlardır. Hepsi de iktidarda oldukları süreçte hem sultanlar ve saltanata yakın çevrelerle, hem de Babıali içinde yoğun bir iktidar mücadelesi yaşamış, yürüttükleri ıslahat sürecinde sık sık kesintiler olmuştur. Hatta bu süreçte Tanzimat Fermanı ile vaat edilen ancak gerçekleştirilemeyen yenilikleri 1856'da Islahat Fermanı ile yeniden düzenleyerek ilan eden bu ikiliyi ironik bir biçimde “fazla” Batı yanlısı ve otoriter bulan Reşid Paşa, Yeni Osmanlılarla birlikte muhalif gruba dahil olur. Bu durumda, dönemin siyasi iktidarının kuruluşu ve işleyişi üzerine ileri sürülebilecek iki temel sonuç, siyasi iktidarın sürekli el değiştirmesi ve bu gerilimli süreçte Batı'dan yansıtılan yenilikçi söylemlerin iktidar sahiplerince farklı pratiklerle sürekli yeniden üretilmesidir. Sonuçta dar bir grubun iktidarı altında gelişen Tanzimat dönemi reform hareketi, eğitimleri ve düşünce dünyalarıyla farklılaşan bireylerden oluşan bu grup tarafından siyasi güç dengelerini devamlı gözeterek ve bu hassas dengeyi bazen ikna ederek, bazen de güç kullanarak kendi lehine değiştirmeye çalışarak, dış müdahalelere bazen karşı gelerek, bazen de bunlardan faydalanarak, her zaman gelgitler içinde sürmüştür (Koçak, 2003, s.72).

Aynı zamanda Tanzimat'ın hazırladığı görece “özgür” ortamda yetişen yönetici elit kendi içinde de kırılmaya uğrayarak kendi muhalefetini de üretmiştir. Topluma dair kavramların gelişen iletişim araçlarıyla beraber siyasi ideolojide de görünürlük kazanmasını sağlayan önemli bir gelişme Tanzimat'ın yeni aydın grubu olan Yeni Osmanlılar'dır. Kendilerine “Türkistan'ın erbâb-ı şebâbı” (Türkistan'ın genç olanları) veya “Yeni Osmanlılar” adını veren grubun ortaya çıktığı 1865 yılı ve sonrasını Mardin (2003a) Tanzimat'ın ikinci evresi olarak da adlandırır. Mardin'e göre bu gençlerin gençliklerini vurgulamaları bile Osmanlı toplumu için önemli bir yeniliktir, çünkü Osmanlı toplumunda daha öncesinde yaşlılık önemli bir saygı kaynağıdır ve yaşlı olmak gelenekleri bilmek anlamına gelir. Tanzimat reformlarına yönelik

eleştirileri ve siyasal gelişmelere karşı çekinceleri bulunan bu “genç”ler, yönetici elit adayları olarak devlet bürokrasisi içinde yetişmiş birbirinden oldukça farklılaşabilen görüş ve konumdaki kişilerden oluşur. Grubun oluşumu esnasında önemli rolü olan ancak daha sonraki süreçte bu grupla ilişkisini kesen İbrahim Şinasi (1826-1871) devlet-toplum ilişkisi üzerine yazılar yazmış ve topluma dair soyut bir kavram olarak “kamuoyu” (*efkâr-ı umûmiye*) kavramını ortaya atmıştır. Paris’te maliye eğitimi alan ve Maliye Nezareti’nde memur olarak çalışan Şinasi ilk özel ve Türkçe gazete olan *Tercümân-ı Ahvâl*’i (bundan sonra *TA*) Ağâh Efendi ile birlikte çıkarmaya başlamıştır. Aynı zamanda Reşid Paşa taraftarı olan Şinasi, siyasi gelişmeler sonrasında Avrupa’ya kaçmış ve dönüşte siyasi konulardan uzaklaşarak Mardin’in “ansiklopedist” olarak nitelendirdiği tavırla 1862’de kurulan *Tasvîr-i Efkâr*’da (bundan sonra *TE*) “akademik” konularda yazmaya devam etmiştir (Mardin, 2003b, s.49). Dönemin diğer önemli siyasi ve edebi yazarı ve Yeni Osmanlılar grubunun önemli ismi Namık Kemal’dir. Namık Kemal (1840-1889), “ikinci kuşak” Tanzimat aydını olarak Tanzimat’ın yeni eğitim ortamında yetişmiştir. Şinasi’nin *TE*’de başlattığı “eleştirel söylem”i devralarak sürdüren Kemal, Şinasi gibi dilde sadeleşmeyi ve halk tarafından anlaşılabilirliği savunur. Ancak Namık Kemal, Şinasi’den farklı olarak “vatan”ın kurtarılması kavramını ve bu yolda hisleri harekete geçirmek üzere heyecan unsurunu da diline katmıştır (Mardin, 2003b, s.49). Yeni Osmanlılar’ın ortaya çıkışını hazırlayan süreçte devletin resmi sözcüsü olarak 1831’de yayımına başlayan ilk resmi gazete *Takvîm-i Vakayi*’nin (bundan sonra *TV*) öncüsü olduğu basın ve matbaacılık faaliyetleri, iktidar ve toplum arasındaki ilişkiyi geliştiren yeni ve önemli bir araç olarak da tanımlanabilir. Kamuoyuna yönelik siyasal propaganda faaliyetinin öncüsü olan bu davranış başka bir dizi gelişmeye de yol açmıştır. İlk Osmanlı-Türk romanının tefrikalar halinde gazetelerde yayınlanarak ortaya çıkışı, şiirin içerik değiştirmeye başlaması, nesrin sade bir Türkçe ile yazılması ve yeni bir tür olarak Batı’dan aktarılan tiyatro bu gelişmelerin uzantılarıdır. Ancak bu alanlar daha en baştan sadece edebi ve estetik değil siyasi bir eylem platformu olarak da görülmüştür (Koçak, 2003, s.79).

Sonuçta burada vurgulanan seçkinler grubu sadece üst düzey bürokratlar değil, genişleyen devlet bürokrasinin farklı konumlarında yer edinerek söz söyleyebilen, benzer bir eğitimden geçen ve ortak kültürel değerlerden beslenen, bürokratik konumları değişse de benzer ayrıcalıklara sahip olabilen daha geniş bir çevredir. Bu bağlamda konuşabilen özne, içeride sürekli olarak yeniden kurulan siyasal hiyerarşinin üstlerinde konumlanabilen ayrıcalıklı bir grubun üyesidir. Bu nedenle Batı’ya dair söylemsel pratikleri yeniden üretme ve dönüştürücü olma ayrıcalığı taşıyan Osmanlı bürokrat-aydınının konumu bu çalışma bağlamında kurucu bir güç ve önem taşır. Meltem Ahıska’nın (2005, s.19) 1930’lar ve 1960’lar arasındaki

Türkiye bağlamında konuşabilen “seçkinler sınıfı” olarak adlandırdığı grup, Tanzimat’la birlikte oluşan bürokrat elitizminin tarihsel mirasçıları olarak da kabul edilebilir. Ahıska, bu grubun ayrıcalıklı toplumsal konumlarını vurgulamayı tercih ederken, önerdiği seçkinler tarifi “tarihsel olarak hem idari/askeri, hem ekonomik, hem de kültürel anlamda ayrıcalıklı konumlarda yer alan; üstelik bir alandaki ayrıcalığını sürekli diğerine çevirerek toplumu yönetme ve milleti temsil etme sermayesine sahip olan; bir yandan da kendi öznelliğini bu ayrıcalıklı konum içinde algılayarak, örneğin kendisini ‘halk’tan ayıştıran kişileri” işaret etmektedir. Tanzimat aydınının kendisine biçtiği ayrıcalıklı konum, dönemin edebi eserlerinde görülen didaktik üslup ve pedagojik kaygılarla beraber eğitilmesi gereken bir tebaaya yöneltilen bakış ve değişimin “doğru” yönde yapılmasını denetleme iradesiyle beraber görünür olmaktadır.* 1850’lere kadar siyasetin sadece yöneticinin işi olduğu düşünüldüğü süreçte halkın yöneticileri ve yönetimi ilgilendiren sözleri ise yasaklanmıştır (Kırlı, 2001, s.253). Yönetici elitin halka yönelik tavrına örnek olarak dönemin önemli tarihçi ve eğitimcisi Ahmet Cevdet Paşa’nın Fransız İhtilali konusundaki sert ve olumsuz tavrı gösterilebilir (Neumann, 2000). Cevdet Paşa’ya göre halk kendisini ve menfaatlerini bilmez ve işte bu yüzden güçlü bir el tarafından yönetilmesi gerekir. Buna göre, yöneticilerin gözünde Tanzimat’la beraber emre amade sürünün yerini hizaya sokulması gereken, ama kanunlarca koruma altında olan “tebaa” almıştır (Neumann, 2000, s.140).

Diğer taraftan muhalefette olmalarına rağmen Yeni Osmanlılar’ın devletle ilişkisi son derece organiktir. Örneğin Namık Kemal, Sultan II.Abdülhamid’in tahta geçişiyle İstanbul’dan uzaklaştırılmış ve 1888’de Sakız Mutasarrıfı olarak ölmüştür. Hatta Yeni Osmanlıların siyasi mücadelelerinin hedefi de sultan ve saray çevresi değil, kendileri gibi bürokratik bir geçmişten gelerek siyasi iktidarı elinde bulduran Babıali çevresidir (Mardin, 2003b, s.46). Mardin’e (2003b, s.52) göre Yeni Osmanlılar’ın toplumsal tabanı Tanzimat devlet hiyerarşisi ve İstanbul’un Batı’dan haberdar “sosyete”sidir. Sultan II.Abdülhamid tahta geçtiğinde anayasa üzerinde çalışmakta olan Namık Kemal ve Ziya Paşa, sultanın adaletini değil soyut bir kavram olarak adaleti ve parlamentoyu savunurlar. Ancak topluma dair yeni kavramlar geliştirilse de toplumun alt sınıflarına inmek ve onların desteğini kazanmak gibi bir siyasi mücadele anlayışı ise hemen hemen hiç gelişmemiştir (Koçak, 2003, s.77). Tanzimat dönemini sona erdiren Sultan II. Abdülhamid devri ise geleneksellik ile yenilikçi düşüncenin

* Tanzimat edebiyatı ve aydınının tavrı üzerine önemli bir yazın oluşmuştur. Nurdan Gürbilek (2001, s.94).bu dönem edebiyatını Jale Parla’nın (1993) bir “yetimlik” duygusuyla açıkladığı, Orhan Koçak’ın (1996) “kaptırılmış ideal” kavramından hareketle incelediği, genellikle “Batılılaşma dönemi” olarak bilinen bir model kayması olarak değerlendirir.

gerilimli bir şekilde varolduğu, ancak Tanzimat mirasını da devralmış olan farklı bir dönemdir. Bu dönemde içeride ve dışarıda yaşanan gelişmelere bağlı olarak Türklük vurgusu artmış ve kimlik anlayışı değişmiştir. Aynı zamanda bu dönemin önemli muhalif hareketi olan 1890'ların Jön Türkler'inin sahip olduğu toplumsal köken değişerek devletten yüksekokula kayarken devletle aralarındaki bağ da Yeni Osmanlılar'a göre çok daha esnektir (Mardin, 2003b, s.52).

Devletle çok yakın bir bağı olan ve Erken Cumhuriyet'in resmi ideolojisinde yeniliklerin önündeki en büyük direnç olarak gösterilen ilmiye, ya da ulema sınıfı da* on dokuzuncu yüzyıl devlet bürokrasisinde etkinliği zayıflayan, ancak hala yönetici sınıf içinde çeşitli konumlarda yer alabilen, etkili bir toplumsal güce ve söz söyleme ayrıcalığına sahip önemli bir topluluktur. Devlet kurumları sekülerleşirken hala önemli bir devlet sınıfı olarak varlığını sürdüren ilmiye sınıfının reform süreci içindeki siyasi konumu da bu süreçte değişim gösterir. Askeriye ve kalemiye sınıflarına göre çok daha güvenli olan bu alanda yer alan geniş kitle içinde farklı hiyerarşik konumlara sahip bireyler ve gruplar yer alır. Bunun için Avigdor Levy (1971b), ilmiye sınıfı içinde en tepede yer alan aristokrat bir grup ile geri kalan kesim arasında bir ayrım önerir. Her iki grubun ekonomik ve sınıfsal çıkarları devletin sürekliliği ile yakından ilişkili olsa da, Sultan II. Mahmud'un en büyük başarısı tabanda yer alan geniş topluluğu askeri alan başta olmak üzere reformlarla birlikte kurulan yeni mekanizmaların içine dahil ederek direnç göstermelerini engellemiş olmasıdır (Levy, 1971b, s.28). Askeri eğitimde ve yeni kurulan birçok hastanede görev alan ulema sınıfı için bu kurumlar yeni bir iş alanı yaratır. Ayrıca Tanzimat döneminde Batı'ya yönelik kültürel ve bilimsel ilgi gösteren ve oluşturdukları küçük gruplar içinde yeni düşünce ve bilim dallarını tartışan, devletin önemli konularında bulunan ulema üyeleri bulunur. Darülfünun'un kurulması sürecinde oluşturulan Encümen-i Daniş örgütünde, daha öncesinde İstanbul'da bilimsel etkinlik yürüten Sultan II.Mahmud döneminde kurulmuş olan Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi'nde önemli ulemanın rolü büyük olmuştu.** Bürokratik görevler içinde sınıfsal geçirgenliklerin arttığı bu dönemin önemli tarihçisi Ahmet Cevdet Paşa da dini eğitimle yetişmiştir ve ulema sınıfından gelir. Sonuçta iktidara eklenerek ayakta kalabilecek yönetici sınıf içinde yer alan ve hükümette

* Bu tezi hararetle savunan ve bu alanda klasik sayılabilecek bir çalışma Niyazi Berkes'e (2002) aittir.

** Daha sonra şüpheli bulunarak dağıtılan bu gruptan eğitim alanlar arasında Osmanlı bürokrasisinde önemli yerlere gelenler bulunmaktaydı. Bunlardan biri de 1845'de kurulan Maarif Komisyonunun başındaki Melek Paşazade Abdülkadir Efendi'dir. Mardin (2003a, s.260), İstanbul'da uzun süre yaşamış olan tarihçi Joseph Von Hammer'in Melek Paşazade Abdülkadir'den "Türk İmparatorluğu'nun en derin bilgiye sahip ulemasından biri" olarak bahsettiğini aktarır.

aktif görevleri olan bir toplumsal katman olarak devletin kurtarılması bu grubun da çıkarıdır (Heyd, 1961; Levy, 1971a ve b; Fortna, 2005).

Sonuçta Tanzimat dönemine damgasını vuran yeni bürokrat elitinin yenilikçilikleri, sahip oldukları farklı eğitim ve düşünce yapısına bağlı olarak değişken olsa da birçoğunun bürokrasinin hiyerarşik basamaklarını hızla tırmanmalarında etkili olan bir Avrupa deneyimi bulunur. Avrupa'nın artan ekonomik, siyasal ve kültürel etkileri ile birçok alanda karşılaşan Osmanlı yöneticileri için Batı, hem dışarıda, hem de içeride işleyen karmaşık bir mekanizmadır. Ancak özellikle Hariciye Nezareti'nde aldıkları görevler yüzünden Avrupa'da bulunan bu bürokratların kafalarındaki reform düşüncesinde burada yaptıkları gözlemlerin de önemli etkisi vardır. Mustafa Reşid Paşa, Fuad ve Âli Paşa'lar ve diğer birçok etkin bürokrat Hariciye Nezareti'nde ve ona bağlı bir kurum olan Tercüme Odası'nda yetişmiş, yine hemen hepsi görevli olarak Avrupa'da bulunmuştur. Diplomatik ilişkilerde ihtiyaç duyulan yeni tercümanlar yetiştirmek için 1822'de Babıali'de kurulan Tercüme Odası, 1840'larda bürokrasiye girecekler için önemli bir merkez haline gelmiş ve Osmanlı aydın grubunun ortaya çıkmasında etkili bir eğitim kurumu olarak yaşamaya devam etmiştir (Mardin, 2003a, s.235). Yeni Osmanlılar grubunun Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi farklı görüşlerden oluşan heterojen yapısına rağmen önemli bir ortak paydaları da Tercüme Odası geleneği ve eğitimleridir. Ancak bu ortaklık büyük bir rastlantının sonucu değildir. Burada yetişen ve sadece diplomasi alanında değil, bütün bir Osmanlı siyasal ve kültürel hayatında söz sahibi olabilen bürokrat/aydınların kendilerini içinde buldukları “tercüme” pratikleri ileride daha ayrıntılı tartışılacağı gibi Osmanlı yenilikçiliğinin niteliği üzerinde de belirleyici olmuştur.

2.2 Mutlak Metin Avrupa

Londra'ya enmûzec-i âlem denilse, mübâlağa değildir. Rûy-i arzda mevcut olan âsâr-ı terakkinin fotoğraf ile resmi alınmış olsa medeniyet-i hâzırayı, ancak Londra kadar gösterebilir. Binâenaleyh biz de misal olarak onu ihtiyar eyledik (Namık Kemal'in “Terakki” (*İbret*, 45, 5.11.1872) başlıklı yazısından aktaran; Kaplan, Erginün ve Emil, 1974, II:193).

Tanzimat döneminin önemli edebiyatçısı ve gazete yazarı Namık Kemal, konuşabilme ayrıcalığına sahip Tanzimat öznesinin kavramsal repertuarına ait önemli ipuçları sunan “Terakki” isimli makalesinde Londra'yı “enmûzec-i âlem” yani bir dünya modeli olarak tanımlar. Bu girişin ardından yazar, makalenin en başında “medeniyet-i hâzırayı” gösteren bir “resim” olarak yorumladığı kenti tasvir etmeye girişir. Buna karşılık Namık Kemal, şehri

dolaşp gördüğü resmi anlatmak istese de sonuçta Londra'ya dair yaşadığı heyecan ve hayranlıkla karışık imgesel bir anlatı üretir. Buna göre yazar, kusursuz bir uyumla işleyen dev bir organizmayı seyrederek gibi hayranlıkla gözlemlediği parlamentoyu, okulları, fabrikaları, dükkanları, rasathanesi, hayvanat bahçesi ve sayısız başka örnekleriyle kentteki kurumları ve içlerindeki “bilge” insanları ayrıntılı bir dille anlatır. Diğer birçok Osmanlı gezgininde olduğu gibi kendi yaşadığı yerde olmayan bir takım mucizevi şeylerle karşılaşacak olma duygusu ve beklentisiyle yola çıkan yazarın bu karşılaşmalardaki temel duygusu hayrettir. Gördükleri karşısında komik bir yüceltme ile karışık şaşkınlık duyar ve ortaya yarı-mitolojik bir kent tasviri çıkarır:

Fabrikalarına girilse dehşetten vücudda tüyler ürperir. İşleyenler makine değil, güya dağ parçası kadar bir dîv-i âhenîn-bedendir ki (*demir gövdeli dev*), ağzından ateşler püskürerek ve her uzvu hareket ettikçe başka bir sadâ-yı müthiş peydâ ederek, kendini zincir-i hükmüne esir eden melekü'l-aklın gece gündüz bilâ-tevakkuf infâz-ı fermânına çalışır.... Bir matbaada elli bin amele istihdam olunduğu, bir bira fabrikasının on beş bin araba beygiri bulunduğu görülmüştür... Serâba yaldızlara müstağrak ve saraylara gıpta-resâ olacak surette müzeyyen otelleri vardır ki, içinde üç bin adam yatar, sofralarında dört bin kişi yemek yiyebilir... Hiç bir mülkün hiç bir tarafında ayıklanmaya muhtâc bir göl, köprüsüz bir nehir, intizamsız bir yol, şimendifersiz bir şehir, limansız bir sahil, rıhtımsız bir liman görülemez (Namık Kemal'den (1872) aktaran; Kaplan, Erginün ve Emil, 1974, II:198-9).

Tanzimat döneminin en önemli yazarlarından biri olan Namık Kemal tarafından kaleme alınan ve doğruluğu oldukça şüpheli, abartılı bilgi ve tasvirlerle dolu bu metin, çeşitli nedenlerle Avrupa'ya giden Osmanlı bürokrat/aydını tarafından kaleme alınmış sayısız benzer anlatıdan sadece biridir. Önemli bir kısmı Hariciye Nezareti'nde çalışan ve çeşitli gerekçelerle Avrupa ülkelerine giden bu bürokratların gözlemlerini ve kendi devletine yönelik eleştiri ve önerilerini aktaran sefaretname metinleri on sekizinci yüzyıldan beri önemli siyasi metinler olmalarının yanısıra edebi kültüre de eklemlenirler. On sekizinci yüzyılda derin bir merak duygusunun hakim olduğu Yirmisekiz Mehmet Çelebi gibi Osmanlı diplomatlarının gezileri, on dokuzuncu yüzyılda çoğalarak normalleşmeye başlamıştır. Özellikle Tanzimat sonrasındaki süreçte Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile artan siyasi ve ekonomik ilişkilerine paralel olarak, Osmanlı bürokrat ve aydını artık resmi görevle, eğitim amacıyla ya da uğradığı takibat sonucu Avrupa'ya seyahat eden bir seyyaha dönüşür. Bu gezileri sırasında da çevresini gözlemler ve yazar. Matbaanın ve gazete yayıncılığının gelişmesiyle birlikte popülerleşen bu

gözlem metinleri aynı zamanda Batı'ya dair ortak bir söylemsel alan açarlar. Bu metinlerde süreç içinde değişen tavır ilk başlarda merak ve hevesle gözlenen Avrupa kentlerinin giderek artan bir hayranlıkla anlatılmasıdır (Işın, 1985; Hanioglu, 1985; Tanpınar, 2003; Şirin, 2006). Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre bu yüzyılın gezgin Osmanlı bürokratu artık "her gittiği yere safdilce hayranlığını beraberinde götürün ve 'esas'a gelince göz yuman bir seyyah veya müşahit değildir. Aksine cemiyet hayatının görünüşleri altında, bu hayata şuur ve istikamet veren, ondaki canlılığın mânâ ve hüvviyetini yapan sırrı ve hatta sistemi arayan uyanık fikirli bir devlet adamı"dır.* Tanpınar'ın olumladığı bu yeni bakış, Avrupa ile Osmanlı Devleti arasındaki gözlemlere dayalı olarak yeni bir hiyerarşik ilişkisellik kuran ve Avrupa kentini alınacak derslerle dolu bir modele, Namık Kemal'in de tasvir ettiği gibi yeni bir mucizevi "düzen" in yeryüzündeki görüntüsüne dönüştüren yeni bir söylemsel pratiğin de önemli bir parçasıdır. Bu türün erken örnekleri Sadık Rifat Paşa'nın *Avrupa Ahvâline Dâir Risâle*'si ile Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risâlesi*'dir.** Her ikisi de, farklı konumlarda görevli olarak Avrupa'ya giden memurlardır ve kullandıkları dil farklılaşsa da gözlemleri üzerinden kendi toplumları adına çıkardıkları dersler birçok benzerlik taşır. Resmi bir niyet taşımadan yazılan Avrupa'ya dair ilk gezi rehberi ise Hayrullah Efendi tarafından yazılan *Yolculuk Kitabı*'dir.*** Hayrullah Efendi, metni hazırlarken kendisinden önce yazılmış seyahatname ve sefaretnamelerden derlemeler yapmış, ayrıca İslam dünyasının ilk seyahatname örneklerinden biri olan Rifa'a Rafi' Tahtavi'nin *Paris Gözlemleri*'nin okunmasını tavsiye etmiştir.**** Aynı

* Tanpınar'a ait bu ifade Sadık Rifat Paşa'nın *Avrupa Ahvâline Dâir Bir Risâlesi*'ndeki anlatımları için kullanılır. Kendisinden sonra yazılan seyahatname ve sefaretnamelerde de etkileri görülen bu metin yeni Osmanlı seyyahının Avrupa'daki arayışının öncülerindedir (Tanpınar, 2003, s.120).

** 1807 doğumlu Mehmet Sadık Rifat Paşa, çeşitli devlet bürolarında çalıştıktan sonra Reşid Paşa'nın dikkatini çekerek Viyana'ya büyükelçi olarak atanmış ve buraya dair gözlemlerini, 1837'de Viyana'ya varışından kısa bir süre sonra yazmaya başladığı Osmanlı Devleti'ne yönelik bir reform metni olan *Müntahabât-ı Âsâr* (Seçilmiş Eserler) in içinde bir risale olarak kaleme almıştır. Rifat Paşa'nın kaleme aldığı bu metni Mardin (2003a, ss.191-217) Tanzimat Fermanı'na giden süreçte kavramsal bir rehber olarak ayrıntılarıyla tartışır. Sami Efendi ise, Paris Büyükelçisi Ahmet Fethi Paşa'nın sefaret sır kâtibi olarak 1830'ların sonlarında Paris yolculuğuna ait gözlemlerini kendi ifadesiyle "avâm-ı millete" yönelik olarak *Avrupa Risâlesi* isimli kırk sayfalık bir seyahatname olarak yazmıştır. Bu metin Temmuz 1840'ta *TV* matbaasında basılmıştır. Metnin analitik bir güncel Türkçe çevirisi ve Sami Efendi hakkında ayrıntılı bilgi için; Andi, 2002.

*** Ünlü bir hekimbaşı ailesinden gelen Hayrullah Efendi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de okumuş ve sonra yine burada çalışmaya başlamıştır. Hayrullah Efendi, 1863'te tedavi olmak üzere Avrupa'nın farklı şehirlerindeki kaplıcalara gitmiştir. Şirin'e (2006, ss.249-266) göre yazdığı metin bir rehberden çok Avrupa hakkında bir ansiklopediye ve aynı zamanda kendi toplumuna ve devlet yönetimine dair bir layihaya benzer. Bu da Avrupa'ya seyahat edebilen Tanzimat seçkinin sahip olduğu ayrıcalıklı konumun gereklerinden kaçamayarak basit bir gezi metni yazamayacak oluşuna dair başka bir örnek olarak görülebilir.

**** İlk olarak Arapça basılan bu metin 1832'de Mehmet Ali Paşa'nın isteğiyle Türkçe'ye de çevrilmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın 1826'da Paris'e gönderdiği öğrenci grubuna imam olarak görevlendirilen Rifa'a Rafi' Tahtavi'nin gözlemleri Osmanlı yazarların gözlemleriyle büyük bir benzerlik taşımaktadır (Şirin, 2006, s.259).

zamanda bu kitap, kendisinden otuz yıl sonra Ahmet Midhat Efendi tarafından Avrupa'yı "yanlış" anlayan ve taklit eden "alafranga" tipleri hicvetmek üzere yazılacak olan *Avrupa Âdâb-ı Muaşeretî Yâhud Alafranga*'nın da öncüsüdür (Şirin, 2006, s.254).^{*} Tanpınar (2003, s.126-7), döneme ait edebiyat metinleri üzerine yaptığı incelemede Şinasi'yi ve Namık Kemal'i Sami Efendi'nin dile getirdiği kavramları sadece bir miktar geliştirmekle, buna rağmen cümlelerini bile değiştirmeden aynen kullanmakla suçlar. Ancak çarpıcı bir biçimde sadece bu iki yazar değil, hemen hepsi de kaleme aldıkları Avrupa'ya dair gezi metinlerinde benzer tasvirleri tekrar edip dururlar (Mardin, 2003a, s.200-213; Şirin, 2006, s.225). Metinler arasında çok temel bir ilişkisellik öneren bu saptama, Tanzimat aydınının Batı'yı bir söylem olarak kurarken faydalandığı Avrupa kentini gör(eme)me biçimleriyle ilgilidir. Uğur Tanyeli (2004, s.532) bu durumu, idealize edilmiş bir toplum düzenini Batı kenti üzerine yazılmış metinler aracılığıyla kuran bu öznelere kenti kent üzerine yazılmış metinlerden "gözlemlemek," yani metinden metin üretmek zorunda kalmalarına neden olan döngüsel bir ideolojik tavrın ürünü olarak tanımlar. Bu doğrultuda Avrupa'ya gitmek, gözlemci özne için konuşabilmek üzere ayrıcalıklı bir konum yaratırken, diğer taraftan toplumsal bağlamda ikonografik bir nitelik taşıyan aşkın bir eylemdir. Aynı söylemi yeniden kuran bu ortak ifadelerle Avrupa, ancak hac ziyaretine benzer kutsal bir ritüel gibi ortak bir pratiğe sadık kalınarak deneyimlenebilmektedir. Bu ortak deneyim aynı zamanda, Tanzimat aydını için ikonografik ve tekil bir Avrupa kentinin temsil ettiği mutlak düzenin arkasındaki Tanpınar'ın "sır" olarak nitelediği aşkın bilgiye ulaşacağı kapıyı açar.

Said, *Şarkiyatçılık*'ta (2004) Batılı gezginin Batı-dışı coğrafyalara dair söylemsel bir hiyerarşiyi nasıl kendi lehine kurduğunu anlatır. "Öteki"ne ilişkin "doğru" bilgi varolan iktidar pratikleri içinde üretildiğine göre, toplumlar arasında gözlenen farklılıkların bu yolda nasıl araçsallaştırıldığı önem kazanır. Avrupa'ya yaptığı seyahatlerde gözlemlediği farklılıkları kendi ötekiliğini üretmek üzere kullanan Osmanlı aydını da, Londra'daki ya da Paris'teki sefaletten, siyasi olaylardan, sanayileşmenin getirdiği toplumsal hareketlilikten, devrimlerden ve huzursuzluklardan hiç bahsetmez. Kurduğu model neredeyse kusursuzdur.

Bu metnin tam çevirisi için; Tahtavi, 1992.

^{*} Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), geç on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı yazar ve aydınları arasında oldukça önemli ve renkli kişiliklerden biridir. *Avrupa'da Bir Cevlan* (1889-90) isimli eserinde 1889 yılında Stockholm'deki Şarkiyatçılar Kongresi'ne gidişini ve Paris Dünya Sergisi de dahil olmak üzere farklı Avrupa kentlerine yaptığı gezileri anlatır. Turistik rehberlerden ve kendisinden önce yazılan seyahatnamelerde yaptığı derlemelerle oluşturduğu bu gezi metninde, kendisini Garp ile karşılaşan bir Şarklı olarak konumlandıran Ahmed Midhat Efendi'nin "öteki"ne dair deneyimlerini tartışan bir araştırma bulunmaktadır. Bkz; Findley, 1999. Tanyeli (2004, s.532) ise Findley'in incelemesinden farklı olarak Ahmet Midhat'ı, kenti kentten değil, metinden okuyan ve görmeden bilen Osmanlı aydınının ilginç bir örneği olarak yorumlar.

Osmanlı kavramsal repertuarına bu süreçte giren “medeniyet” de, kente ve ideal bir toplumsal düzene dair Batılı kent modelinden faydalanılarak üretilen yeni bir tercüme girişimidir. 1834’te Mustafa Reşid Paşa tarafından ilk kez “sivilizasyon” olarak kaleme alınmış olan bu terim, Avrupa’nın üstünlüğüne dair çözümlenelerde kullanılmıştır.* Bu tarihten itibaren Sadık Rifat’tan Cevdet Paşa’ya birçok Tanzimat devlet adamı Fransızca “civilisation” kelimesine Türkçe bir karşılık ararlar. Bu doğrultuda “bedeviyet”in karşısına yerleştirildiğinde insanların refahı, rahatlığı ve onları saadete ulaştıran her şeyin içine girebildiği medeniyet kavramı toplumsal yaşayış, halkın huzur ve güvenliğinin kanunlarla güvence altına alınması gibi Tanzimat Fermanı’nın da öncelikli konularıyla ilişkilidir. İçinde bireyin yer almadığı, bütüncül bir toplumsal düzen modeli olarak Batı’ya dair gözlem ve tahayyüllerle üretilen “medeniyet”e dair belirsizlikler ise bu kavramın toplumsal düşünce üzerindeki gücünü zayıflatmamış, tersine arttırmıştır (Göçek, 1999, s.263). Bu tür kavramsal bulanıklıklarla yapılan tasvirler, yeni siyasi projelere ilham veren ve edebi bir konu olarak popülerleşen Batı kentini, tanıdık ve sıradan yapmak yerine ironik bir biçimde aşkınlaştırmaya da yardım ederler. Aynı dönemde medeniyete ulaşmak üzere araç olacak kullanıma giren yeni bir “terakki” kavramı da Osmanlı bürokratinin kafasında sınırlı bir değişim düşüncesini harekete geçirir (Şekil 2.1). Namık Kemal’in “terakkinin fotoğrafı” olarak nitelediği Londra, Paris ya da Viyana, ideal bir düzen tahayyülünün dünyevi görüntüsünü sunarken, o görüntüde donmuş olan “terakki”nin bireyi, onun dünyadaki konumunu ve var olan kurumlarla arasındaki ilişkiyi değiştirmede tahayyül edilir (Neumann, 2000, s.146-7). Bu nedenle de Fuad Paşa’nın ifade ettiği gibi “artık önemli olan çok terakki etmek değil, fakat kesin olarak Avrupa’nın öteki ülkeleri kadar terakki etmektir” (Aktaran; Çetinsaya, 2003, s.57). Bu yaklaşımla bütüncül bir ideal düzen tahayyülü ya da kendisini içerisine yerleştirmeyi arzuladığı bir resim olarak Avrupa ya da Batı, Osmanlı aydını için hem hareketi zorunlu kılan güçlü bir rakip, hem de bu hareketliliğin sınırını çizen nihai bir modeldir.

Tanzimat dönemi Osmanlı aydınının Avrupa deneyimleri, bir yandan kendisini eksik olarak kuran, diğer taraftan da bu hiyerarşiyi tersine çevirme potansiyelleri de taşıyan gerilimli bir içe dönme, kendisini gözleme sürecidir. Doğru bilginin sahnesi olan modelin kusursuzluğu, buna tanık olan gözlemcinin dinleyicilerine karşı ayrıcalıklı konumunu ve ikna

* Fransızca kökenli bu kelime, Avrupa’da on sekizinci yüzyılda kullanılmaya başlamıştır. Mustafa Reşid Paşa, resmi gazete *TV*’de Avrupalıların hoşuna gidecek haberlerin yayınlanması talebini aktaran yazısında Üsküdar-İzmit yolu ve postahanelerin inşası gibi haberlerin “buralarda sivilizasyon usûlünün müteferriasından” sayılacağı gerekçesini kullanmıştır (Baykara, 1992, s.1-22).

kabiliyetini güçlendirirken, anlatıcının Avrupa'dan aldığı dersler ve çıkardığı sonuçlar, kendi devleti adına iktidarını yeniden inşa edebilme inancını da besler. Gördüklerini çoğunlukla üstün bir yapı olarak değerlendirse de Osmanlı gezgini, Avrupa devletleri ile aralarındaki kültürel ve dini farklılıkları farklı bir hiyerarşi içinde değerlendirir. Batı ile girilen rekabette Osmanlı bürokratinin kapıldığı umut da bu “öteki” hiyerarşiden beslenir. Buna göre Londra'yı ideal bir toplum modeli olarak sunan Namık Kemal'in “Terakki” isimli makalesi, Osmanlı aydınının Batı karşısında yaşadığı hayranlık ve küçümsemeyle karışık çelişkilerle dolu ruh halini çarpıcı bir biçimde özetlemektedir. Yazar abartılı bilgilerle çizdiği ideal kent/toplum resminin hemen ardından, düştüğü çelişkiye aldırmadan, hatta belki de fark etmeden metnin devamında onların aslında o kadar *da* kusursuz olmadığını anlatır. Yazar metnin sonunda, adalet ve ahlakın bozulduğu Avrupa'nın karşısında, henüz ahlakın “lâyıkıyla” gelişmediği kendi halkına “terakki”nin formülünün aslında hazır olduğu müjdesini verir:

...mamafih yalnız ma'rifet ve vesâit-i servette dem-be-dem meşhûd olan kemâlât ve terakki, adâlet ve ahlâkca bâlâda bahsolunan noksanların pek çok te'sîrâtını setr ediyor... ya bizdeki ahlâk ekseriyet arasında bozulmak değil hâlâ lâyıkiyle neşv ü nemâ dahi bulmamıştır, bununla beraber bir de terakki-perverlik iltizam olursa acaba medeniyetimiz ne hâle gelir? Evet şöyle birkaç sene içinde İstanbul'u Londra veya Rumeli'yi Fransa haline getirmek mümkün olmadığını biz de biliriz. Fakat mâdem ki Avrupa bu hale topu iki asır içinde gelmiş ve mâdem ki esbâb-ı terakkice onlar mûcid olmuş, biz o vesâiti hazır bulacağız (Namık Kemal'den (1872) aktaran; Kaplan, Erginün ve Emil, 1974, s.200-1).

Yukarıda ele alınan kavramlarla ifade bulan Batı'ya dair söylemsel alan, maddi alanda gözlenen yenilikler ile bunun karşısında eskisi gibi kalması gereken “iç”e ya da “öz”e dair bir ayırlama üretmiştir.* Böylece maddi alanda üstünlüğü zaten kanıtlanmış olan Batı'dan alınacak şeyler “iç”e dair korunaklı alanı “bozmadan” aktarılacaktır. Bu iç sayesinde zaten orada hazır bulunan araçlar alındığında bunları üretirken Batı'nın “harcadığı zamandan tasarruf edip, onları geçmek” bile mümkündür (Sami Efendi'den aktaran; Şirin, 2006, s.290). Benzer bir biçimde Tanzimat yazarı Şinasi, Osmanlı Devleti ile Avrupa arasında kurulması

* Bu ayrımı vurgularken Partha Chattarjee'nin (1996, s.6) sömürgecilik sonrası Hindistan'da yaratılan milliyetçi söylemin toplumu “maddi” ve “manevi” alana ayırdığı iddiası üzerinde durulmuştur. Batı-dışı bağlamlarda birçok farklı tezahürü bulunan bu söyleme göre, milliyetçilik “iç”e ait olan manevi alanda hayal edilirken, maddi alan “dışarı”nın, yani ekonominin, bilimin ve teknolojinin durduğu yerdir. Türk milliyetçiliği de Ziya Gökalp öncülüğünde Batı medeniyeti ve Türk kültürü arasında temel bir ayırım kurgulamış ve bu kurguya göre bilim ve tekniğin bir ulustan diğerine aktarılabilir olan “medeniyet”in içinde olduğu kabul edilmiştir (Ahıska, 2005, s.35).

gereken temel bir alışverişe dayalı olduğunu düşündüğü bu yeni ilişkiyi “Asya’nın aklı-ı pirânesi (*yaşlı akıl*) ile Avrupa’nın bıkı-i fikrini (*yeni fikirler*) izdivâc ettirmeye,” Namık Kemal de buna çok yakın bir ifadeyle “Şark ve Garb’ın fikr-i kemâl (*olgun fikir*) ve bıkı-i hayâli (*yeni hayal*)” arasında yapılacak bir evliliğe benzetir. Cinsiyetçi benzetmelerle yapılmış olan bu öneriler Asya’ya kemale ermiş kudretli erkek, Avrupa’ya da bakir fikirleriyle fethedilmeyi bekleyen genç bakire rolü atfeder (Gürbilek, 2004, s.77). Avrupa’nın hegemonyal tehdidini yakından hissedenden, kendi gözlemleriyle Avrupalıların bilgeliğini ve haklı üstünlüğünü teslim eden Tanzimat düşününün içinde bulunduğu “kriz”^{*} durumuna bir çıkış yolu bulmak üzere dile getirilen değişim isteğinin içeriği ve sınırları da bu erkek egemen evlilik metaforu ile görünür olur. Tanzimat edebiyatı üzerine yürüttüğü tartışmada Parla (1993, s.17), bu durumu Tanzimat yazarlarının yenilikçi fikirlerine rağmen Osmanlı kültürünün camiacı yargılarına ve İslam’ın mutlakçı düşünce sistemine olan bağlılıkları ile açıklar. Tanzimat yazarına göre yenileşme hareketinin temelini, ahlaki ve kültürel boyutlarıyla birlikte Doğu’nun dünya görüşü oluşturmalıdır. Bu dünya görüşünün bekçisi toplum düzeyinde padişah, aile düzeyinde baba, edebiyat düzeyinde de yazardır (Parla, 1992, s.136).

Bu aşamada Osmanlı aydınının Batı karşısında kendi aleyhine kurduğu hiyerarşiyi tersine çevirmeyi mümkün kılan manevi üstünlük söylemi, geride kalmışlığı aşma inancını verirken, maddi alana yerleştirdiği araçlarla bilgi binasını bir an önce yeniden inşa etme arzusunu da harekete geçirir. Tanzimat yazınında ortak bir tavır olarak Batı ile karşılaşan Osmanlı bürokratinin yapılabilecekler konusunda bu gerekçelerle kendine duyduğu güvenden kaynaklanan aceleci bir heves gözlemlenebilir. Tanzimat Fermanı’nda bu heves “devletimizin coğrafi mevkii, verimli toprağı ve halkın kabiliyeti göz önüne alınırca, gereken işlere girişildiği takdirde beş on yıl içine Allah’ın yardımıyla dilediğimiz şeylerin gerçekleşeceği meydandadır” sözleriyle ifade bulur (sadeleştirerek aktaran; İnalçık, 2006, s.90). Bundan sonra Osmanlı bürokrat/aydını için öncelikli amaç Batı’ya yetişmek, hatta geçmek üzere “hazır bir vesâit” olarak gördüğü o “yeni bilgi”yi kendi toplumuna aktarmaktır.

* Ahmet Cevdet Paşa “kriz” kelimesini *Tezâkir*’de 1853 civarında Osmanlı maliyesinin içinde bulunduğu çıkmazı tarif etmek için kullanır. Yazar ayrıca Türkçe’ye tercümesi henüz yapılmadığı için bunu karşılayacak bir kelime bulmanın zorluğundan bahseder. Aktardığına göre Fuad Paşa’nın yalısında toplanan bir grup bu kelimeye karşılık “buhran” lafını “kriz”in tercümesi olarak kabul ederler (Ahmet Cevdet, 1953, s.20). Bu “kriz” durumu ekonomiyle birlikte birçok farklı alanda da eşzamanlı olarak yaşandığı için değişim arayışını başlatan ortak bir toplumsal durum olarak da kabul edilebilir.

2.3 Batı'nın Aşkın Bilgisi

1856-57 kışında bir Doğu gezisine çıkan Herman Melville, İstanbul'da bulunduğu sırada günlüğüne aldığı notlarda şehri gezerken karşılaştığı zorluklardan yakınır; "Sokakların hiçbir planı yok. Tam bir labirent. Dar, kapalı. Ah bir üzerine yükselebilsen... Ama nerede?...Sokakların adı yok.. Numara yok... Hiçbir şey yok" (aktaran; Mitchell, 2001, s.75). Timothy Mitchell (2001), on dokuzuncu yüzyılda Avrupalıların Mısır üzerinden Doğu'ya bakışını ele alırken Martin Heidegger'in (1938) "resim olarak dünya" kavramından faydalanır. Bu kavram, Orta Çağ'dan ve Antik dönemden farklı olarak modern dünyaya ait bir durumu işaret eder ve dünya için (Batılı) insana ait olan ve özne olarak müdahale gücünün bulunduğu, bir resim olarak temsil edilebilir dünyanın gerçekliğinin kendisi olarak görüldüğü yeni bir düzen kavrayışına denk gelir. Buna göre dünyayı bir resim olarak kavrayan insan, dünya karşısında özne (*subjectum*) konumu edinir ve resim olarak dünya fethedilebilir, değiştirilebilir ve yeniden düzenlenebilir olarak tahayyül edilir. Dünyaya yönelik anlamlar üreten, planlayan, hesaplayan ve düzenleyen aşkın bir güç değil, insandır artık. Batılı gezgin Melville de İstanbul sokaklarında yerden yükselip büyük resmi görmeyi arzular, çünkü ona bir labirenti andıran dar ve karmaşık sokaklar hiçbir sırrı ya da bir araya gelişlerinin arkasındaki düzene dair hiçbir bilgiyi ifşa etmezler. Maalesef İstanbul'da sokakların bir "düzen"i olmadığı gibi, onların dışında duran ve "doğru" bilgisini sunan bir plan ya da işaret de bulunmaz. En temelde, bu kentin öznesi yoktur.

İlginç bir raslantı eseri, erken bir Osmanlı gezgini olan Sami Efendi'nin de kendi Avrupa gezisinde aynı detayın bu sefer yokluğu değil varlığı dikkatini çekmişti; "...gelelim ilim ve maarifin yürürlükteki her bir uygulama için kolaylık ve basitlik vesilesi olması keyfiyetine, o cümleden olarak, herkesin evinin kapısının üzerinde numara ve dükkanlarının tepesinde ismi yazılı olduğundan, her kimin evine veya dükkânına gitmek istenir ise, kimseye sormaya gerek kalmaksızın, tereddüdsüz ulaşılır" (Sami Efendi'den aktaran; Andı, 2002, s.77). Bu durumda Melville'in İstanbul'da eksikliğinden yakındığı bu yaşamsal detay, Sami Efendi için "ilim ve maarif"in gündelik hayatın içindeki varlığının göstergesidir. Daha önce de belirtildiği gibi Sami Efendi, Avrupa'da gördüğü her türlü farklılığa mucizevi bir anlam ve işlev atfeden, hayranlıkla gözlemlendiği gündelik hayatın kusursuz işleyişinin arkasında bilgece bir düşünüş olduğunu tahayyül eden Osmanlı gezginlerinin öncülerindendir. Bu ve başka birçok durumda bu gezginler, çeşitli Avrupa ülkelerinde gördüklerinin altında, Tanpınar'ın (2003) "bu hayata şuur ve istikamet veren sır ve hatta sistem" olarak tanımladığı mucizevi bir düzen ve onun yaratıcısı olan yüce bir bilgelik olduğuna inanırlar. İşte tam da bu nedenle Avrupa kenti bu

“sır”dan haberdar olanlar için alınacak derslerle doludur. Onlar da öğrendiklerini kendi toplumuna öğretir.

Diğer taraftan nesnesi “Avrupa” olan ve onu da aşkın bir bilginin temsili olarak kuran bu metinlerin hemen hepsinde gözlenebileceği gibi Avrupa’da “bilmek” önemlidir. Orada herkes bilir. Neyi bildiklerini sormaksa anlamsızdır, çünkü çok şey bildikleri ortadadır. Ancak onlar bilmekle de yetinmez, sürekli okumaya, öğrenmeye devam ederler:

Fransa’da her şahıs ve bayağı bir hamal kendüsüne âid bir mektubu olsun kıraate muktedirdir... Avrupalular ulûm semeresiyle hıfz-ı sıhhat ve def’i illetlerine pek eshel tarîkler bulmuş oldukları malûm oldu. Gelelim her bir insan hayatda oldukça en evvel lâzım olan taayyüş husûsunda ilmin dahl-ü menâfi’ne... Gelelim bunların bu kadar âşinâ olmalarının sebab-ü bâdisine, çünkü Avrupalular dünyada en büyük ar ve hacâlet cehâlet olduğuna hüküm ve imza eylemiş olduklarından artık bu bâbda devlet ve millet kemâliyle takayyüd ve ihtimam ve bâlâda güzâr edildiği vechiyle ümmî dilsizlere varonca müstakill mektebler ve her bir fûnûna lââyâd dershâneler inşâsıyla herkes zükûr ve inâs evlâdlarını lâ-akall on sene mikdârı terbiyeye dikkat-i tam etmelerinden... (Mustafa Sami, 1256/1841’den aktaran; Hanioglu, 1984, s.185).

Namık Kemal (1872), sözü Sami Efendi’nin bıraktığı yerden alarak devam eder. Onun da gözlemlerine göre onlar hem okulda, hem gemide, her yerde öğrenirler.

Hangi mektebe gidilirse gidilsin, içinde bulunan on, on iki yaşında etfali gûyâ ki büyümüş de sonra gene küçülmüş gibi adeta yirmi, otuz yaşına girmiş adamlar kadar, her türlü intizam ve terbiyeye me’luf bulunur. Rüştiyeler vardır ki şakirdan üç dört lisan okur; ve ulûm-ı ‘aliye ve aliyyeden altı yedi esaslı fen bilir... gemilerinde tayfa görülür ki boş vakit buldukça, mesela riyâziyyatın kuvve-i câzibe kanunları gibi en amik mesâilini mütâlaaya kalkışır (Aktaran; Kaplan, Erginün ve Emil, 1974, s.195).

Avrupa’nın ideal düzeni ve bilge insanları Tanzimat dönemi Osmanlı aydın/bürokratının her defasında hayranlıkla anlattığı ortak bir temadır. Kendisinden önce söylenenin haklılığını onaylamak üzere yola çıkan Osmanlı gezginleri Batılıların bilgeliğine yönelik ortak bir anlatı inşa etmiş, kenti ve onu mükemmel bir organizma olarak canlı tutan toplumsal düzeni bu bilginin seyrine doyulmayan sahnesi olarak kurgulamıştır. Buna karşılık Avrupa’yı bu “üstün” konuma getiren nedenleri bir an önce öğrenme ve bunlara sahip olarak kendisine yöneltilen tehdidi tersine çevirme arzusu Tanzimat döneminin önemli düşünsel temalarından biri olarak onların sahip olduğu bu “yeni bilgi”ye yönelik aşkinci tavıra ortam hazırlar. Batı

ile aradaki tüm farklılıkları kendisinde olmayan “bilgi”de tarifleyen Osmanlı aydın/bürokrati için bu dönem, bilginin faydalı ve uygulanabilir bir temsili olarak modern bilimle büyülenme hali olarak da tanımlanabilir (Burçak, 2006, s.50):

Avrupa zâten sâirleri yanında bir kıt’a-i sagîre (*küçük bir kıta*) iken fûnûn ve ulûmun ilerlemesi cihetiyle şimdi bütün kuvvet-i insâniyenin merkezi olmuş. Avrupalılar havayı dahi zabt ve teshire çalışub her ne kadar su üzerinde keyf-i maâyîşa-i seyr ü seyahat etdikleri gibi havada dahî seyr ü harekete muktedir değil iseler de küre-i ‘arzdandahi infikak ve infisal ile eflâk ü semâvâtı bizzat seyr ü seyahata bir tarîk ve çâre bulamamışlar ise de usûl-ü felekiyyeyi bayağı ve bizzat görmüş gibi kuvve-i ilm ü san’atlarıyla fehm ü idrak eylemişlerdir. Hâsılı kelâm ve ulûm ve fûnûnu Avrupalılar teksîr edüb bundan böyle ulûm-i hâzıra-i mevcûdenin muhafazasıyla beraber nice ulûm ve kemâlâta ve sanâyi’nin zuhûruna muvaffak olacakları derkârdır...” (*Ebûbekir Râtıb Efendi’nin (Nemçe) Sefâretnâmesi’nden (1791-2) aktaran, Hanioğlu, 1984, s.184*)

Aynı süreçte Avrupa’ya giden herkesin şahit olduğu bütün üstünlüklerin altında yatan Batı’nın “gizli bilgeliği” inancına karşı, bilgiye ve eğitime var olan yetersizlikleri düzeltecek neredeyse sihirli ve esoterik nitelikler atfedilmektedir (Fortna, 2005, s.75). Bu süreçte ortaya çıkan problem, “ulûm ve fûnûn,” “ilim ve maarif” gibi farklı biçimlerde isimlendirilen yeni bilgiyi aktarmak ve ardından kurulacak yeni eğitim kurumlarıyla birlikte bu bilginin toplumsal bağlamda işlerliğini, meşruiyetini ve görünürlüğünü inşa etmektir.

2.4 Değişimin Kodları: Ulûm ve Fûnûn

Batı ile karşılaşmalar sonrasında gözlemler ve deneyimlerle inşa edilen yeni bilim kültürü, aynı zamanda Osmanlı toplumunda kendine ait kavram ve kategoriler içinde tarihsel bir formasyon olarak varlığını sürdüren öğrenmeye dair yarı-sihirli bir tutumdan beslenir. Genel anlamda bilgiye karşı duyulan derin saygının kökenleri ise bilginin Osmanlı bağlamındaki toplumsal tarihi içinde düşünülebilir. Modern Türkçe’de kullandığımız “bilgi” teriminin Osmanlı dünyasındaki öncüsü, bugün dinsel bilgi alanına ait olduğu düşünülen oldukça geniş “ilim” kavramıdır. * Osmanlılar’ın kullandığı “ilim”in (çoğulu “ulûm”) etimolojik kökeni Arapça’da ‘-l-m kökünden türeyen *ilm* kelimesinden gelir. Arapça’da kullanımı İslamiyet öncesine dayansa da bu kelimenin kavramsal serüveninin İslam düşüncesiyle sıkı bir bağı vardır.

* Burada Franz Rosenthal’in (2004) Orta Çağ İslam toplumunda bilginin toplumsal tarihi üzerine yapmış olduğu araştırmadan faydalanılmıştır.

Kuran'da oldukça sık tekrar eden '*ilm*'e bağlı olarak Orta Çağ İslam düşüncesinde oldukça kapsamlı ve soyut bir bilgi anlayışı gelişmiştir. Arapça'da "cahillğin," yani bilmemenin karşısında yer alan bu kavram ilk dönemlerde taşıdığı dini karakteri kaybederek oldukça genel bir bilme ve öğrenme edimi olarak kullanılır (EI, 1971, 6:1133). Osmanlı bağlamında ise tüm bilgi türleri "ilim" kavramının içinde, akli ve nakli ilimler ya da ulûm-ı âliye ve ulûm-ı 'âliye gibi sınıflandırmalarla bilginin dinsel ya da dindışı kaynağına göre ayrımlanır (Kara, 2003, s.31). Diğer bir deyişle ilim bilgiye dair bir kavram olarak İslam medeniyetlerinin çoğunda olduğu gibi tüm bilgi türlerini kapsar ve geleneksel, dinsel, modern, pozitif gibi bütün sınıflandırmaların üzerindedir. Buna göre Peter Burke'un (2001, s.12), Avrupa'nın bilgi tarihi içinde bilginin türleri arasında bir ayrımlama yolu olarak önerdiği, bugünkü sanat ve bilim anlayışından farklı ve "teorik" ve "pratik" kavrayışımıza yakın bir *ars* ve *scientia* ayrımı, Osmanlı ilim düşüncesi içerisinde yer almaz. Örneğin, on altıncı yüzyıl Osmanlı yazarı Taşköprüzade Ahmed Efendi kendi "ilimler ansiklopedisi"nde bilgi türlerini kaynaklarına ya da niteliklerine göre ayırmadan üç yüz on yedi tane farklı ilim saymıştır.*

Diğer taraftan Osmanlı dünyasında, her türlü kategorinin üstünde yer alan ve derin bir saygınlık taşıyan bilginin epistemolojik sınırları oldukça katı çizilmiştir. Uzun yüzyıllar boyunca Osmanlı bilimsel anlayışının kuramsal çerçevesi, ana hatlarıyla, Kuran'ın sorgulanamazlığı, Aristotelesçi tümdengelimci mantığın üstünlüğü, iyiyle kötünün birbirinden çok net ayrıldığı bir dünya görüşü ve gizemci gelenekten kaynaklanan soyut bir idealizmden oluşur (Parla, 1992, s.135). Bu mekanizma içinde bilginin kaynağına yönelik olarak ayrımlanan akli ve nakli bilgi arasındaki çatışmalar ise hep din lehine çözülmüştür. Süreç içinde Avrupa'daki gelişmelerden haberdar olan on yedinci yüzyıl Osmanlı bilgini Kâtip Çelebi gibi medreselerde doğa bilimleri ve felsefenin dini bilgilerin tahakkümü altında bırakılmasını eleştirenler olsa da bunun etkileri çok cılızdır.** On yedinci yüzyılın son çeyreği ve on sekizinci yüzyılın başlarında Osmanlı toplumunda coğrafya ve bazı diğer pozitif bilimlere yönelik bir ilgi görülse de, bunlar Avrupa'daki epistemolojik dönüşümü takip

* Taşköprüzade Ahmed Efendi'nin saydığı bu ilimler arasında, arkasında toplumsal bir birikim olan herşey yer alabilir; tarih, mantık, hendese, din, ulûm-u ebniye, raks(dans), rüya tabiri ve leke çıkarma gibi (Taşköprüzade Ahmed Efendi, 1975 [968/1561]). Aristoteles'in bilimler tasnifinden etkilenerek yazılmış olan bir tür olarak ansiklopedinin İslam dünyasında çok benzer başka örnekleri de bulunmaktadır. Osmanlı dünyasında diğer önemli "ilimler" ansiklopedisi on yedinci yüzyıl bilgini Kâtip Çelebi'nin *Keşf-ül-Zünun*'udur. Her iki ansiklopedi de kendilerinden önceki Farabi, Gazali, İbn Sina ve İbn Haldun gibi klasik İslam çağı yazarlarının etkisinde yazılmıştır (Timur, 2000, s.48-52).

** Kâtip Çelebi Avrupa'daki gelişmelerden haberdar olduğunu şu sözlerle ifade eder; "...bize ulaştığına göre şimdilerde Frenk diyarında ve ötesindeki kuzey ülkelerinde bu felsefi bilimler pazarı pek verimli imiş. Oralarda bu ilimlerin şekilleri yenilendiği gibi sayısız öğrenim meclisleri de varmış", Aktaran Karlağa, 1991, s.286.

etmekten çok uzaktır (Karlıağa, 1991, s.305). Ayrıca Osmanlı dünyasında matbaanın oldukça kısıtlı olan işlevi, Avrupa’da Erasmus gibi on altıncı yüzyıldan beri toplumsal gruplar ve kurumlarla arasına mesafe koyabilen ve kalemiyle geçinebilen düşünürlerin ortaya çıkmasına şans tanımamıştır (Burke, 2001, s.23).

Bu bağlamda Avrupa’da gözlemlenen farklılıkların arkasında yer aldığı düşünülen yeni bilgiyi kavrama ve anlamlandırma çabaları aradaki epistemolojik farklılıklar içinde düşünülmelidir. Batı’nın üstünlüğüne dair ortak bir söylemsel pratiğe dönüşen Avrupa gezi ve gözlem metinlerinde sık sık kullanılan “ulûm ve fûnûn” bu nedenle farklı ve yeni bir bilgi türü olarak tahayyül edilmiştir. Avrupa’nın üstünlüğüne dair mucizevi bir araç olduğu düşlenen bu kavramın yazılı alanda sıklıkla kullanılmaya başlanması Tanzimat’ı hazırlayan gelişmeler ve bu süreçte açılan yeni kurumlarla birlikte bu yüzyıla ait bir yeniliktir (Kara, 2003, s.32). Kalıp olarak kullanıldığında “ulûm ve fûnûn,” pozitif bilimleri, teknolojiyi ya da Batı’dan yansıtılarak geliştirilmiş Batılı bilgiye dair her türlü tasvire karşılık olarak kullanılabilir. 1886 tarihli *Dictionaire Turc-Français*’de (s.431) yer alan “ulûm ve fûnûn” Fransızca’ya “les sciences et les arts” olarak çevirilmiştir. Buna rağmen bilgi ve pratiğe yönelik belirgin bir ayırtılma bu kavram içinde henüz yer almaz. Tarihsel olarak her türlü teorik ya da pratik bilgiye karşılık gelen geniş ve köklü bir kavram olan “ulûm” karşılık, yine oldukça eski bir kelime olan “fen” ve çoğulu “fûnûn” 1843 tarihli *Redhouse* (s.95) sözlüğünde ise “ilme merbût ve menût olan san’at” olarak açıklanmıştır.* Uzun süre “fen”le eş anlamlı kullanılan “sanat” kelimesi ise Batı dillerindeki *arts* yani bir iş eylemekle ilgili olarak “zanaat” veya “hırfet” anlamına gelir. Buna göre “fen” mutlaka uygulamayla ilgili ve bu konuda özel bilgi gerektirdiği düşünülen bir kavramdır. Yine de ilim ve fen arasında uygulama ve pratiğe yönelik bir farklılık tanımlı değildir. 1830’da Çamis Ohannes Efendi, İtalyan Pasquale Galluppi’nin mantık ve bilimlerin sınıflandırılması konulu kitabını *Miftâh-ül Fûnûn (Fenlerin Anahtarı)* ismiyle tercüme etmiştir.** Bu kitap modern düşünce

* Berkes (2002, s.179), “fen” kelimesinin “maarif” ve “nafia” gibi on dokuzuncu yüzyılda Sultan II.Mahmud döneminin Tanzimat’a miras bıraktığı yeni kavramlar olduğunu iddia eder. Ancak Arapça kökenli olan ve “ağaç dalları, sınıf” anlamına gelen (Ergin, 1939, s.456) bu kelimenin kullanımı yüzyıllar öncesine dayanır. Örneğin Mimar Sinan’ın yazdığı eserlerde mimarlık için hem fen, hem de sanat kelimesi birlikte kullanılmıştır (Meriç, 1963, s.12). Burada bu kavramın Batı’dan aktarılmak istenen yeni bir bilgi türü olarak inşa edildiği iddia edilmektedir.

** İtalyan filozof Pasquale Galluppi (1770-?) Kant’ın bilgi felsefesi üzerine kitaplar yazmıştır. Bunlar arasında "Saggio filosofico sulla critica della conoscenza" (1819-32), "Elementi di filosofia" (1820-1826), "Lettere filosofiche sulle vicende della filosofia relativamente ai principi delle conoscenze umane da Cartesio sino a Kant" (1827), "La filosofia della volontà" (1832-40) bulunur. Çamis Ohannes Efendi’nin ise 1830 tarihinden önce basılmış olanlardan hangisini çevirdiği bilinmiyor.

alanında Batı'dan yapılan ilk tercümedir (İhsanoğlu, 1985, s.98). Aydınlanma düşüncesinden ve bilim felsefesinden oldukça farklı bir epistemolojik bağlamda bu tercihin rastlantısal olabileceği düşünülse de burada da Batılı bilimsel bilgiye yönelik olarak “fünûn” terimi kullanılmıştır. Buna karşılık yeni bir bilimsellik arayışı içinde kullanıma sokulan “ulûm” ve “fünûn” terimlerinin kavramsal yakınlıklarını aynı dönemde basılmaya başlanan ve oldukça benzer içeriklere sahip Ali Suavi'nin *Ulûm* ve Münif Efendi'nin *Mecmûa-i Fünûn* (bundan sonra *MF*) dergileri sergiler (Kara, 2003, s.40). İstanbul'da 1845 yılında kurulmasına karar verilen üniversite için Osmanlılar İslam dünyasında yaygın olarak kullanılan “Darüülûm” yerine “Darülfünûn”u tercih etmiştir.* Yine aynı dönemde, 1845'te kurulan askeri lisenin adı Mekteb-i Fünûn-ı İdâdiye iken yüksek okulun adı Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye'dir. 1891'de yayımına başlanan *Servet-i Fünûn*'da ise artık bu kelime bilimden çok aynı dönemde “sanâyi'-i nefîse” olarak kullanıma giren bugünkü anlamıyla sanatı ifade eder durumdadır. On dokuzuncu yüzyıl boyunca kullanımda olmayan “teknoloji” terimi de 1905 tarihinde hala “ilim” kavramı içinde açıklanmaktadır.** Sonuçta bu terimler teorik ve pratik bilgi ile teknoloji olarak farklılaşma yolunda oldukları on dokuzuncu yüzyıl boyunca problemsizce yer değiştirebilirler. İlim ve fen arasında bilginin dinsel ya da dindışı oluşuna göre bir ayırım olduğu tezi ise Erken Cumhuriyet'in ideolojik bağlamında üretilmiştir.***

Bütün bir yüzyıl boyunca bilgiye dair kavramların karşılık bölgelerinin çok geniş tutulması, bu kelimelerin oldukça esnek ve birbiri arasında geçişken olarak kullanılmasına da yol açmıştır. Bu durumda gözlemlere dayalı bir aşkınlıkla birlikte inşa edilen bilinmezlik düzleminde serbestçe kullanılma sokulan tüm bu sözcükler Batılı bilginin kendisini, ya da ona dair tüm tahayyülleri yüklenmek üzere operasyonel birer kavram olarak araçsallaşır. Böylece Batı'da gözlenen modern bilime yönelik düşüncede teori ile pratik arasındaki ayırımın ifade edilemeyeşine bağlı olarak bilgi ve uygulama arasında kurulan dolaysız ilişki, bu ikisi

* İran'da 1851'de aynı isimle kurulan Darülfünun'da, İstanbul'da başlatılan projenin önemli bir etkisi olmuştu (Shannazari, 1992, s.83).

** *Dictionnaire Français-Turc*'te (1905) “technologie” kelimesinin karşılığı “fünûn ve sanâyi'-i muhtelifenin târih ve usûllerini mübeyyin ilim” olarak açıklanmıştır.

*** 1924 yılında Mehmet İzzet “ilim”i teorik, relatif ve soyut, “fen”i ise ampirik ve pratik olarak açıklamıştır. Bu yoruma göre fen de “teknik” anlamına gelir (Kara, 2003, s.40). Buna karşılık, daha sonraki yıllarda ilim-fen arasındaki ayırım, dini bilgi ve pozitif bilimler arasındaki farklılık olarak ele alınmaya başlanmıştır. Bu yorumu ilk kez Z.F. Fındıkoğlu (*Cumhuriyet*, 3 Teşrinisanı 1939) ileri sürmüştür. Bu bilgiyi aktaran ve 1939 yılında hala bu kavramlar arasındaki belirsizlikten yakınan Ergin (1939, s.457) ise bu yorumu “İslam dünyasında ilim ve fen arasında böyle bir fark gözetildiğini ilk defa duydum” sözleriyle eleştirir. Ancak bu iddia Cumhuriyet döneminin ideolojik bağlamında daha da büyük bir önem kazanmış, Berkes (2002) ve İhsanoğlu (1985) gibi yazarlar farklı biçimlerde ele aldıkları bu iddiayı sürdürmüştür.

arasındaki mesafenin üzerini örten problemleri bir yakınlık üretir. Örneğin, Batı'dan aktarılan yeni bir bilgiyi ya da işi yapmayı bilen kişinin, o konuyla ilgili herşeyi biliyor olduğu tahayyülü bu mesafesizlik içinde üretilebilmektedir. Üstelik “yeni bilgi”ye yönelik kavrayışta bilginin teorik ve pratik türleri arasındaki mesafenin olmayışı, aynı zamanda kuramsal ve akademik bilginin önemini azaltan ya da tam tersine en basit teknik bilginin bile arkasında derin ve karmaşık bir bilgi olduğu tahayyülünü kuran, paradoksal bir durumdur. Böylece arkasında aşkın bir bilginin olduğu düşünülen yeni bir teknolojiyi her seferinde yeniden ve kaynağından öğrenmek zorunda kalmak, kronik bir “öğrencilik”le sonuçlanabilir.

Tanzimat dönemi Osmanlı düşüncesinde Batı'dan yansıtıldığı haliyle “yeni bilgi”ye yönelik aşkıncı tavra ortam hazırlayan kavramsal bulanıklığın gösterdiği gibi, Batı ile kurulan ilişkideki gerilim din ekseninde değil, eski ile yeni arasında tariftir. Bilmek ve bunun karşısında yer alan cahillik arasındaki tarihsel karşıtlık artık bu “yeni” bilgi etrafında kurulmaya başlanmıştır. Bu durumda tasavvuf felsefesinden gelen bir kavram olan “insân-ı kemâl”e ulaşmak için artık bu “yeni” bilgiyi bilmek gerekirken, bilmeyenler ise hayvana benzetilir; “...ulûm ü fûnûndan bî-behre olanlar ne muhabbet-i vataniyye ve ne de hukûk-ı ilâhiyye ve ibâdiyyeyi bilmeyerek *derece-i hayvâniyyetde kalmaları* ile tabiatları hasbe'l-cehâle envâ-ı fezahati irtikâba mâil olacağı ve bundan nice nice fesâdat vukû'a geleceği...” (Meclis-i Maarif-i Umûmiye'nin kurulması hakkında Meclis-i Vâlâ kararı, *TV*, 303:2, 27.R.1262 / 21.07.1846'dan aktaran; Akyüz, 1975, s.43). Bunun karşılığında “tezyîn-i hilkat-i insâniyye”, ya da “kemâlat-ı insâniyye”ye ulaşmak için artık “ulûm ve fûnûn”dan haberdar olmak gerekir ancak bu durum “insân-ı kemâl”e yönelik kavrayışı değiştirmez. Tanzimat döneminde sık sık karşımıza çıkan bu söylem, çarpıcı bir biçimde bilmeye dair geleneksel meşruiyet kalıplarının içine bu kez “ulûm ve fûnûn” olarak ifade edilen “yeni bilgi”nin yerleştirilmek istendiğini gösterir. Bu tavır, herşeye muktedir olduğu tanıklıklarla kabul edilmiş olan Batılı bilgi yeni bir faydalı bilgi türü olarak inşa edilirken, bilgi alanının zorunlu dönüşümünü normalleştirme eğilimi taşır. Aynı zamanda bu dönüşümü yaşarken geleneksel düşünce sistemini gerilimlerden uzak tutmak üzere, bu yeni bilginin Osmanlı bağlamına nasıl tercüme edilmek istendiği hakkında da bilgi verir.

Diğer taraftan bilgi alanının (zorunlu) dönüşümü ve (doğru) bilginin kaynağındaki değişim, var olan sistemin işleyişindeki sorunların görünürlük kazanmasıyla birlikte gözlenebilmektedir. Bu süreçte halkın “cehaleti”nden yakınların tanıklığı, bir dönüşüm yaşandığının habercisidir. Öncelikle askeri alanda ihtiyaç duyulan yeni bilgi ile tanışan bir mühendis olan Seyyid Mustafa, Fransızca olarak kaleme aldığı ve 1803'te Üsküdar'da basılan

Diatribes de l'ingénieur Séid Moustapha sur l'état actuel de l'art militaire, du génie, et des sciences à Constantinople (İstanbul'da Askerlik Sanatı, Mühendislik ve Bilimlerin Üzerine bir Tenkit) adlı eserinde bilgili ve cahil insan arasındaki ayrımı vurgulamıştır:

Halka açık yerlerde yani, bilimden zerre kadar nasibini almamış insanlar arasında çalışmaya başladığımızda cehaletin sesi her köşeden yükselmeye başlayarak bizi taciz etmeye başladı. “Neden bu çizgileri kağıtlara çiziyorsunuz, bunların faydası ne? Savaş sanatı pergel ve cetvel ile yürütülemez” ve buna benzer diğer suçlamalar altında bizler aşırı cehalet ve bilimin güzelliğinden uzak kalmış bir davranış biçimi altında günler geçirdik (Çevirerek aktaran; Berrak, 2006, s.52).*

Bu tepkilere rağmen Seyyid Mustafa bilimle birlikte Osmanlı geleceğine duyduğu inancı ve havada esen değişim rüzgarını da dile getirir:

Şaşkınlık o dereceye kadar gelmişti ki, artık hiç kimse olayların çok farklı olduğuna ve de kendimizi geçmişin önyargılarından kurtarmamız gerektiği yeni bir dünya düzeninde olduğumuza inanmakta hiç tereddüt etmiyordu. Bana gelince ben de vatanımı, gün be gün bilim ve sanat meşalesi ile aydınlanarak hep görmeyi istediğim şekilde görmekten çok mutluydum ve bu yüzden de artık kesinlikle sessiz kalamazdım (Çevirerek aktaran; Berrak, 2006, s.53).

Sultan III. Selim'in kurduğu Nizâm-ı Cedîd'i övmek üzere bu kitabı yazan Seyyid Mustafa'nın halkın “cehaleti”ne ve bilimin kurtarıcı gücüne yönelik erken tanıklığı Tanzimat sürecinde daha da belirgin olarak görünür olmuş ve bu yeni bilginin hedefi askeri alandan tüm topluma yayılmıştır. Bu süreçte keşfedilen yetersizliklerin sebebi tam da anlaşılamayan nedenlerle var olan sistemin işleyişinde bir bozulma ile açıklanır:

Dâr-ül-sultân-ı elseniyyede neşîr ve tervîc-i ulûm-u nâfia zımında nice nice mekâtib ve medâris binâ ve inşâ buyurmuş ve o zamanlarda âsâr-ı ulûmdan zâhir olduğu üzere suhûlet-i tahsil mevcûd usûl-ü tâlimiyye ve tadrîsiyyeye riâyet olunarak az vakitte matlûbdan ziyâde âlima ve fâzıla yetişmiş ise de *sonralari her nasıl ise usûl-ü mezkûreye fütûr-u ârâz olarak ve müstedâm-ı tahsilde müşâkat gelerek* ve meselâ beş senede iktisâb edebileceğini on senede güçle kendi kuvvet-i mütalâsıyla tahsil ederek bundan dolayı bazı mertebe-i bâzâr ulûm-u şerîfeye kesâd-ı ârızasıyla eshâb-ı kemâle

* Burçak Berrak (2006, s.52), bu eserin Fransızca yazılmış olmasını da dönemin bilimsel eğilimlerini göstermesi açısından önemli bir gösterge olarak yorumlamaktadır.

nedret gelmiş olduğundan... (TV, 316, 21.M.1263 / 09.01.1847).

Sıbyan mektepleri ve diğer seviyelerdeki eğitime yönelik bir ıslahat tasarlamak üzere kurulan Daimi Maarif Meclisi'nin açılışını ilan eden bu metinde, sistemdeki “bozulma”ya karşılık olarak eski usullere geri dönmek yerine yeni usuller önerilmektedir. Aynı metinde, eğitimde kullanılan usuller eskiden doğru işliyordu da neden şimdi bozuldu, ya da eskiyi düzeltmek üzere neden yeni usuller aranıyor, sorularına cevap verilmez. Ancak eski usullere dayalı işleyişteki bozulmanın ve insanların cahilliğinin yarattığı tehlikeler, hem bir kriz durumuna işaret eder, hem de her ne gerekçeyle açıklanırsa açıklansın bu durumun keşfedilmesi yaşanmakta olan bir dönüşümün görünürlük kazandığını gösterir. Buna karşılık görünür olan problemlerin nasıl açıklandığı ve önerilen çözüm yolları ise Tanzimat “yenilikçiliği”nin içeriği konusunda bilgi verir. Buna göre eğitimde ıslahatı zorunlu kılan birincil sorun, dil ve bilgi arasında değişen ilişki ile açıklanır. 1851 yılında Mustafa Reşid Paşa, ilk Osmanlı “üniversite” projesi olan Darülfünun’un açılışında okutulacak kitapları hazırlamak üzere yeni bir “Bilimler Akademisi” olarak kurulan Encümen-i Dâniş’in açılış kararında dil ve bilim arasındaki bu yeni ilişkiyi şöyle ifade etmişti:

...evvelce bizde de ilim ile uğraşanlar vardı. Fakat gitdide kelimecilik revac bulmuş, yalnız şiirle uğraşılmaya başlanmıştır. Bu gibi eserlerle ancak mahdur ve muayyen bazı münevver adamlar meşgul olabilir. Hâlbuki asrın icap ettirdiği ilimin, memlekette intişarı ve vatandaşın bundan istifadesi lazımdır (sadeleştirerek aktaran; Gencer, 1987, s.33).

Encümen’in açılış töreninde sivil eğitime yönelik bu ıslahat girişiminde dilin önceliğini vurgulamak üzere, Sultan Abdülmecid’e geleceğin sadrazamı Fuad Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa tarafından Osmanlıca’nın gramer kurallarını belirlemek niyetiyle hazırlanan *Kavâid-i Osmâniye*’nin son hali sunulmuş ve kısa süre sonra bu eserin basılması kararı verilmiştir. Bu doğrultuda Encümen için belirlenen amaçlar Türkçe’nin sadeleştirilmesi, yapılacak tercümelelerde halk tarafından anlaşılabilir bir dil kullanılması ve böylece bilimsel bilgiye herkesin ulaşabilmesi için en önemli engelin kaldırılmasıdır. Aynı toplantıda bilimin dille kurulan bu yakın ilişkisini vurgulayan Hayrullah Efendi’ye göre insan gibi dili de “güzelleştiren” bilgidir.

...sözün dahî kadr-ü kıymeti söyleyenin ma’lûmât ve ma’rifetine göredir. Her lisâna şeref veren şâmil olduğu fûnûn-u maarifdir ve fûnûn ve maarifi hâvî olmayan lisân her ne kadar zâten muntazam ve mükemmel olsa bile âsâr-ı i’âmardan hâlî olan arâzi-i

hâliye gibi addolunur. Nitekim arâzinin hudûdu bit-ta'yîn kedd-i yemin ile envâ-ı tarhlar açılmadıkça dil-nişin ve ma'mûr olamaz ise lisân dahî tahdîd olunub ânın üzerine i'mâl-i fikr-i medîd ile dîvânlar ve fûnûn-u mütenevviadan kitablar yazılmadıkça mûteber ve meşhûr olamaz (*TV*, 453, 07.Ş.1267 / 05.08.1851'den aktaran; Akyüz, 1975, s.65).

Bu sürecin devamında 1860'lı yıllarda artan gazete sayısı ile hareketlenmekte olan Osmanlı basını da eğitime yönelik tartışmaları daha popüler bir düzleme taşıyarak bu konudaki ortak endişelere ve farklı çözüm önerilerine yer verir. Dönemin muhalif gazetesi *TA*'de Şinasi gibi yazarlarca sık sık dile getirilen eğitime yönelik kaygılar, Osmanlıca'yı öğrenmenin zorluğu ve buna bağlı diğer sorunlar üzerinde durmuştur. Aynı gazetenin 12 Mayıs 1861 tarihli sayısındaki “Maarife dâir bend-i husûsdur” başlıklı anonim bir makalede genel eğitim sisteminin sorunları ve çözüm önerileri yer alır. Yazara göre, dil öğrenmenin zorluğu nedeniyle bu işe çok zaman harcayan öğrenciler diğer fenleri öğrenmek için vakit bulamazlar; “sâirlerin üç dört senede hâsıl ettiği melike için bir on dört on beş sene umûr-u sarf etmeye muhtâc olarak ol vakite kadar yaşımız on dokuz yirmiyeye bâli' olur ve hünkâm-ı civânîye mahsûs olan heves-i tahsîl kocayıp imtidâd-ı müddet-i tahsîliyye hasebiyle kuvve-yi zahire ve bâtınaya fûtûr gelir. Vahim olan ulûm-u sâire ve elsine-i ecnebiyye tahsîline vaktimiz kalmaz. İşte içimizden erbâb-ı han ve kemâl-i nâdir yetişmesine birinci sebep budur” (*TA*, 34, 02.Z.1277 / 12.05.1861). Bu doğrultuda aynı metinde, bilgiye ulaşmanın önündeki en önemli sorunu çözmek için dil eğitimini kolaylaştırmak üzere “lisan-ı Osmâniye göre bir elifbâ ve hece risâlesi tertîb ve Türkçe harf ve nahva dair muhtasar (*kısa*) ve mutavvel (*uzatılmış*) bâzı kitablar te'lîf etmek ve bundan sonra mahalle mekteplerinde eski yol bırakılıp *tarz-ı cedîd* üzere ta'lîm olunmak ve mekâtib-i umûmiyyede dahî evvelki tahsîl usûlü daha bir sûret-i mazbutaya konulup tashîl edilmek” gibi çözümler önerilir. Uzun yıllar boyunca dile ve sadeleşmeye yönelik olarak neredeyse hiç değişmeden tekrar eden bu tartışmalar, daha sonraki dönemde Arapça alfabenin değiştirilmesi önerilerine kadar varmıştır.* Diğer taraftan

* *TE*'de (403, 27.H.1283 / 09.07.1867) “Sıbyân mekteplerinin ıslahına dâir,” başlıklı ve imzasız yazıda *Courrier d'Orient*'te yer alan harf değişikliği önerisi tartışılıyor ve böyle bir değişikliğin gerekli olmadığı tezi, eğitimde yapılacak düzenlemelerle okuma-yazma probleminin çözüleceği iddiasıyla ele alınıyor. Ayrıca Kuran okumak herkes için bir gereklilik olduğu için Arapça öğrenmenin bir zorunluluk olduğu vurgulanıyor. İki sene sonra aksi bir görüş, *Terakki* gazetesinde (192, 21.R.1286 / 31.08.1869), “Maarif-i Umûmiyye” başlıklı ve Hayreddin imzalı yazıda yer alıyor. Yazıda “hürûf (*harfler*) fûnûnun kapısı değil mi? Kapıyı niçin o kadar ağır yapmalıdır ki onu açıp girmek için sabahtan akşama kadar çalışılsın?” sorusu sorularak, Avrupa ile bir karşılaştırma yapılmış ve okumayı öğrenmek için çok zaman harcanmasının diğer “fen”leri öğrenmeyi geciktirdiği iddia edilmiştir. Oldukça yoğun tartışılan bu konuda Karal (1985, s.317), Sultan II.Abdülhamid'in Latin harfleri kullanmaya sıcak baktığı, ancak resmi bir girişimde bulunmadığı bilgisini verir.

yukarıdaki makalenin devamında Osmanlıca okuma-yazmayı öğrenmenin zorlukları ile ilişkilendirilen farklı bir kaygının da varlığı dikkat çekicidir. Metinde dil öğrenmenin güçlüğü ile Avrupalıların bizi nasıl “yanlış” tanıdığı arasında yakın bir bağ olduğu düşünülmektedir; “Avrupalılar bu lisân-ı dilpezîrin tahsiline cân û dilden arzukeş oldukları halde mücerred beyan olunan yolsuzluktan neş’et eden suûbet hasebiyle öğrenemeyip bu cihetle bizim ne kitaplarımıza ve ne de usûl-ü diniyye ve milliyemize vâkîf olamadıklarından nâçar düşmanların ağızlarına bakarak hakkımızda türlü yanlış efkârda bulunmalarına bais olmaktadır.” Kendisini Avrupalılara “doğru” anlatma derdini taşıyan bu tavır, çarpıcı bir biçimde kendi yetersizliğine yönelik bir inancın ortaya çıkışı ile oryantalist söylemin içeride nasıl yeniden kurulduğunu sergiler.

Benzer bir yaklaşım, Batı Avrupa devletlerinin hegemonyal gücünün hissedildiği uluslararası bağlamda bilginin siyasal iktidar ile kurduğu yakın ilişkinin görünürlük kazanmasıyla birlikte geliştirilir. Oryantalist söylem, sömürgeciliğe hedef olan ülkelerin “yetersizlikleri” ile müdahaleyi haklı çıkarmak üzere bilime başvururken (Said, 2004), söylemin nesnesi olma tehdidiyle yüzleşen Osmanlı bürokrati bu tehdidi tersine çevirmek üzere aynı söyleme eklenir. Batı’nın bilgisine yönelik aşkıcı tavır aynı söylemin içerisinde üretilir ve “...medeniyetin tamamlanması yalnız bilimlerin geliştirilip yayılması ile mümkün olabileceğinden, bilimlerin gelişmesine çalışan devletin mamur ve halkının refah ve medeniyet içinde olduklarından, böyle devletlerin başka devletlere hakim olmalarının *değişmez bir adet* haline girdiği...” gerçeği teslim edilir (Meclis-i Muvakkat tarafından hazırlanan Encümen-i Daniş’in kuruluş mazbatasından sadeleştirerek aktaran; Akyüz, 1975, s.17). Böylece, “doğru” bilginin değişen içeriğine ve kaynağına bağlı olarak yeni bir tercüme projesi hayata geçirilir; “...zamanla bilimlere duyulan ihtiyaç değişmektedir. Eskiden hangi bilim dalına ihtiyaç duyulursa, Arapça kitaplardan faydalanılırdı. Şimdi yabancı dillerdeki kitapların da tercüme edilmesi gerekir. Çünkü bilim güneşi Doğu’nun göklerinde alçalmaya başlayarak saçtığı ışıklar kaybolup gitmiştir...” (Aynı belgeden aktaran; Akyüz, 1975, s.18).

Foucault’nun (2006) “doğruluk rejimi” olarak adlandırdığı mekanizma doğru bilgiye ulaşma hedefine göre ayarlanmış teknik ve pratikleri de içerir. Buna göre tercüme üzerine kurulu bir hakikat rejimini devreye sokan söylemsel alanın sahibi de Osmanlı bürokrat/aydınıdır. (Doğru) bilginin eskiden Doğu’da, artık Batı’da hazır ve aktarılması gereken bir bütün olarak temsil edildiği bu süreçte, Encümen-i Daniş üyelerinin kimlikleriyle de görünür olduğu gibi “tercüme”yi Tanzimat’ın yeni bürokrat sınıfı üzerine almıştır. Bu seçkinler bürokratik mekanizma içinde sahip oldukları ayrıcalıklı konum sayesinde yine bürokratik bir iş olarak

kurdukları bu tercümenin içeriğini ve sınırlarını da denetleme gücünü ellerinde tutarlar. Bilgiyi hazır ve aktarıcısını bekleyen bir bütün olarak düşleyen tavır, Münif Paşa'nın *MF*'de kaleme aldığı "Mâhiyyet-i Aksâm-ı Ulûm" adlı makalesinde ifade bulur. Münif Paşa, bu makalede kavram olarak "ilim"i "lügâtte mutlaka bir şey bilmek demek olup ıstılâhta cem-i tedvîn ve kâide tahtına vaz' ile hassaten tederrüs olunan ma'lûmât," yani bir araya getirilmiş ve bir kurala göre düzenlenmiş bilgi olarak açıklar (*MF*, 2/13:2-10, M.1280 / 06.1863). Geleneksel sistemde önceden sınıflandırılmış ve düzenlenmiş olarak hazır tutulan geleneksel bilginin öğreticileri, "yanlış" okumaları da engellemekle yükümlüdür. Böylece katılmış bir bütün olarak temsil edilen bu yeni bilginin, Tanzimat bürokratinin denetlediği tekil bir okuma ile bilginin mutlak bir anlamlandırma rejimi içinde tutulduğu geleneksel bilgi mekanizması içinde işleyebileceği düşünür.

Yukarıda alıntılanan makalenin yayınlandığı *MF* dergisi, Encümen-i Daniş'in 1861'de dağılmasının hemen ardından 1863'te sultanın desteğiyle "sivil bir bilimsel" örgüt olarak kurulan Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâni'nin başkanı Münif Paşa tarafından çıkarılmaya başlanmıştır. Derginin amacı Avrupa'daki teknolojik gelişmeleri ve bilimsel konuları "tartışmak" ve halkı bilgilendirmektir. Bir aktarım projesi olarak görülen bilim hakkında konuşan ve söz söyleyenlerin bilim adamından çok bürokrat ve aydın olduğu bu dönemde Avrupa'daki pozitivism gibi bilime dayalı felsefi anlayıştan çok farklı bir "bilimcilik" anlayışı gelişmiştir.* Dönemin bilime ve bilgiye dair kuşatıcı politik tavrına önemli bir örnek de 1831 yılında Sultan II.Mahmud döneminde çıkarılmaya başlayan ilk resmi gazete olan *TV*'de 1846'da Darülfünun'un kurulması kararının alındığı tarihlerde yeni bir bölüm açılarak "fünûn" başlığı altında Avrupa'dan bilim ve teknoloji haberlerine yer verilmesidir.** Siyasal alanda Batılı bilgiye yönelik söylemsel pratiklerden aldığı destekle, Tanzimat süreci içinde bilimin kendisinden çok bilime dair fikirlerin ve imgelerin harekete geçirdiği Osmanlı

* Pozitivist felsefenin kurucusu August Comte ile başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere ilişki kuran Osmanlı bürokrat ve yazarları bulunmasına rağmen aradaki ilişkiyi bu felsefenin aktarılması olarak yorumlamak güçtür. Avrupa'nın entelektüel geleneklerine uzanan diğer tüm kavramlardan hiçbiri mekandan bağımsız normatif bir kategori olarak aktarılamaz. Felsefi bilginin diğer türleri gibi pozitivismin Osmanlı bağlamına aktarılması da basit bir tercüme projesinden çok daha karmaşıktır. Osmanlı aydınının pozitivism ile kurduğu ilişkiyi bir tercüme projesi olarak yorumlayan monografik bir çalışma bulunmaktadır; Korlaelçi, 2003. Buna karşılık bu dönemdeki bilime dair yaklaşımı Avrupa'dakilerden farklı bir "bilimcilik" kavramı içinde ele alan, bilime yönelik faydacı yaklaşımı ve yüklenen kurtarıcı rolü tartışan daha yeni bir çalışma için bkz; Berrak, 2005.

** *TV*'de "Fünun" bölümü ilk kez 306, 10.Za.1262 / 30.10.1846'da yayınlanmıştır. Gazetedeki diğer bölümler; Umûr-ı Dâhiliyye, Mevadd-ı Askeriyye, Umûr-ı Hâriciyye, Tevcihât-ı İlmiyye, Ticâret ve Es'ar. Avrupa'dan "bilimsel" olaylara yönelik metinlerden yapılan tercümelere yer veren "Fünûn" bölümünde telgraf, vapur, yeni bir su kuyusu sistemi ya da yeni bulunan bir yıldız gibi çok çeşitli bilimsel bilgiler, ya da Paris'te yeni inşa edilen bir köprü gibi çok çeşitli haberler yer alabilir (Özdem, 1940, s.874-5).

aydınına dair en çarpıcı örneklerden biri ise Münif Paşa'dır.* Dönemin diğer etkin bürokratları gibi Babıali'de yetişen Münif Paşa (1830-1910), memur olarak girdiği Tercüme Odası'nda Farsça ve Arapça tercüme yapmıştır. Burada Fransızca ve İngilizce öğrenen Paşa, bu arada Berlin'deki Osmanlı Elçiliği'ne atanmış ve Berlin Üniversitesi'nden bazı dersler almıştır. Döndüğünde Meclis-i Maarif'te görev alan Münif Paşa, 1859 yılında Voltaire, Fenelon ve Fontenelle'in diyaloglarından derleyerek tercüme ettiği *Muhâverât-ı Hikemiyye*'yi (*Felsefe Konuşmaları*) yayımlar. Münif Paşa, Aydınlanma düşüncesindeki şüphecilğe hiç yer vermeden, Eflatun'un diyaloglarına benzettiği bu metinleri didaktik bir üslupla ahlaki ve toplumsal dersler çıkararak "doğru" tercüme etmek ister.** Aynı sene içinde İbrahim Şinasi *Terceme-i Manzûme*, Yusuf Kamil Paşa da *Terceme-i Telemak* adıyla Fransa'dan iki yeni tercüme daha yayınlamıştır. Böylece, Arapça ve Farsçadan süren yoğun aktarımın yanında öncelikle Fransız edebiyatından seçilen eserlerle 1859 yılında başlayan tercüme pratikleri geleneksel Osmanlı edebiyatından biçim ve içerik olarak farklılaşan yeni bir edebi kültürle tanışmanın yanı sıra Batılı sosyal ve siyasal kavramlarla yeni bir karşılaşma ortamı yaratır (Demircioğlu, 2005, s.11). Aynı dönemde genişlemekte olan basın da daha sonra kitaplaştırılan dizi tercüme yayınlayarak bu alanda yeni ve önemli bir bağlam tanımlar.*** Bu süreçte çarpıcı olan gelişme bir yandan bilimsel bilginin kendisi de bir aktarım projesi olarak kurulurken, diğer taraftan Fransa başta olmak üzere edebiyat ve felsefe gibi alanlarda artan tercüme faaliyetleri ile birlikte aktarımın niteliğine yönelik tartışmaların da başlatılmasıdır. Tercümesi yapılacak "orijinal" metin ile kurulan ilişkiye bağlı olarak zaman içinde değişim gösteren tercüme düşüncesi, her dönemin kendi sosyal kültürel çerçevesi içinde neyin ve nasıl yapılacağına da dinamik bir ortamda tartışmaya açık tutulduğu söylemsel bir pratiktir. Bu doğrultuda Tanzimat dönemindeki en önemli düşünsel yenilik, edebiyat, felsefe ve bilimsel alanlarda ortak bir tavır olarak yeni bir hakikat rejiminin kuruluşunda Batı'dan yapılacak olan tercümenin çok hayati rolü üzerine gelişen söylemsel pratiklerdir. 1880'li yılların sonunda daha da yoğunlaşan bu faaliyetlere yönelik çarpıcı bir ifade Mekteb-i Sultani ve Mekteb-i Mülkiye'de hocalık yapan Kemal Paşazade Said

* Bu konuda kapsamlı bir araştırma için; Işıl, 1987; Doğan, 1991; Mardin, 2003, s.262-9; Burçak, 2005.

** Voltaire'in *Dialogues et L'enretiens Philosophiques*'den beş, Fontenelle'in *Dialogue des Mortes*'dan bir, Fenelon'un *Dialogues*'dan iki, ve müellifi bilinmeyen iki diyalog daha derlemiş olan Münif Paşa'nın çevirisi hakkında bilgi için; Doğan, 1991, ss.77-85.

*** Ali İhsan Kolcu (1999a ve b) 1859-1901 yılları arasında şiir de dahil olmak üzere Avrupa'dan yapılan tercüme kapsamlı bir listesini verir. Örneğin Şinasi'nin 1859-80 arasında yirmi iki şiir çevirisi bulunur. 1880'lerden sonra bu alanda dikkati çeken hızlı bir artış olmuştur (Demircioğlu, 2005, s.12-13).

tarafından dile getirilir;

Suver-i gûnâ-gûn ile arz-ı cemâl-i kemâl edegelen terakkiyât-ı garbiyyeyi bize nakl ve îsâl eden şey tercemedir. Darbe-i eydî-i sûtûnları bir zamanlar cihânı lerze-nâk eyleyen bahadırân-ı asâkirimizi maarif-i cedîde-i askeriyye ile ârâyîş-yâb-ı celâl eden şey tercemedir. Tarîk-i maarif-perverîde tayy-ı mesafât ettirerek yevmen-fi-yevmen esbâb-ı temeddünümüzü istikmâl eden şey tercemedir. Zuhûrât-ı yevmiyyeden halkımızı küllî yevmin haberdar eyleyen, telgrafları lisânımıza nakl ile umûma malûmat istihsâl eden şey tercemedir. Ulûm ve fûnûn-ı hâzırânın vesâit-i tatbikiyyesini mülkümüze ta'mîm ile umûr-ı devlet ve memlekette ıslah-ı ahvâl eden şey tercemedir. Gazetelerin havâdis ve mebâhisi yüzde doksan nisbetinde mahsûl-ı himmem-i mütercemîn olup halkımızı siyâsiyyat ve ilmiyyat ve fenniyyata meyyal eden şey tercemedir (Kemal Paşazade Said'in İbrahim Fehim and İsmail Hakkı 1889-1890/1307: 3'teki önsözünden aktaran; Demircioğlu, 2005, s.172).

Böylece kaynağı Batı'da olan bilim ile Osmanlı toplumu arasındaki mesafeyi gidermek üzere, “doğrusu” öğrenildiğinde saydam bir aktarımı mümkün kılacağı tahayyül edilen dile ve dinamik bir aktarım mekanizmasını canlı tutacak olan tercümeyle dayalı bir “bilimselliğe” yönelik söylemler, dönemin bürokrat ve aydınları tarafından özellikle de basın yoluyla yeni bir hakikat rejimi kurarlar. Bu doğrultuda bilimsel bir faaliyet olarak yayınlanan *MF* da öncü bir rol üstlenir. Aynı zamanda 1864'te Cemiyet-i İlmiyye binası içinde bir kütüphane açılmış, okuma salonunda isteyenlere ücretsiz İngilizce ve Fransızca, hukuk, ekonomi ve politika dersleri verilmeye başlanmıştır. Cemiyet'in diğer kuruluş amaçları ise kitap tercümesi, ammeye yapılacak konuşmalar ve yeni kitaplar yazılması yoluyla bilimin yayılmasını sağlamak ve bunları yaparken de dönemin siyasi ve dini tartışmalarından uzak durmak olarak ifade edilmiştir (Berrak, 2006, s.54).^{*} Böylece dinden ve siyasetten bağımsız olduğu düşünülen bu faaliyetler Tanzimat'ın ilk evresinde tehlikesizce kabul görürler. Daha önce de belirtildiği gibi 1870'lerin sonlarına kadar bilimin sadece bir yüzü olduğu bilgi pratikleri üzerindeki iktidarı sorgulanmayan din, Osmanlı aydını için düşünce hayatının da doğal bir parçasıdır.^{**}

* “İş bu Mecmûa-i Fünûn, ... herkesin anlayacağı sûretle sehül-ibâre olmak üzere diyânet ve zaman-ı hâl politikasından ma'sa kaffe-i fûnûn ve sanâ'iyeye müteallik ma'lûmât-ı nâfiayı müştemil olacaktır..” *MF*, “Mukaddime,” 1:19, 1863.

** 1870'li yılların sonlarında Avrupa'da Ernest Renan gibi yazarların İslamiyet'in “ilerlemeye engel olduğu” tezlerinden haberdar olmaya başlayan Namık Kemal ve Ahmet Midhat Efendi gibi yazarlar, bu iddialara çok sert

2.5 Faydalı Bilginin Askeri Bağlamı

On dokuzuncu yüzyılda Batı'yı kuran söylemsel alanda “ulûm ve fûnûn” ile ifade bulan yeni bir bilgiye yönelik talep, aynı zamanda “faydalı bilgi”nin değişen toplumsal bağlamıyla ilgilidir. Bu yeni bilgi türünün kaynağı olarak görülen Avrupa’da ise faydalı bilgi üzerine yüzyıllardır var olan geleneksel retorik, 1600’lerden sonra anlam değiştirmeye başlamıştır (Burke, 2001, s.110). Bu yüzyıldan itibaren Francis Bacon’un öncülüğünde kapalı dünyadan sonsuz evrene doğru bir kayma yaşanmış ve bilgiyi üst üste yığma anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu durum, geleneğin aktarılması yerine *Encyclopedié* geleneğiyle oluşan bilginin ve düşünsel yenilik yaratma anlayışının gelişmesine paraleldir (Burke, 2001, s.115). On sekizinci yüzyıla gelindiğinde ise faydalı bilgide vurgu artık bilginin pratik olmasındadır. Buna paralel olarak on sekizinci yüzyılda Fransız Bilimler Akademisi’nin tüzüğünde mühendislik bilgilerinin ve mekanik gibi uygulamalı bilim dallarının saygınlığı artarken akademik olan ve olmayan bilgi de yakınlaşmaktadır. Ancak bütün toplumlarda bilgi üretim mekanizmasının ekonomi ve siyasetle kurduğu ilişki, bilgiye olan talebin yönünü ve içeriğini de belirler. Örneğin on sekizinci yüzyıl Rusya’sında Çar Büyük Petro’nun Avrupa’dan aktarmaya çalıştığı bilginin niteliği, matematik ve denizcilik öğretimi için kurduğu okullardan ve Rusyada basılan ilk kitabın “aritmetik” olması ile belli olur. Bu tür “faydalı” bilgi için icat edilen ve St.Petersburg’daki yeni Bilimler Akademisi’nin adında kullanılan “nauka” kavramı Rusçaya “bilimler” olarak çevrilse de bu terimin özgün çağrışımları akademik değil, askerlik, bahriye, teknik ve ekonomiyle ilgiliydi (Burke, 2001, s.111).

Benzer bir gelişme Osmanlı Devleti’nde de yaşanmıştır. Osmanlı topraklarına Batı dünyasından uygulamaya yönelik bilgi ve teknoloji akışı yüzyıllardır devam etmesine rağmen, on yedinci yüzyıldan itibaren Avrupa’daki bilimsel gelişmelere bağlı olarak bilginin değişen doğası ve oluşan epistemolojik farklılıklar arada süregelen transferi zorlaştırmaya başlamıştır. Bu dönemde teoloji, hukuk, sınırlı bir “akli” bilimler ve tıp eğitimi veren medreselere karşı Avrupa’da olduğu gibi dinin egemenliğindeki üniversitelere karşı bağımsız bilimsel topluluklar ortaya çıkmamıştır.* Bilimsel düşüncedeki kapalılığa rağmen yakın

cevaplar yazmışlardı (Parla, 1993, s.42-3). Parla’ya göre Batı ile Osmanlı dünyası arasındaki epistemolojik farklılıklar, 1880’lerden sonra öncelikle Beşir Fuad ve Recaizade Mahmud Ekrem tarafından farkedilmiştir.

* Medrese dışında bilinen ilk “bilimsel” topluluk *Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyyesi*’dir. Şanizade Atullah Efendi ve İsmail Ferruh Efendi gibi isimlerin öncülüğünü yaptığı cemiyetin toplantılarında matematik, astronomi, edebiyat ve felsefe konularında tartışmalar yürütülüyor, ayrıca Avrupa kültürüne yakın bir ilgi duyuluyordu. Mardin (2003a, s.235), Yeni Osmanlıların büyük kısmının, Ahmet Vefik Paşa, Münif Paşa gibi önemli isimlerin burada yetiştiğini anlatır. Ancak Osmanlı bağlamında çarpıcı olan bu topluluğun üyelerinin devlet bürokrasisi ile sahip olduğu yakın bağ ve bağlı kaldıkları epistemolojik sınırlardır.

siyasal ve askeri ilişkilerden ve daha da önemlisi rekabetten dolayı Avrupa'daki bilimsel ve teknolojik gelişmelerin aktarılmasında ise askeri teknik kurumların çok önemli payı olmuştur. Örneğin İstanbul Tersanesi doğası gereği yenilikleri sürekli takip etmektedir (Tanyeli, 1993, s.173). Ancak bu transferde ön planda olan faydacılık, bilimsel düşüncenin Osmanlı dünyasındaki etkilerini de sınırlar. On yedinci yüzyıldan itibaren Avrupa'da Vauban'ın (1633-1707) öncüsü olduğu “bilimsel devrim”^{*} yeni askeri teknolojilerin Osmanlı tarafına aktarılmasını zorlaştırmıştır.^{**} Bu şekilde mühendislik ve mekanik gibi alanlarda ortaya çıkan “faydalı bilgi”ye duyulan ihtiyaç öncelikle askeri alanda yeni okullar kurulmasını sağlamıştır. Bu süreçte askeri alanda uygulamaya yönelik yeni bilgi ve teknolojileri öğretmek üzere 1775'te tersane alanı içinde binası “birkaç odadan ibaret” olan Hendesehane, ardından da Deniz ve Kara Mühendislik okulları açılmıştır (Ergin, 1939; Mehmed Esad, 1986; Beydilli, 1995). Bu alanların Batı ile daha “tehlikesiz” ilişkiler kurulabileceği dışsal teknolojiler olduğu hayal edilse de,^{***} dönemin farklı tanıklıkları yeni açılan bu okullarda yaşanan disiplin sorunlarını ortaya koyarak çok katmanlı bilgi alanı içinde toplumsal dinamiklerden bağımsız kalabileceği düşünülen bu okulların sadece varlıklarıyla düşlenen değişimi sağlayamadığını gösterir.^{****}

* Marshall Sebastien Le Prestre de Vauban, 14. Louis Fransa'sında askeri mimarlıkta büyük bir değişimin öncüsüdür. Vauban geometrinin kendi içinde bitmiş bir bilgi olarak kabul edilmesini ve kale planlarının kavramsal geometrik sistemlere göre tasarlanmasını redderek, coğrafya ve topografik yapı gibi ampirik gerçeklerin ve uygulanabilirlik koşullarının, geometrik kuralları dengelemesi gerektiğini savunur. Aynı zamanda Vauban, var olan istihkam plan şemaları öneren el-kitapları yazım geleneğine de karşı çıkarak, her duruma uygulanabilir evrensel biçimler olduğu savını reddetmiş, deneyimin ve yerin önemini vurgulamıştır (Perez-Gomez, 1983, s.210-3).

** Bu alanda bir aktarım girişimi olarak Vauban'ın, *Traité des Mines*'ı “Fenn-i Lağım” adıyla 1793'te, *Traité de l'attaque et de la défense de palaces*'ı da, “Usûl-ü Harbiye” adıyla 1794'te Sultan III. Selim'in isteğiyle, kitaplar yazıldıktan ancak yüz sene sonra Türkçeye tercüme ettirilmişti. Sadece 300'er adet bastırılan bu kitaplar “bazı mahallere, Humbaracı ve Lağımçı Ocaklarına ve bazı devlet ricallerine” verilenlerin dışında hiç satılmamıştır. Kitabı Boğdan ve Eflak Voyvodası oğlu Rum Konstantin İpsilanti tercüme etmiş, padişaha sunduğu yazma nüshalardaki şekilleri de kendisi çizmiştir. Daha sonra kitabın basım hazırlıklarında ise şekilleri iki Ermeni “sanatkâr” çizmiş ve böylece bu iş “Frenge muhtaç olmadan” çözülmüştü. (Cezar, 1995, s.181-3).

*** Bu duruma çarpıcı bir örnek, Sultan II.Mahmud tarafından 1830-31 senesinde Avrupa'ya dönemin sivil yüksek okulları olan Enderun ve Tıbbiye öğrencilerinden yüz elli tanesinin seçilerek gönderilmesi projesinin “o vaktin ahalisine pek çirkin görüldüğünden” değiştirilerek Harbiye Mektebi ve Hendesehane-i Amire'den öğrenci gönderilmesiyle sonuçlanmasıdır (Mahmud Cevad, 2001, s.6).

**** 1781-86 yılları arasında İstanbul'da bulunan Avrupalı seyyah Toderini'nin “Academié” olarak bahsettiği iki odalı Mühendishane'nin odalarından biri talebelerin toplanıp ders gördüğü sınıftır ve yazarın ziyareti sırasında burada sadece dokuz öğrenci vardır. Burada konuştuğu yaşlı bir Cezayirli ona talebe sayısının elliden fazla olduğunu ve bunların çoğunun kaptanların ve yüksek rütbeli devlet adamlarının çocukları olduğunu söylemiştir (Kaçar, 1998, s.88). Benzer bir tasviri 1828'de Türkiye'ye gelen İngiliz seyyah Mac Farlane de Deniz Mühendishanesi için yapar (Ergin, 1939, s.269). Mustafa Kaçar'ın iddia ettiği gibi bu anlatılanların “oryantalist” bir tavır içerdiği hesaba katılsa bile, yine kendi makalesinden yer verdiği, 1786 yılında derslere olan ilginin azalması üzerine tedbir olarak öğrencilere maaş bağlanmış olduğu bilgisi bu tasviri doğrular niteliktedir (Kaçar,

Aynı zamanda askeri alanda Avrupa'dan yeni bilgi ve teknikleri sürekli olarak öğrenmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, kurduğu yeni eğitim kurumlarında Avrupalı teknik adamlardan da faydalanmıştır. Buna karşılık Osmanlı yöneticileri, askeri alanda Avrupa'dan alacakları profesyonel yardımın da sınırlarını geleneksel düşünce sistemine sadık kalarak belirlemişlerdi (Levy, 1971b, s.23). 1830'lu yıllarda Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın orduda ve eğitimde başlatmış olduğu kapsamlı reform girişiminde yüksek ücretlerle çalıştırılan yabancı uzmanlardan farklı olarak Osmanlılar, uzmanlara önerdikleri düşük ücretler nedeniyle buna razı olacak "önemsiz" kişilerle çalışıyorlardı (Levy, 1971b, s.23). Ayrıca bu okullarda çalışmaya gelen yabancı uzmanlar daha çok uygulamalı alanlarda faaliyet gösterirken, teorik dersler yerli hocalar tarafından verilmekteydi. Bu durum yukarıda ele alındığı gibi aktarılabilecek olan bilginin teorik ve pratik niteliklerine ya da bu bilginin taşıyıcısına yönelik ayrımların yapılmasını engelleyen Batılı bilgi için geliştirilen aşkinci tavırla da yakından ilgilidir. Sonuçta bazı istisnalar dışında düşük rütbeli Avrupalı askerlerden uzman ve eğitmen statüsünde faydalanmayı seçen Osmanlı ordusunda alınan bu yardımın etkisi de sınırlı olmuştur. 1828-9 Rus Savaşı'nda alınan büyük yenilginin ardından orduyu sıkı bir disiplin ve denetim altına alma girişiminin uzantısı olarak 1834'te kurulan Mekteb-i Ulûm-u Harbiye, Maçka kışlasında yeterli kitap, alet ve eğitmen olmadan açılmıştı (Levy, 1971b, s.33).^{*} Burada verilen eğitim, resmi gazete *TV*'de yayınlanan ders programından farklı olarak döneme ait birinci elden tanıklıklara göre ulemanın da görev aldığı temel bir okuma-yazma, aritmetik, Arapça ve askeri taktikleri içermektedir (Levy, 1971b, s.34). Ayrıca sadece yönetici elit ve eski askeri sınıfın çocukları arasından seçilen öğrencilere yüksek ücretler bağlanmıştı (Kuyuş, 1999, s.264). Sonuç olarak yakından ilişkili olduğu Osmanlı yöneticileri arasındaki gruplaşma ve iktidar mücadelelerine paralel olarak toplumsal olaylardan bağımsız düşünülmemeyecek olan yeni askeri kurumlar bir çeşit siyaset arenası olarak işlemeye devam etmiştir.

Bu süreçte askeri eğitimde alınan faydacı tavır mimarlık pratiklerini ve bilgisini de yakından ilgilendirir. Öncelikle kale ve diğer istihkâm yapılarının tasarım ve inşası gibi konularda doğrusunu öğrenmek üzere Batılı uzmanlara başvuru mimarlık bilgisinin, askeri

1998, s.96).

^{*} Maçka'da hastane olarak inşa edilmiş olan yapının yeni bir askeri okula dönüştürüleceği haberini veren *Journal de Constantinople* (bundan sonra *JC*, 120, 06.09.1844), bu okul için sıkı bir askeri disipline dayalı mühendislik eğitimi veren Fransız *Ecole Polytechnique*'in model alındığı bilgisini de verir.

teknolojilerle kesiştiği alanlarda değiştiğine tanık olan yöneticiler* yeni bir kararla Hassa Mimarlar Ocağı'na bağlı mimarların da 1801 yılından itibaren Mühendishane'de “teorik” eğitim almasına karar vermiştir. Buna bağlı olarak bu süreçte mimarlık, sistematik bir eğitim gerektiren bir bilgi alanı olarak inşa edilmek istenir. Bu süreci tartışabilmek için bundan sonraki bölümde öncelikle Osmanlı mimarlığının işleyişini sağlayan kurumlara ve mimarlık bilgisine yönelik kavramlar genel bir tarihsel çerçeve içinde ele alınacaktır.

2.6 Osmanlı Mimarlık Bilgisine Dair Kavramlar ve Sınırlar

Farklı toplumsal pratiklerle kesişen bütün bir bilgi alanını belli sınırlar içerisinde yeniden kurma girişimine sahne olunan Tanzimat sürecinde mimarlık bilgisi ve eğitimi de yeniden düşünülmüştür. Osmanlı toplumunda on dokuzuncu yüzyıla kadar mimarlık mesleğine dair tüm değişimler uygulama alanının içinde yaşanmıştır. Türkçede yüzyıllardır kullanılan eski bir terim olan “mimar,” Burke’ün (2001, s.81) “sahte dostlar” olarak adlandırdığı diğer kavramlar gibi bugünkü karşılığını tüm tarihsel süreçte koruduğu düşüncesiyle anakronizmanın tuzağına düşürme potansiyeli taşır. Bu nedenle biraz “yabancılaşarak” düşünülmesi gereken Osmanlı mimarlık faaliyetlerinin ana ekseninde Hassa Mimarlar Ocağı bulunmaktadır. Osmanlı mimarlığının kavramlarını ve bilgisini üreten, pratiğini denetleyen ve inşaat faaliyetlerinin en tepesinde bulunan bu merkezi devlet örgütüdür. Ancak tamamen ortadan kaldırıldığı 1831 yılına kadar Hassa Mimarlar Ocağı'nın inşaat faaliyetlerindeki etkinlik alanı yüzyıllar içinde çeşitlilik gösterir. Kuruluşu en erken resmi belgelerde on altıncı yüzyıla tarihlenen bu örgüt, kuruluşundan beri esnek bir yapı sergilemektedir (Turan, 1963; Orhonlu, 1981, s.20). Örgüt içinde çalışan mimar sayısı değişiklik gösterdiği gibi, bu mimarların nasıl yetiştiği ve örgüte katıldığı, nasıl bir mimarlık hizmeti verdikleri de eldeki çok az bilgi nedeniyle hemen hemen bilinmemektedir. Osmanlı Devleti'nin bürokratik örgüt yapısı içinde sarayda yer alan ve sultana bağlı olan bu ocağın yetki ve sorumluluk alanı ise oldukça geniştir. Genel bir ifadeyle ülke çapında tüm devlet yapılarının inşaat ve tamir işlerini yürüten Hassa mimarları, aynı zamanda da tüm ülkedeki inşaat sektörünün işleyişini denetlemekle yükümlüdür.

İstanbul'un dışına çıkıldığında, yani taşrada ise bazı durumlarda mimarlık, özelleşmiş bir iş

* 1770'lerde Osmanlı ordusunda çalışan Fransız Baron de Tott yeni toprak ve dubalı köprü (ponton) imal edilmesini teşvik etmiş, Rus tehdidine karşı Boğaz girişine iki kale planlayarak inşa ettirmiştir. 1775'te tersanede kurulan Hendesehane, Kaptan-ı Derya'nın isteğiyle yine Baron de Tott tarafından kurulmuştur ve burada öğrenciler kale planları hazırlamayı da öğrenmektedir (Kaçar, 1998, s.69-137).

eylemeye yönelik bir meslek değil, bir çeşit denetim ve vergi toplama imtiyazıdır. Mimari üretimin vernakülerin sınırları içinde kaldığı taşrada mimar ve yapı ustası arasında belirgin bir ayırım bulunmaz. Devlet yapıları Hassa Ocağı tarafından tasarlandıktan sonra inşaatları müzayede yoluyla taşra esnafına devredilmektedir. İstanbul dışındaki şehirlerde inşaat esnafını denetleyen, yapı malzeme fiyatlarını ve temin biçimlerini belirleyen, en önemlisi de vergilerini toplayan “şehir mimarları” görev yetkilerini Hassa Mimarbaşından almaktadır (Orhonlu, 1981, s.23-4). Taşrada, ihale usulüyle verilen mimarlık yetkisini bir beratla alan bu şehir mimarlarının aynı zamanda *ehl-i hiref*, yani bu işte bilgili olması beklenmektedir. Ancak temelde bürokratik bir denetim işi olan ve yüksek gelir getiren bu işin diğer devlet görevleri gibi yozlaşmaya açık olması mimarlık beratının zaman içinde bu alana dair hiçbir bilgisi olmayan kişilerin eline geçmesine de yol açmıştır. * Askeri ve reaya sınıfları arasında geçirgenliği arttıran bu tür yarı-memur statüsüne sahip görevler, aynı zamanda önemli bir ayrıcalık ve prestij kaynağı olarak da görülebilir. Mukataa yoluyla toplanan gelirlerin malikane olarak da verilmeye başlanması, yaşam boyu elde edilen bu tür görevlerin sahibi olan kişilerin oğullarına kalmasıyla bile sonuçlanabilmektedir.

Diğer taraftan mimarlık mesleği bu bürokratik örgütten kopup özerkleşemediği için mimarlık bilgisi ve düşüncesi uygulama ile bütünleşik olarak örgütün kapalı yapısı içinde sürdürülmüştür (Tanyeli, 1996, s.83). Aynı nedenle Osmanlı mimarlığında on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar, kendisine ait özerk bir söylem geliştirilememiştir. Bilginin uygulama içinde ve sözlü olarak üretiliyor olması mimari bilginin yazılı olarak ifade edilmesine de ihtiyaç bırakmaz (Tanyeli, 1990, s.53). Çok kısıtlı olan mimari metinlerse özerk bir mimarlık söylemi geliştirmek yerine edebi alana ya da vakanüvislik geleneğine eklemlenerek döneme dair çok dolaylı ve zayıf bir bilgi birikimi aktarırlar (Tanyeli, 1990, s.53). On dokuzuncu yüzyıla gelene kadar mimarlık bilgisi deneyim, gözlem, gelenek ve temel bir matematik ve geometri bilgisi üzerine kuruludur. Mimari repertuarın güçlü gelenek ve toplumsal sınıflara ait sınırlarla belirlenmiş olması, anıtsallığın en önemli aracı olan dini yapıların sultan ve ailesinin tekelinde bulunması, yapı malzemelerinin ve inşaat tekniklerinin oldukça kısıtlı olması gibi nedenler de aynı sonucu üreten sebepler olarak bu doğrultuda sıralanabilir. Her ne kadar mimarbaşı ve diğer Hassa Ocağına bağlı mimarlar özel kişiler için yapı yapıbiliyor olsalar da bu yapıların alabileceği biçimler toplumsal uzlaşıyla çizilmiş yazılı olmayan ancak

* Hatta mimar ünvanı taşıyan kişilerin niteliksizliği, özellikle taşrada inşaat işlerini bu sıfatla üstlenen kişilerin “ehl-i hiref” olması yönündeki sık tekrarlanan uyarı ve hatırlatmalar ile de belli olur (Şenyurt, 2006, s.26). Osmanlı dünyasında inşaat faaliyetlerinde taahhüt sisteminin gelişimi ve mimarın değişen işlevi hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz; Şenyurt, 2006.

etkin kurallarla belirlenmiştir.*

Klasik dönem Osmanlı mimari repertuarın sınırlılığı aynı zamanda mimari temsil tekniklerinin de bağlı olduğu temel geometri ve matematik bilgisinin dar çerçevesi ile belirlenir. Orta Çağ İslam ve Osmanlı dünyasında geometri/hendese görsel düşünceye ve tasarımcının grafik imgelemine daha uygun olduğu için mimari pratikte ve süsleme sanatlarında önemli bir rol oynamıştır.** Teori ve pratik arasında doğrudan bir bağ kuran geometri ve mimarlık ilişkisi mimarlığa saygıdeğer bir “bilimsel” statü kazandırırken geometrinin soyut dili de tasarıma yönelik bir estetik oluşturur. İki boyutlu yüzey bezemelerinde ve üç boyutlu mukarnas uygulamalarında kullanılan karmaşık soyut geometrik düzenler mimar ve yapı ustalarının uygulamaya yönelik temel ve pratik bir geometri bilgisine sahip olduklarını gösterir. Alpay Özdural (1995), Orta Çağ İslam mimarisinde bu uygulamalara yönelik uygulamalı geometri (hendese) bilgisinin *conversazioni* olarak adlandırdığı on altıncı yüzyılda yazılmış olan *Risâle-i Mi'mâriyye*'de yazarın da benzer bir biçimde sözünü ettiği ortak tartışma meclislerinde tartışılarak aktarıldığını ileri sürer. Bu meclislerde bulunan matematikçiler de bu pratik alana yönelik problemler üzerinde düşünmüş ve yazmış olsa da, mimar ve yapı ustaları söze ve geleneklere dayalı bilgi aktarımının dışına çıkamazlar ve yazılmış olan az sayıdaki uygulamalı geometriye dayalı yapı rehberleri “diğer” alandaki kuramsal üretimden fazla etkilenmezler.*** Orta Çağ İslam ansiklopedileri de mimarlığı mekanikle beraber pratik geometrinin alt kategorisi olarak tanımlarlar. Basit iki boyutlu çizimler ve gerekli hallerde minyatür tekniğini andıran “resm”lerle ifade bulan mimari temsil alanı, geç on dokuzuncu yüzyıla kadar perspektif gibi daha karmaşık çizim tekniklerini kullanmamıştır.**** Orta Çağ İslam dünyasındaki mimari çizim geleneğini inceleyen Necipoğlu (1986), bu çizimlerde aritmetik sayılar bulunmadığına dikkat çeker.

* Yazılı olmayan ancak toplumsal uzlaşıyla belirlenmiş bu sınırları Gülru Necipoğlu (2005) kendi önerisi olan “decorum” kavramıyla tartışmaktadır.

** Osmanlı ve İslam düşüncesinde mimarlık düşüncesinin tarihselliğine dair oldukça az malzeme olmasına rağmen kapsamlı bir metin Necipoğlu (1995) tarafından yazılmıştır. Necipoğlu, bu araştırmasında Osmanlı ve İslam dünyasında Orta Çağ mimarlık düşüncesinin antik Yunan felsefesinin etkisiyle geometri ile nasıl bir ilişki kurduğunu ve bir meslek adamı olarak mimarın bilgi dünyasını ele alır.

*** Özdural (1995), onuncu ve on birinci yüzyıllarda iki farklı matematikçi tarafından yazılmış olan risalelerin içeriğini ve uygulama alanındaki etkisini tartışır. Ortak meclislerde bulunarak uygulamalı geometriye dair mimari problemlerden haberdar olan ve bunlar için rehber kitap hazırlayan iki farklı matematikçiden didaktik ve pratik bir dille yazanın rehberi büyük ilgi görürken, Ömer Hayyam tarafından yazılan soyut ancak kolay ve doğru bir yol öneren diğer kitap mimar ve yapı ustalarının dünyasına hiç girmemiştir.

**** “Resm,” Osmanlı mimarlığında çizimlere verilen genel addır (Necipoğlu, 1986, ss.224-243). İlk Osmanlı pratik perspektif kitabı ise on dokuzuncu yüzyıl sonlarında basılmıştır (Tanyeli, 1996, s.88).

Taşköprüzade, İbn Haldun gibi ansiklopedistler de mimarlığın geometriyle ilişkisini vurgularken aritmetikten bahsetmezler (Necipoğlu, 1995, s.140). Aritmetik bilgisi, arazi hesabı, yapılarda kullanılan malzeme masrafları ve işçi ücretlerini hesaplamak gibi şantiye yönetimine dair bir araç olarak gerekli görülmektedir. Osmanlılarda saray çevresinin yaptırdığı kamu yapılarında bu hesapları yapmakla görevli bina eminleri bulunurken daha önemsiz yapılarda mimarlar da bu işten sorumludur. Bu esnada Avrupa'da Rönesans dönemi meslektaşları rakamlara dayalı oranlı ve ölçekli çizimlere geçip geometriyi bir kenara bırakırken İslam dünyasında mimarlığı uygulamalı mekaniğin bir kolu olarak gören anlayış devam etmiştir (Necipoğlu, 1995, s.140). Diğer taraftan Rönesans Avrupa'sında Leon Battista Alberti gibi teorisyenler mimarlığın mekaniğe olan bağımlılığını kaldırarak bu mesleği daha yüksek statülü bir *liberal art* olarak tanımlamaktadır. Alberti, mimari bilgide teori ve pratik, tasarım ve inşaat arasında bir mesafe kurgulayarak mimarın yükselen toplumsal statüsüne önemli bir katkıda bulunur (Perez-Gomez, 1983, s.105). Bilginin deneyim ve gözlemle elde edildiği, eski yapıların yenileri için birer model görevi gördüğü, geometri ve orantının mimari bilginin temelini oluşturduğu Rönesans öncesi dönemlerde yapıların tasarımı ve inşaatı arasında hemen hemen organik bir ilişki bulunmaktadır. Buna karşılık, Avrupa'da işçiliğin, malzemenin ve bilginin serbest dolaşıma sokulmuş olması mimarlık bilgisinin ve teknolojisinin gelişimini hızlandırmıştır (Robert, 1995 s.232; Turnbull, 2000, s.80-1). On yedinci yüzyıldan itibaren matbaanın da yardımıyla Rönesansın önemli mimarlık risaleleri Avrupa'da dolaşıma girdiğinde tasarımcı ve yapı ustası arasındaki mesafe daha da genişlemeye başlamıştır (Robert, 1995, s.234).

Osmanlı dünyasında ise çok bilinen birkaç kaynaktan oluşan klasik ve erken modern dönemlere ait Osmanlı mimarlık yazınında mimari tasarımın ardında yatan düşüncelere ve estetik kaygılara yönelik bir tavıra rastlamak mümkün değildir. On altıncı yüzyıl Osmanlı Hassa Mimarbaşı Mimar Sinan gibi önemli bir hassa mimarı tarafından yazdırılan, ancak popüler bir beğeni kaygısıyla ve edebi bir dille kaleme alınan eserler* bile Ayasofya ile girdiği rekabet gibi dönemin mimarlık dünyasına dair çok temel ikonografik referanslar dışında Osmanlı mimarlık bilgisine dair kapsamlı bilgiler sağlayamaz. Necipoğlu'na (1995, s.154)

* Sinan'ın hayatının son dönemlerinde kendi ağzından şair/ressam Mustafa Sai'ye yazdırdığı biyografisi bugün elimize beş farklı versiyon olarak ulaşmıştır. Bunların üçü Topkapı Sarayı arşivinde bulunan; *Adsız Risale*, *Risaletü'l-Mimariyye* ve ikisinin geliştirilmiş son hali *Tuhfetü'l-Mimarin*'dir. Bunlar hamliğini koruyan eskiz niteliğindeki yazmaların, çoğaltılarak dolaşıma sokulmuş olan kopyalar Sinan otobiyografisinin daha uzun versiyonları *Tezkiretü'l-Bünyan* ve daha özet mahiyetindeki *Tezkiretü'l-Ebniye*'dir. Bu eserlerin daha ayrıntılı bir incelemesi için; Necipoğlu, 2005.

göre Sinan, Roma-Bizans askeri mimar-mühendis geleneğini Osmanlı'ya ait mimari miras ve kısmi Rönesans İtalyası etkileriyle sürdürür. Erken dönemlerinde binalar, kaleler, yol ve köprülerin yanısıra Sinan, öncülerini gibi su yollarını da yapmıştır. Bu durumda Osmanlı inşaat endüstrisinin merkezi örgütlenmesinin en tepesinde yer alan Mimar Sinan'ın yaptığı işlerde görülebileceği gibi mühendis ve mimar ayrımı Osmanlı dünyasında henüz yapılmamıştır. Tersane başmimarlığı görevi bile ancak on sekizinci yüzyılda hassa mimarlarının sorumluluk alanından ayrılmıştır (Cezar, 1971, s.61). Rönesans İtalya'sında ise tam tersine mühendis, bir mimar için küçümseyici bir ifadedir. Bu durumda, arada hiyerarşik bir ilişki kurmadan bu farklılıklar gözlemlendiğinde, evrensel olduğu düşlenen mimarlık mesleğinin farklı toplumsal ve epistemolojik bağlamlarda tarihsel olarak farklı biçimlerde şekillendiği de görünür olmaktadır.

Diğer taraftan on yedinci yüzyılda Cafer Ağa'nın Sultan Ahmed Camii mimarı Mehmet Ağa için yazdığı ve sufi sembolizmine bağlı bir evren tasviri içinde mimarlığı müzikle beraber dolaylı olarak ele alan *Risâle-i Mi'mâriyye*, dönemin mimarlığına dair sınırlı da olsa bazı düşünsel ipuçları sunmaktadır. Kendisi de bir geometri risalesi yazmış olan Cafer Efendi'nin eserinde hendese (uygulamalı geometri) ve mesâha (geometrik şekillerin uzunluk, yüzey ve hacimlerini ölçme bilimi) mimarlık için hala oldukça büyük bir öneme sahiptir (Necipoglu, 1995, s.153). Cafer Ağa, "hendese ilmini... bu güzel ilmi ve az bulunur fenni bilmedikçe, ... mimarlık san'atında gereği gibi üstâd ve mâhir" olunamayacağını yazar (Gökyay, 1976, s.128). Hendese, Cafer Ağa'nın açıkladığı haliyle sözlükte iki anlama gelir; biri "zira ile ölçmek", diğeri "oranlamak"tır. Uygulamada ise "zât-ı eşyânın ve eşkâlün mikdârını bilmektir," yani cisimlerin iki boyutta ifadesi olabilecek temel bir geometri bilgisidir. Hendesenin ismi faili ise "mühendis"tir. *Risâle*'de Arapça kökenli bir kelime olan mimar, "ma'mur edici", mühendis(z) "arşunla ölçücü" olarak tanımlanır. Aynı zamanda, hendese ilminin kitaplardan nazari olarak okunmasından sonra "mesleğin esası" büyük üstatların yanında çalışarak öğrenilir. Yani Öklit teoremine dayalı temel bir geometri, mesâha ve aritmetik bilgisi alan mimar, diğer herşeyi usta-çırak ilişkisi içinde "ameli" olarak öğrenir. *Risâle*'deki kavramlara çok yakın ifadeler bürokratik belgelerde mimarlık statüsü verilecek kişilerin "iş"in uzmanı olmaları talebi için de kullanılır. Bunlar "ilm-i hendesede mahâret sahibi olmak, "san'at-ı mi'mâriyyede kâmil ve ilm-i hendesede mâhir" olmak, "hendese ve mesâha ilminde mâhir" olmak, "ilm-i hendeseden haberdâr ve emr-i binâ ve mesâhayı" bilmek olarak ifade edilen ve neredeyse yüzyıllardır değişmeyen ortak bir terminoloji kullanırlar (Orhonlu, 1981, s.16-7).

Diğer taraftan erken on dokuzuncu yüzyıl, Osmanlı mimarlık bilgisi alanında yeni gelişmelerin yaşanmaya başladığı bir dönem olarak göze çarpar. Tanyeli (1996, s.85), döneme ait bir grup mimari çizimde rastladığı “mikyas” terimini, mimari ölçüğe dair yeni bir kavramın ortaya çıkışı olarak değerlendirirken, benzer örneklerle birlikte gözlemlendiği yeni bir terminoloji oluşturma çabasını yazılı bir mimarlık kültürünün ortaya çıkışını hazırlayan önemli bir eşik olarak yorumlamaktadır. Osmanlı mimarının formasyonuna dair önemli bir gelişme ise yukarıda belirtildiği gibi 1801’de “meşgûliyetleri olmadıkça Hendesehâne’ye müdâvemet edüp sanâyi’-i mi’mâriyye ve fûnûn-u hendeseyi ilmen ve amelen tahsîle sa’y eylemek” üzere mimar halifelerinin yeni kurulan Mühendishane’de eğitime alınması kararının verilmesi ile yaşanmıştır (Cezar, 1971, s.62). Bu kararı takip eden 1807 yılında ise Mühendishane’de eğitim gören mimarların derse olan ilgisizliğinden yakınan bir belge, mimarların kendilerine gerekli olan bilgiye ilgi gösterdiğinden ve onlar için gerekli görülen diğer bilimlere, yani teorik eğitime karşı ilgisiz kaldıklarından yakınmaktadır.

...öteden berü Mühendishâne şâkirdânının ekserîsi mi’mâr kalfası olup her biri haftada ikişer üçer gün ders ve tahsîllerinden devr ve keşf-i ebniyye bahânesiyle İstanbul’un esvâk ve pazarını geşt-ü gûzâra (*gezip tozma*) me’lûf olduklarından bunlar mi’mârlığa lâzım olacak kadar san’at-ı resmîyye ve mesâha öğrenüp diğer fûnûn-ı lâzımede gâfil bulduklarından bundan sonra şâkirdândan münâsip mikdârı mi’mârağalığı maiyyetine tefrik olunup diğerleri mektebde dersleriyle meşgûl olalar. Mi’mâr mühendisi muavinlikleri Mühendishâne’ye merbût olup münhall (*boşluk*) vukû’unda sınıf-ı râbî’ (*dördüncü sınıf*) veyâhud sâlis (*üçüncü*) şâkirdânından müstaidlerinden râğbet eder olur ise âna tevcih olunup münhaller bî-gâneye (*kayıtsız, yabancı*) verilmekten men’ oluna (Aktaran Cezar, 1971, s.63).

Bu ifadeler, mimarların sadece “mimarlığa lazım olacak kadar” derslere ilgi gösterdiğini anlatır.* Bunlar da belgede anlatıldığına göre temel bir çizim yapma ve ölçme bilgisini öğreten “san’at-ı resmîyye ve mesâha”dır. Burada mimarların diğer derslere gösterdiği ilgisizliğin farklı gerekçeleri olabilir. En temel gerekçe ise diploma almak gibi bir zorunluluğu olmayan hassa mimarlarının gündelik mesleki pratiklerini aksatmadan ve işlerini sürdürmeye

* 1806’da Mühendishane’nin ders programı şöyle: birinci sınıf; resm-i hatt, imlâ, ilm-i hesap (*aritmetik*), san’at-ı resmîyye (*teknik resim*), Arapça, hendeseye giriş, hesap, Fransızca; ikinci sınıf, ilm-i hesap, hendese, coğrafya, Arapça ve Fransızca; üçüncü sınıf; coğrafya, ilm-i müsellesât-ı müsteviyye (*düzlem trigonometri*), cebir, tahtit-i arâzi, fenn-i tevârih-i harbiyye; dördüncü sınıf; fenn-i mahruyât (*koni kesitleri*), hesab-ı tefâzüli (*differansiyel*), hesab-i tamamî (*integral*), ilm-i cerri eskâl (*mekanik*), ilm-i hey’et (*astronomi*), ameliyyat-ı fenn-i remi ve lağım, ta’lim-i askeri, ilm-i istihkâmât (Kaçar, 1998, s.113). Uygulamada ne kadarının geçerli olduğu kuşkuyla olsa da

yarayacak kadar “mimarlık bilgisi”ne ihtiyaç duymalarıdır. Hassa mimarlarının beklentileri karşılamada yetersiz olduğundan yakınan yöneticiler ise bir yandan mimarların Mühendishane’de eğitim almasını, boşalan mimar kadrolarına atanacakların mimarbaşının ve Mühendishane başhocasının onayıyla seçilmesini talep ederken diğer taraftan da özellikle saray için yapılacak işleri götürü usulüyle özel sektöre açmaktadır. Böylece diğer emtia gibi hizmetin de serbest dolaşıma girdiği ve rekabetin başladığı bir ortamda Avrupalı meslektaşıyla daha fazla karşılaşacak olan Osmanlı mimarı için bilginin öneminin daha da artacağı yeni bir dönem başlamak üzeredir.

2.7 Eksik Kalan Mimarlık: *Fenn-i Mi’mâri*

Kâğıthane’ye vardım, yapılar acâib. Mîrî ebniyesine dikkât olunmuyor. Hasköy Kışlası’nı gördüm. Bütün ahşab, bayâ bir konak gibi yapılıyor. Ben ise Tersâne Kışlası gibi tenbih eylemişim. Re’is Efendi’ye söyle, Françe’den mühendis mi’ mâr ve Ofiçiyal gözetmeğe sa’y eylesün. Mi’ mâr celbeylesün, kalelerimiz mühendissizdir, olmaz.

Sultan III.Selim, İstanbul 28.07.1794 (BOA, HAT, 240/13414)

...ezcümle bizim mi’ mârlarımız ve dülger kalfaları fenn-i mi’ mârinin dakayıkından bî- haber olmaları cihetiyle Avrupa’dan birkaç mütefennin mi’ mâr celb olduğu halde... [şehirde yapılacak olan kârgir evlerin]...giderek ehven mesârifle vücûda geleceği ma’ lûm ve daha ilerisi için dahi şimdiden on onbeş kadar müstaid çocuklar bu tarafa gönderilip de fenn-i mi’ mârinin ilmî ve amelîsini lâyıkıyla tahsîl ettikleri halde, sekiz on sene geçtikten sonra Frenk mi’ mârılarının maaşları masârifi dahî ber-taraf olacağı aşikâr(dır)...

Mustafa Reşid Paşa, Lonra 1837 (Aktaran; Baysun, 1960)

Yaklaşık kırk yıllık bir aralıkla biri sultan, diğeri de öncü ve etkin bir bürokrat olan iki önemli kişinin ağzından çıkan bu ifadeler alt alta geldiklerinde söylemsel bir bütünlük oluşturarak mimarlık içinde “doğru” bilgiye dair iktidarın Batılı mimarda nasıl kurulduğunu sergiler. Batılı bilginin mutlak doğruyu işaret ettiği ve onun da “dışarıda” olduğu düşüncesi sadece bilimi değil, mimarlık gibi köklü tarihselliği olan bir toplumsal pratiğin de doğrusu Batı’dan öğrenilir bir mekanizma olduğu tahayyülünü üretmiştir. Merkezi iktidarın yeni bilgiye yönelik talebinin tüm toplumsal pratikleri yatay olarak keserek yarattığı yeni bağlam, bilgi ve pratik

arasındaki geçirgen ilişkinin yerine aşkınlaştırılan bu yeni bilgi lehine tüm pratiklerin üzerini örten mutlak bir iktidar kurar. Bu durum, toplumsal üretimin üzerinde kurulu olduğu kurumsallaşmış pratikleri radikal bir biçimde değiştirebilecek güçte olmamasına rağmen, doğru bilginin değişen içeriğine bağlı olarak (hala yeterince değişmemiş olan) yerli üretimin merkezi iktidarın gözünde meşruiyet zemininin zedelenmesine yol açmıştır. Bilgisi eski olduğu varsayılan üretimi toptan dönüştürmek mümkün olmadığına göre üretilen hep eksiktir. Bu durum, Batı'dan aktarılacak olan aşkın bilgiyi bir türlü öğrenemeyecek ve hep yetersiz kalacak olan Osmanlı mimarının da bitmeyen öğrencilik sürecini başlatır.

Mimarlık alanında var olan “eski” pratiklerin ve mimari bilginin yetersizliğini kuran söylemsel alan kentin, yapıların ve bunlara dair problemlerin de görünür ve üzerinde konuşulabilir olmasıyla birlikte açılmıştır. Mimarlık üretimi, en büyük işvereni konumundaki devletten kopup özerkleşebilecek güçte olmadığı için yerli pratikleri yetersiz bulan yeni bir resmi söylemin kuruluşunda bunu dile getiren öznelerin sahip oldukları konum oldukça önemlidir. Tanzimat sürecinde sultanın mutlak iktidarının, karmaşık ve genişleyen bir devlet mekanizmasına doğru evrilmesiyle birlikte siyasal iktidar pratikleri de değişime uğrarken, siyasal iktidarın kendisi gibi toplum da merkezi yönetimin gözünde yeni bir görünürlük kazanmaktadır. Bu süreçte toplum ve mekan arasındaki ilişki de farklılaşmaya başlamıştır. Bu durumu “modern” devlet ve yönetim kavramıyla ilişkilendiren Foucault (1998, s.430-1), Avrupa’da on sekizinci yüzyılda başlayan bu süreci yöneticilerin “toplum” kavrayışının fiziksel bir bölge ya da bireylerden oluşan bir topluluktan, kendine ait kuralları ve tepki mekanizmaları olan karmaşık ve bağımsız bir gerçekliğe dönüşmesi olarak tanımlar. Bu süreçte yöneticiler kenti düşünerek, asayiş, hijyen, kollektif (beledi) hizmetler, ya da özel mimarlığın nasıl olacağı konusunda fikirler geliştirmeye başlamıştır. Osmanlı bağlamında da Kırılı'nın (2001, s.276) “kamunun keşfi” olarak adlandırdığı süreçte 1831’de Anadolu ve Rumeli’de erkek nüfusun sayımı yapılması, posta örgütünün kuruluşu ve pasaport uygulamasının başlatılması, 1844’te ordudan bağımsız olarak toplumsal güvenlik ve denetimi sağlamak üzere yeni bir Zabtiye Müşirliği’nin kurulması ve özellikle koleraya karşı başta kentlerde olmak üzere yerleşim alanlarında yeni karantina önlemlerinin alınması, benzer bir değişimi işaret eder. Bunun yanı sıra kent üzerinde düşünmeye ve onu yeniden düzenlemeye girişen yönetim, 1848’de ülke genelinde imar işlerini denetim altına alan Nafia Nezareti’nin kurulmasıyla sadece başkentte değil, ülke çapında mekansal bir denetim sağlamak ve tüm imar işlerini merkezi bir kurum aracılığıyla örgütleme istemiştir (Akyıldız, 1993, s.40). Mimarlığın kendi içsel dinamiklerinin bir sonucu olmaktan çok yöneticilerin mimarlık üzerinde düşünmesiyle yaşanan bu süreci, Foucault (1998, s.430), “mimarlığın (yeniden)

siyasallaşması” olarak tanımlar.* Farklı bir bağlamda benzer bir durumun yaşandığı Tanzimat döneminde ise içsel dinamiklerin yanı sıra Osmanlı yöneticilerinin mutlak bir modelle karşılaştırmalı olarak görebildiği kentteki problemler kendisini büyük bir sorun olarak dayatırken, çözüm olacak “doğru” mimarlığın kaynağı da dışarıdadır. Bu bürokratların öncülüğünde Batılı bilgiye verilen mutlak doğruluk statüsü, onun doğal sahibi olduğu düşünülen Avrupalı mimarı da Osmanlı mimarlarının sahip olmadığı bir ayrıcalığın sahibi yapacaktır.

Yukarıda Londra’dan yazdığı bir mektuptan alınan ifadenin yazarı olan Mustafa Reşid Paşa Tanzimat döneminde genişleyen bürokratik örgüt içinde etkin bir siyasi kişiliktir. Reşid Paşa, Tanzimat’ın ilanının hemen öncesinde İstanbul’a gelerek Hariciye Nazırı olmadan önce 1830’ların ortalarında Paris, Viyana ve Londra’da diplomatik görevlerde bulunmuştur. Bu süreçte öncelikle siyasal gözlemler yapan Paşa İstanbul’a yazdığı mektuplardan birini fiziksel bir yapı olarak gözlemlediği kente dair fikirlerine ayırmıştır. Yukarıda alıntılanan mektuptaki kent hakkındaki sözleri şöyle devam ediyor:

Dersaadet’te vesâir memâlik-i mahrûsede aralık aralık harîk zuhûr ettikçe Avrupa’da gazatelerin ta’rizâtı (*taşlaması*) eksik olmayup halka dahî türlü şeyler söylemekte “yâni ahşab ebniyeyi bayağı yanmak ve kendünizi müflîs etmek için bunca akçeler sarfıyla inşâ ve istihzâr ediyorsunuz. Acabâ memleketinizde taş yok mudur ve tuğla i’ mâlîni ve kârgir ebniye inşâsını bile bilenler bulunmaz mı” yollu kelâmlar ile ehl-i islâmı tahmîk etmekte olduklarından Dersaadet’in vasatında (*ortasında*) vâkı’ pek mûteber yerler olduğundan kavâid-i hendesiyye üzere sokaklar bırakılarak ve bâzı iktizâ’ eden yerleri mümkün mertebe tesviye olunarak tarz-ı nevîn ve resm-i dil-nişîn evler ve dükkânlar inşâsına dâir yapılacak yerlerin numûnesi şeklinde olmak ve herkesi şevk-ü hevese getirmek için ibtidâ oradan başlansa münâsib şey olacağı derkâr ise de bunun tanzîm ve tersîmi fenn-i hendese ve mi’ mârîde kemâl-i meleke ve ma’lûmâta mütevakıf olacağından bâzı evler ve dükkânlar Avrupa’da cereyan eden tarz-ı cedîde göre yapılmak ve bırakılacak sokaklar sonra medd-ü ilâve kabul edecek sûrette hesab olunmak îcab edeceğinden Avrupa’dan bir iki nefer mütefennin mühendis ve mi’ mâr celbi lâzım(dır) (Aktaran; Baysun, 1960).

* Kuşkusuz mimarlık tarih boyunca her zaman siyasal olmuş bir toplumsal pratikler bütünüdür. Foucault (1998, s.430) on sekizinci yüzyıl sonunda Avrupa’da yaşandığını ileri sürdüğü kırılmayı ise mimarlığın toplumların yönetimine dair bir teknoloji olarak düşünölmeye başlanması olarak açıklar. Buna örnek olarak da dönemin polis raporlarında kente ve mimarlığa dair bilgilerin artışını gösterir.

Mustaf Reşid Paşa, Avrupa'dan getirtilecek olan “mütefennin” mimarların da birden fazla ailenin bir arada yaşadığı apartman tarzı konutlarıyla ehl-i İslam için “pek cesîm ve tenâsübsüz” bulduğu Fransa yerine, tek ailelik evlerde yaşayan İngiltere'den getirtilmesini uygun bulduğunu yazmıştır. Bu yolla “...memâlik-i mahrûsenin ve ahâlisinin ma'mûriyyetini ve hüsn-i nizâm ve nümâyişini mûcib olacak böyle bir eser-i hayrın fi'le gelmesi ve bu cihetle dahi Avrupaluların nazar-ı dikkat ve tahsînleri(nin) celb olunması”nı arzuladığını ifade etmektedir. Paşa'nın mektubunda ve başka birçok metinde yer aldığı gibi Osmanlı başkentinde problemlerin görünürlük kazanmış olması, siyasal iktidarın kente ve topluma yönelik bakışında bir farklılaşmayı öngörse de, bu sorunların varlığı, çoğunlukla Batılı göze görünür oluşlarının yarattığı rahatsızlıkla birlikte dile getirilmiştir. Esasen bütün bir on dokuzuncu yüzyıl, devam eden süreçte kitlesel bir patoloji yaratacak kadar etkili bir Batılı gözün içselleştirilmesi serüveni olarak da tanımlanabilecek olan bu problemle ilgilidir.* Diğer taraftan Osmanlı kentlerine yöneltilen Batılı bakışa dair İstanbul'a gelen Avrupalıların yapıları nasıl gördüğü konusunda da birçok örnek bulunur. Örneğin 1786'da bir İngiliz yazar İstanbul'da gördüğü yapıları tasvir ederken “...bu memlekette evleri, malzemesine önem vermeyerek bir tiyatro dekoru kadar ömürsüz yapıyorlar” ifadesini kullanmıştır (Aktaran Cezar, 1971, s.14). 1839'da Sultan II.Mahmud tarafından İstanbul'un haritasını çıkarmak ve bir ulaşım şeması hazırlamak üzere görevlendirilen Alman mühendis Helmut Van Moltke de gözlediği yapıları “İstanbul evleri hep tahtadan; hatta padişahın büyük sarayları bile aslında geniş tahta barakalardan başka şeyler değil” diye tanımladıktan sonra evlerin de sarayların da ne kadar hızlı inşa edildiklerinden hayretle bahseder (Moltke, 1999, s.95).** Reşid Paşa da mektubunda Batılı gözün yıllardır gördüğü “gerçeğin” alaycı bir şekilde yüzüne vurulmasından rahatsız olduğunu yazmıştır. Buna karşılık, İstanbul'da büyük yıkımlar yaratan yangınlar yüzyıllardır üzerinde konuşulan ve görünür olan bir problemdir. Hatta kentte yapılacak yapılar için yangından korunmak üzere yapı malzemesi olarak ahşap kullanılmasının yasaklanmasına dair ilk ferman 1696 tarihlidir (Yerasimos, 2006, s.370). Ancak Reşid Paşa'nın da vurguladığı gibi Avrupa gazetelerinde bu yangın haberlerinin yer

* Ahıska (2003, 2005), psikanalitik teoriden faydalanarak Türk milli kimliğinin zamansal/mekansal tahayyülünde Batı'nın nasıl rol oynadığını tartıştığı Garbiyatçılık kuramı içinde içselleştirilmiş Batılı gözün, yani Batı'nın onu nasıl gördüğüne dair düşüncesinin kendine bakışının da içinde olduğunu ileri sürer. Mardin (2003b) Tanzimat'tan bugüne modernliğimizi saptayan durumun Batı'nın bize bakışından yola çıkarak kendimize yönelttiğimiz bakışla belirlendiğini iddia etmiştir. Nilüfer Göle (1998, s.68) ise bu durumu yine psikanalitik terminolojiden faydalanarak “içselleştirilmiş süper-ego” kavramıyla tartışmaktadır.

** Moltke'nin hazırladığı plan kaybolmuş, ancak Osman Nuri Ergin projenin detaylarını anlatan 1839 tarihli bir metni yayınlamıştır. Plan hakkında ayrıntılı bilgi için; Çelik, 1993, ss.104-107.

almasıyla sorunun yeniden görünür olmasının yarattığı yeni baskı yüzünden, bu ve diğer kentsel sorunlara çözüm bulunmasının aciliyeti artmaktadır.

Diğer taraftan toplum ve mekan arasında değişen ilişkiye paralel olarak devletin mimarlık alanındaki etkinliği de önemli bir dönüşüme uğramaktadır. 1800'lerin ilk çeyreği aynı zamanda saraya bağlı bir uzman örgütü olan Hassa Mimarlar Ocağı'nın bu niteliğini kaybederek başta Dolmabahçe'deki gibi yeni saray projeleri olmak üzere kamusal yapı üretiminin özel sektörde güç kazanan ve kalfalıktan yükselen yeni yapı ustası/mimar grubunun eline geçtiği bir dönemdir. Dönemi içinde "ebniye kalfası" olarak adlandırılan bu grup, inşaat ve taahhüt işleri yürüten taşçı, dülger ve neccar kalfalarının zaman içinde bu uzmanlık alanlarının hepsinde tecrübe kazanarak oluşturduğu Osmanlı toplumundaki erken müteahhit örneğidir (Şenyurt, 2006, s.21). 1831'de ise yavaş yavaş etkinliği azalarak işlevini kaybetmiş olan Hassa Mimarlar Ocağı tamamen ortadan kaldırılmış ve yerine kurulan Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün yaptığı işin niteliği, devletin İstanbul'da götürü usulüyle projeleri özel sektöre ihale ettiği yapı üretim mekanizmasının denetimi, taşradaki resmi projelerin yürütülmesi ve kentsel mekanı da kapsayan diğer beledi hizmetlerle tanımlı hale gelmiştir. Devletin mimarlık örgütü önemli yapıların tasarımından uzaklaştırılıp denetime doğru kayarken mimarlık ortamında da bireyselleşen ve hatta Balyan ailesi gibi markalaşan kalfa ailelerin arasında da ciddi bir rekabet yaşanmaya başlamıştır.* Bu süreçte "hassa mimarı" konumu da maaşlı bir devlet görevi olmaktan çıkarak, rekabetin arttığı özel yapı üretim sektöründe ayrıcalık sağlayan bir sığata dönüşür. Aynı dönemde hareketlenen inşaat piyasası Avrupa'dan mimarları da İstanbul'a çekmektedir.** İstanbul'a gelen birçok mimar arasında yaptıkları işler ve sahip oldukları ilişkiler sayesinde görünür olan Gaspare Fossati ve William Smith gibi başka devletler için iş yapmaya gelen mimarlar, saraydan büyük ilgi görek önemli işler almaya başlamış ve bu mimarlar sultanla ve diğer üst düzey bürokratlarla görüşerek projelerini tartışabilmek gibi önemli ayrıcalıklara da sahip olmuştur.***

* On dokuzuncu yüzyıl içinde dört kuşak boyunca hassa mimarlığı yapan ve Dolmabahçe ve Beylerbeyi Sarayı gibi çok çeşitli ve prestijli projeler alan Balyan ailesi mimarları 1840'lı yıllardan itibaren eğitim için Paris'e gitmeye başlamıştır. Aile üyeleri ve eserleri hakkında; Tuğlacı, 1993; Batur, 1994.

** Çeşitli dönemlerde Türkiye'ye gelen ve çalışan Avrupalı mimarlar üzerinde yapılmış farklı çalışmalar bulunmaktadır. Bunlar arasında bir katalog niteliğinde hazırlanmış olan; Nasır, 1991.

*** Sultan Abdülmecid'in yanısıra Reşid Paşa gibi önemli bürokratların da her iki mimarla görüşmeler yaptığına dair *JC*'de haberler yer almaktadır. Ancak o dönemde sahibi İngiliz olan gazete, "İngiltere saray mimarı" sıfatıyla bahsettiği mimar Smith ve yaptığı projelerle ilgili haberlere mimar Fossati'den çok daha fazla yer verir. Buna karşılık yerli mimarlar ve projeler aynı gazetede bu tür bir gündem yaratmazlar. Smith'in yöneticilerle kurduğu yakın ilişkiye dair bir örnek gazetenin 24 Kasım 1848 tarihli haberidir; "Ahmet Fethi Paşa, Tophâne'de

İstanbul'daki önemli devlet yapıları özel mimarların eline geçerken devletin kendi mimarlık örgütü de ülke çapında bürokrasi, eğitim, güvenlik, sağlık gibi yeni işlevlerle genişleyen devlet mekanizmasına bağlı olarak ortaya çıkan yeni yapı ihtiyacına cevap vermek zorundadır. Aynı zamanda yapı üretim mekanizmasının denetimi de bu kurumun görevleri arasındadır. Bu süreçte yapı üretiminde artan talebe ve rekabete karşılık mimarın eğitimi önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir. Yüzyıl başından itibaren “teorik” konularda eğitim almak üzere Mühendishane'ye gönderilen ve daha önce ele alındığı gibi bu eğitim konusunda kolay ikna edilemeyen mimarların 1834 yılına geldiğinde hala yeterli eğitim alamadığı tartışılmaktadır. Dönemin Ebniye Müdürü Abdülhalim Efendi, kurumunda resmi görevli olarak çalışan otuz mimardan yirmisinin “fenn-i mi'mâriden âciz” olduklarından şikayet ederek, “ebniye-i mîrîyye günbegün kesb-i tekessür etmekte olduğundan” bu duruma bir çözüm aradığı bir layiha kaleme almıştır.* Çarpıcı bir biçimde aynı metin, içeriğindeki olumsuz yargıların resmi söylem içinde yer almasından çekinmeden devletin resmi gazetesi *TV*'nin 17 Şevval 1249 (27.02.1834) tarihli sayısında da yayınlanmıştır. Abdülhalim Efendi, bu metinde öncelikle on dokuzuncu yüzyıla ait mimarlık terminolojisinde bir kalıp olarak kullanıma giren “fenn-i mi'mâri”nin tanımını yapar; “Ma'lûm buyrulduğu üzere fenn-i mi'mâri şu beş şeyden mürekkebirdir. Birincisi resm ve imlâ, ikincisi hendese, üçüncüsü ilm-i hesab, dördüncüsü ilm-i mesâha, beşincisi ebniyede müsta'mel eşkâlin eşyâ ve kereste ve levâzımât-ı sâirenin cins ve çapına vukûftan ibârettir.” Bu tanımda Abdülhalim Bey yüzyıllardır mimarlığa dair var olan terminolojiyi kullanmıştır. Burada öne çıkan kaygı ise Mühendishane'de yetişen mimar/mühendislerin bilgi ve uygulamadaki yetersizliklerine karşı önlem almak üzere onlara verilecek olan eğitime, “fenn-i mi'mâri” adı altında sistematik ve bütüncül bir kavrayış geliştirilmesidir. Abdülhalim Efendi bu eğitimi dört aşamalı olarak tasarlamış ve öğrencilere “sarf ve nahv ta'lîmi (*Arapça dil bilgisi*), ilm-i hesab ve mesâha ve hendese ve resm ihrâcını” Hendesehane'de öğretilmesini uygun görürken, bunların aynı zamanda Ebniye Müdürlüğü'nde görevlendirilerek İstanbul'da ve taşrada uygulamaya yönelik konularda tecrübe sahibi olmaları gerektiğini yazmıştır. Abdülhalim Bey'in mimarın eğitimi için önerdiği bu sistem on yedinci yüzyılda *Risâle-i Mi'mâriyye* yazarı Cafer Efendi'nin

Vezîr-i a'zam Reşid Paşa, Bahriye Nâzırı Rıza Paşa, Meclis-i Vâlâ Reisi Mehmet Paşa, Harbiye Nâzırı Rıfat Paşa, Nâfia Müdürü, saray hekimi Abdullah Efendi ve İngiltere saray mimarı Mr. Smith'in katıldığı bir öğlen yemeği verdi. Yemeğin ardından misafirler ata binerek Galatasaray'a geçtiler ve son Pera yangınından sonra yıkıldığı için Mr. Smith tarafından planlanan yeni yapının inşaatını incelediler...”

* Aynı zamanda arşivde de yer alan bu resmi belgeyi aktaran; Mehmed Esad, 1986, s.43. Cezar, (1971, s.62), bu layihaya dayanarak Abdülhalim Bey'in yeni bir mimarlık okulu kurulmasını önerdiğini iddia etmiştir. Ancak bu tasarı özerk bir okul kurma girişimi değil, Mühendishane'de verilmekte olan eğitimi “düzeltme” amacını taşır.

bahsettiği mimarlık eğitiminden çok da farklı değildir. Buna karşılık Abdülhalim Bey, bu sistem uygulanmadığında olacaklar konusunda uyarır; “hâricden birisi Hendesehâne’ye me’mur buyurulduğunda evvela sınıf-ı râbi’ şâkirdliğine idhâl ile sarf ve nahv ta’lîm ederek ilm-i hesab ve mesâha ve hendese ve resm ihrâcını tahsil eder ise de *ebniyeye muktezî olan kaffe-i eşyânın isim ve hey’et ve keyfiyyetine ve ebniyesine göre lâzım gelen metânet ve resânetini mûcib hâlete ve bir mahall-i mahsûs için tersîm olunan resm-i müstahikk (hakkı olan) ol mevki’de icrâsı ve eşkâl ve evsâkiyye keşif defteri tanzîmi sûretlerine tahsîl-i vukûf edemeyecek*”tir. Bu ifadelerle ima edilen binanın “tasarımı”na yönelik bilgilerin okulda değil, ancak uygulama içinde öğretilebileceğidir. Böylece Abdülhalim Efendi “fenn-i mi’mâri” tanımında Avrupa’daki mimarlık yazınında Vitruvius’un Rönesans döneminde yeniden keşfinden beri problem edilen kullanışlılık, güzellik ve sağlamlık gibi temel kavramlara yer vermezken, metnin akışı içinde hiç bir özel vurgu yapmadan kullandığı tasarıma yönelik ifadeler, bu tür bir kaygının mimarlık bilgisine dair bir tartışmanın içinde yer aldığı önem sırasını da gösterir.* Sonuçta Abdülhalim Bey’in “fenn-i mi’mâri” tanımına dayanarak hazırladığı mimarların eğitimindeki eksikliklere yönelik çözüm önerisi, yeni bir bilgi türüne duyulan ihtiyaçla değil, var olan bilgi alanı ve pratikler içinde aşamalı ve kurallara bağlı olarak işletilecek yeni bir eğitim sisteminin kurulmasıyla açıklanmıştır. Avrupa’da ise Rönesans’tan beri temsiliyet tekniklerinin gelişmesi ve tasarımın sayısallaşmasıyla beraber özerk bilgi alanına sahip bir uzmanlığa dönüşen mimarlık pratikleri üzerine gelişen literatür, mimarlık mesleğine entelektüel boyutu olan yüksek bir sosyal statü kazandırmıştır. Bu literatürden uzak ve farklı bir epistemolojik bağlamda konumlanan mimari pratikler esnek bir üretim ortamda sürdürülüyor olmasına rağmen, Batılı bilgi ile kurulan yeni ilişkilere bağlı olarak yöneticilerin gözünde bilgisi artık “eksik” olan mimarlara da, *henüz* entelektüel boyutu olmasa da yeni bir bilgi alanı ve sosyal statü inşa etmek gerekecektir.** Bu durum aynı zamanda hem Avrupa’da gözlemlenen ideal düzenin temsili olarak, hem de değişen iktidar, mekan ve toplum ilişkisine bağlı olarak Osmanlı bürokrat/aydını için kentin fizikselliğinin görünürlük kazanmasıyla da yakından ilişkilidir.

* Benzer kavramların kullanıldığı bir belgede, Vidin ve Selanik’te yapılacak kışlaların “süs cihetine bakılmayıp metanet ve kullanışlılık gözetilerek” tersim ettirilmiş olan resim ve keşiflerinin mimar ağa tarafından gönderildiği ifadesi kullanılmıştır (HAT, 595/29175, 29.Z.1249/9.05.1834).

** Osmanlı bağlamına 19. yüzyılın başlarında yazılı olarak ulaşan Batılı mimarlık bilgisi, henüz tercüme edilemeyecek bir başkalık taşır. Bu doğrultuda bir süre önce mimarların da eğitim aldıkları Mühendishane kütüphanesine 1804 yılında Enderun’dan gönderilen kitaplar arasında bulunan İtalyan mimar Palladio’ya ait bir kitap “İngiliz lisânı üzre hâkim Pladyo’nun *arşitektür* ta’bir olunur ebniyye-i mutlakâ inşâsına dâir kitabı” ifadesiyle kaydedilmiştir (Beydilli, 1995, s.280).

Bu doğrultuda mimarlığın (yeniden) siyasallaşması sürecinde, Mustafa Reşid Paşa gibi bürokratlar ilk kez bu dönemde kendi mimarlarının “fenn-i mi’âmînin dakayıkından bî-haber” olduğundan, yani mimarlığın “inceliklerinden” habersiz olduklarından yakındır. Bu tavır, var olan toplumsal pratikleri ve bilgiyi yeni bir bilimsellik iddiasıyla yetersiz kılan yönetici bürokrat bakışının parçasıdır ve “fenn-i mi’âmî”ye “dışarıdan” bir müdahaleyle yeni bir içerik atfeder. Buna göre, yöneticilerin mimarlık alanındaki beklenti ve talepleri farklı bir yönde gelişir. Bu doğrultuda 1851 yılı sonlarında Meclis-i Vâlâ, dönemin Ebniye Müdürü’ne de danışarak aldığı, İngiliz Büyükelçilik binasını inşa etmek üzere İstanbul’a gelen ve daha sonra saraya da işler yapmaya başlayan İngiliz mimar Smith’in yanına beş mimar halifesi gönderilmesi kararını “...burada fenn-i mi’âmî derece-i kemâle varamamış olmasıyla hem nazariyyâtını öğretmek ve hem de elinde olan ebniyelerde amelîyyâtını göstermek üzere maiyyetine ehl-i İslam’dan birkaç müstaid şâkird verilmesi...” sözleriyle ifade eder (Meclis-i Vâlâ mühürlü belge, BOA, İMVL. 2899, 27.S.1268 / 06.12.1851). Bu karar “az vakitte şâyân-ı i’tinâ olan fenn-i mezkûrda *daha mahâretli* adam yetiştirileceği bedîhî (*apaçık*) bulunmuş olduğundan keyfiyyetin Meclis-i Vâlâ’da mütâlâa ve Ebniye-yi Hassa Müdürü Efendi ile muhabere olunarak icâbına bakılması” söyleriyle ifade edildiği gibi yöneticiler tarafından “fark edilen” ihtiyaca bağlı olarak alınmıştır. Özellikle “ehl-i İslam”dan seçilecek olan mimarların, İngiliz mimar Smith’ten öğrenecekleri ve buradakilerin bilmediği “nazarî” ve “amelî” bilginin ne olduğu ise daha fazla açıklanmamıştır. Mimarların eğitiminde kronikleşen bir sorun olan “fenn-i mi’âmî”deki eksiklik, meslek adamlarının aksine bürokratlar tarafından bu kavramın, “ulûm ve fûnûn” gibi henüz sahip olunmayan farklı bir “doğru” mimarlığı ima etmek üzere operasyonel bir kullanıma sokulduğunu gösterir.

Bu esnada var olan pratiklere yönelik resmi müdahalelerle üretilen kronik bir bilmemeçlik söylemine rağmen, Mühendishane’de eğitim gören asker mimarlar artan ihtiyaca bağlı olarak anonim bir mimarlık etkinliğini ülke çapında yürütmektedir. Bu mekanizma içinde oldukça esnek ve yeniliklere açık tutulan mimari üretim, Reşid Paşa’nın talep ettiği “Avrupa’da cereyân eden tarz-ı nevîn”i, yani yeni usulleri de benimseyerek uygulamaya başlar. Bu talebe yönelik ilginç bir örnek Belgrad’da inşa edilmekte olan bir hükümet konağının “Belgrad, Avrupa yolu üzerinde bulunduğu” gerekçesiyle yıktırılarak, “Nemçeli bir ebniye kalfasına tarz-ı cedîd üzere” yeniden inşa ettirilmesi talebidir (BOA, A.MKT.MVL., 103/78, 1275/1860). Bu talepte yer alan “yenilik” salt beğeniye ait olmayan, Avrupa ile kurulan ilişki üzerinde düşünülerek üretilmiş yeni bir değerdir. Belgrad’da bu yeni usulü uygulamak üzere Avusturyalı bir mimardan faydalanırken İstanbul’da ve ülkenin diğer birçok yerinde bu talebi yerli mimarlar yerine getirmektedir. Bu doğrultuda Mühendishane’de yetişen ve farklı

şekillerde ulaşan neo-klasik repertuara dayalı bu yeni tarzı el yordamıyla yorumlayan yerli ve anonim mimarın bu yeniliğe adapte olma becerisi aynı süreçte görünürlük kazanır. Diğer taraftan Nafia Nezareti'nin kurulmasıyla ülke çapındaki her türlü imar faaliyetini üstlenerek genişleyen yapı üretim mekanizmasının bürokratik dili içinde on dokuzuncu yüzyıl terminolojisine ait bir kalıp olarak kullanıma giren “fenn-i mi'mâri”ye uygunluk talebine resmi belgelerde sık rastlanır.* Bu tavır yapı üretimini denetim altına almak üzere “fenn-i mi'mâri” adı altında bir çeşit standart getirme çabasının ortaya çıktığını gösterir. Özellikle başkent İstanbul'da inşa edilen kamu yapılarının, genişleyen bürokratik mekanizma içinde taşrada yapılacak olanlar için “numûne” niteliğinde olması talebi de sık sık dile getirilir.** Bu süreçte askerlerin başlıca aktörü olduğu İstanbul dışındaki tüm resmi yapıların inşasını kapsayan mimarlık faaliyetlerine yardımcı olmak üzere, en erken örneği 1875 tarihli olan ve “fenn-i mi'mâri”yi konu eden pratik tasarım ve inşaat rehberi olarak nitelendirilen teknik el kitapları da basılmıştır.*** Abdülhalim Bey'in tariflediği doğrultuda profesyonel mimarlık bilgisinin sistematize edilmesini sağlayan yapı elemanları, cephe düzenleri, kışla, hastane gibi kamu yapılarına ait plan tipleri ve maliyet hesaplarını örnekleyerek anlatan bu pratik tasarım ve inşaat rehberleri, ülke çapında kamu yapılarının inşasını ve denetimini de kolaylaştırma niyeti taşır.**** Aynı dönemde Avrupa'da ve Amerika'da da görülen benzerlerinden önemli

* “Câmi' tâmiri masrafının Hazine'den tesviyesi ve minârelerin fenn-i mi'mâriye göre yaptırılması” (BOA, A.MKT.MVL, 53/86, 23.06.1852) gibi ifadeler ülkenin farklı bölgelerinde inşa edilmekte olan kamu yapılarına dair yazışmalarda sıklıkla kullanılmaktadır.

** Bu talebe bir örnek olarak “İstanbul'da bulunan askeri karakolhânenin kârgir olarak inşası ve numûne şeklinde Bahçekapısı hâricinde mi'mâr ağa mârifetiyle bir karakolhâne yaptırılması” hakkında belge, (BOA, HAT, 593/29052, 1249/1834).

*** Bu tür ilk kitap 1291-2/1875-6 tarihli *Fenn-i Mi'mâri*'dir. Leclerc adlı bir Belçikalı tarafından yazılan ve daha sonra tekrar edilecek bu el kitaplarının öncüsü olan *Fenn-i Mi'mâri*, pratik tasarım ve inşaat rehberidir. Bu kitaplar yapı elemanları, cepheye dair klasik düzen ve süsleme bilgileri, kışla, hastane gibi kamusal işlevlere ait mekansal organizasyon ve maliyet konularını örnek çizimlerle birlikte anlatırlar (Tanyeli, 1995, s.87). Bu kitapların basılmasını hazırlayan süreçte Avrupa'dan ve hatta Amerika'dan çeşitli mimarlık kitaplarının İstanbul'daki kütüphanelerde dağınık bir biçimde yer almaya başladığına yönelik belgeler bulunur; “Amerikalı bir şahsın yazdığı fenn-i mi'mâriye dâir kitabın Tersâne-i Âmire'de saklanması,” (BOA., HR.MKT. 67/62, 25.S.1270 / 27.11.1853), “Fransa eski Ebniye Nâzırı'nın köprü, yol, madenler tarihi ile ilgili gönderdiği iki cilt kitabın nakliye masraflarının ödenmesi” (BOA, HR.MKT., 45/14, 14.C.1268 05.04.1852), “Fransalı bir mimarın takdim ettiği kitaba ve kendisine de yüzük verilmesine dair” (BOA., İ.HR. 69/3361, 17.Za.1266 / 24.09.1850). Aynı zamanda İstanbul'da basılan “Fenn-i Mi'mâri-i Osmâni'ye dâir” bir kitap da dönemin İran Şahı'na gönderilmişti (BOA., İ.HR., 265/15933, 08.Z.1291 / 16 .01.1875).

**** 1304-5/1887-8 yıllarına tarihlenen bir çok arşiv belgesinde rastlandığına göre yurdun değişik yerlerinde yapılan hükümet konağı, hapishane gibi kamu binalarının keşif defterleriyle resimlerinin fenn-i mimariye ve tasarruf kaidelerine uygun olup olmadıklarının tetkiki için Şehremaneti'ne gönderilmişti. Bu kaidelere dair pratik el kitapları dışında uygulama bilgisine yönelik bir nizamname olup olmadığı ise bilinmiyor. Ancak bu kitapların basılmasından daha erken bir tarihte, 23.08.1852 yılına ait bir arşiv belgesindeki “Prizrin dahilinde yıkılacak kaleler arasında kalan kalenin fenn-i mimariye nizamnamesine uygun olarak kışlaya dönüştürülmesi” ifadesi böyle bir nizamnamenin kullanıldığı kuşkusunu yaratır (BOA, A.MKT.MVL, No. 53/86).

bir fark ise bu rehber kitapların sadece resmi alana hizmet vermesidir.*

1860'lı yıllar aynı zamanda siyasal alanda mimari üretime ve aktörlerine yeni bir bağlam tanımlar. Sultan Abdülaziz'in de bizzat gittiği 1867 yılında Paris Dünya Sergisi'ne Fransız mimar Léon Parvillée ve İtalyan mimar Barborini'nin tasarladığı bazı geleneksel yapı örneklerinden oluşan bir pavyonla katılan Osmanlı yöneticileri mimarlığın kültürel bir kimliğin yeniden üretilebileceği bir mecra olduğunu keşfetmektedir. 1873'te Viyana Sergisi için İstanbul'da hazırlanan ve Türk mimarlık tarihyazımında bir eşik olarak kabul edilebilecek *Usûl-ü Mi'mâri-i Osmâni*'de (1873, bundan sonra *Usûl*) mimarlık ilk kez kültürel bir kimlik ifadesi olarak görülmüştür.** Bilinçli bir kimlik-mimarlık eşleştirmesini tarihten seçilen bazı eserler üzerinden kuran bu metin, yüzyılın başından beri devam eden süreçte Batı ile kendisi arasında yeni bir kendi-öteki ilişkisi tasarlar. Bu eşikte ortaya çıkan söylemle mimari biçime karşı kültürel kimlik ideolojisine bağlı bir mesafe ortaya çıkmaktadır. Ancak *Usûl*'de yazar Marie de Launay tarafından yeni "Neo-Osmanlı" üslubu söylemine karşılık önerilen Çırağan Sarayı ve Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Camisinin örtüşmüyor oluşu henüz mimarlığa dair kimlikçi söylemin yeterince güçlü bir kaynaktan beslenmediğini gösteren basit bir ironi olarak da yorumlanabilir (Çelik, 1993, s.150-1). Diğer taraftan Osmanlı yöneticileri, hem *Usûl*'ü, hem de 1874 yılında Parvillée tarafından yazılan *L'Architecture et Décoration Turque*'ü hazırlamak üzere bir grup uzman görevlendirerek, dönemin ideolojik bağlamına uygun olarak erken Osmanlı dönemi yapılarından bazıları hakkında kapsamlı bir belgeleme ve araştırma yaptırmıştır (Ersoy, 2000, s.246). Bu tavır teknik ve tarihsel bir derinlik kazanan mimari bilginin yeni bir uzmanlık alanı olarak kavranmasıyla da paraleldir. *Usûl*'de Montani Efendi tarafından hazırlanan ve Osmanlı mimarlığında Vitruvius'tan devşirilen üçlü bir mimari düzen olduğunu kurgulayan detaylı çizimler, "fenn-i mi'mâri-i Osmâni / *documents techniques / technische documente*" olarak adlandırılmıştır (Ersoy, 2000, s.216). Böylece Fransızca ve Almancaya basitçe "teknik belgeler" olarak tercüme edilen "fenn-i mi'mâri-i Osmani" adı altındaki kurgusal düzen, Osmanlıca okuyucular için Osmanlı mimarlığına ait olan ve varlığından kuşku duyulmayan "bilimsel/teknik" kurallar-mış gibi sunulur. Bu durum üç farklı dilde temsil edilen bu bilginin konumlanacağı bağlama göre aynı olmadığının ve

* Avrupa ve Amerika'da özel sektör tarafından yaygın olarak kullanılan bu tür el kitapları, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında özellikle "diplomalı" mimarın bulunmadığı taşrada ve konut mimarisinde popüler bir zevk yaratılmasında etkin olmuştur. Osmanlı örneğinde ise bu alanın sadece devlet mimarlarına hizmet ediyor oluşu önemli bir farklılıktır. Avrupa ve Amerika'da on dokuzuncu yüzyılda kullanılan mimarlık el-kitaplarına yönelik iki örnek çalışma; Upton (1984); Webster (1995).

** Bu kitabın içeriği, hazırlandığı bağlam ve aktörleri hakkında ayrıntılı bir çalışma için; Ersoy, 2000.

mutlak tercümenin imkansızlığının ilginç bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

İhtiyaç duyulduğunda mimarlığı entelektüel bir bilgi alanı olarak yeniden kurabilecek uzman yardımına başvurulmasına rağmen, Osmanlı mimarlığında *Usûl*'deki kimlik söyleminin tutunabileceği uygun bir bağlam ise henüz yoktur. Buna karşılık mimarlığın Avrupa'daki gibi saygın bir toplumsal statüye sahip, akademik ve sanatsal bir bilgi alanı olarak kurulması talebi de bu eşikte belirmiştir. Ancak bu talep henüz “konuşabilir” bir konumda olmayan mimarlardan değil, merkezi yönetimden gelmektedir. 1876 yılında varolan mimarlık eğitimini yine yetersiz bulan ancak bu kez mimarlığı Avrupa'daki kavram ve kategorilerden faydalanarak resimle birlikte “terakki-i sanâyi'-i beşeriyeye hizmet veren fûnûn-ı nefîse” içinde değerlendiren yeni bir resmi bir görüş ortaya çıkmıştır.* Aynı görüş içinde yer alan ifadeyle “fenn-i resm ve mi'mâri kaffesi sanâyi'in esâsı olup bunun mabadisi haylice vakitten beri mekteplerde ta'lim olunmakta ise de esbâb-ı terakki ve intişârına gereği gibi teşebbüs olunamamış olduğu misillü fenn-i mi'mâri dahi usûlen tedris olunmadığı cihetle bazı nâ-hiller yedinde kalmış olduğundan ileride işbu fenlerin neşir ve ta'mîmi zımında” tedbirler almak üzere müdürü ve hocaları belirlenerek bir okul kurulması kararı alınmış ancak bu tasarı gerçekleştirilememiştir (Aktaran; Uluçay, 1956, s.115). Nihayet 1884'te *Ecole des Beaux Arts* model alınarak kurulan Sanâyi'-i Nefise Mektebi'nin mimarlık eğitimini güzel sanatların içine yerleştirmesi bu alanda yeni bir kırılma olarak görülebilir. Mimarlığın da resim ve heykelle birlikte güzel sanatlar olarak kabul edildiği bu yeni düzenleme ile, Avrupa'dakine benzer bir biçimde mimarlık da entelektüel bir meslek olarak yeniden kurmak istenmektedir. Aynı zamanda askeri alanda sadece Müslümanlara açık tutulan mimarlık eğitimi, bu yeni eğitim anlayışı içinde farklı dini ve etnik gruplarıyla tüm Osmanlı toplumuna açılmaktadır.

Bu tarihten sonra “fenn-i mi'mâri”ye yönelik tanımlar, mimarlık ve sanat ilişkisini gözetmektedir. Mimarlık üzerine yazılmış *Usûl*'den sonraki ikinci metin, Sanâyi'-i Nefise Mektebi'nde sanat tarihi dersi veren Sakızlı Ohannes Paşa'nın 1308/1892-3'te basılmış olan *Fûnûn-u Nefise Târihi Medhâli*, mimarlıkla ilgili olarak “fen” kavramını farklı şekilde kullanır. Burada yapılan tanıma göre “mimarlıkta iki ayrı cihet vardır ki bunlar ayrı ayrı şeyler ise de her mimarda ictima etmesi lazımdır. Bir yapı, yahud kalfalık, diğeri fen cihetidir. Bir mi'mâr bu iki sıfatı da edinerek biriyle tasavvur ettiğini diğeriyle icrâ etmek ve fence güzellik

* Şûra-yı Devlet mazbatalı ve 29 Eylül 1876 tarihli bir resmi belgede “fenn-i resm ve mi'mârinin terakki-i sanâyi'-i beşeriyeye hizmet veren fûnûn-ı nefiseden bulunması cihetiyle” yeni bir okul kurulması kararı alınmıştır. Okulun müdürü ve resim hocası Mösyö Gilme, fenn-i mimari hocası ise Mösyö Çingırya'dır (Uluçay, 1956, s.115).

husule getirmek için her ikisini birleştirmek lâzımdır. Yapıcılık, yâhûd kalfalık sıfatiyle mi'mâr lüzûm ve ihtiyâc cihetlerine sarf-ı zihn eder... hâsılı binâyı hem muhkem olacak hem de ihtiyâca varacak surette tertib eyler. Fen sâhibi sıfatiyle de binâyı görevlerde hayret, büyüklük, heybet, yâhûd şirinlik ve letâfet te'sirini hâsıl edecek yolda çizgiler, satırlar icâd eder. Düz ve dolu, yâhûd boş yerler, çıkıntılar tertîb eder. Binâen aleyh mimarlık sadece yapı yapmak demek değil, kendine mahsûs olan eczâ ve mevcûd fence güzellik peydah etmek, güzellik kâidelerine tevkifân binâ yapmaktır" (Sakızlı Ohannes Paşa, 2005, s.89-90). Bu metinde Abdülhalim Bey'in "fenni mi'mârî" tanımında ifade etmediği pek çok yeni kavram bulunmaktadır. Yapının teknik ve estetik iki boyutu bulunduğunu ve "fen" in mimarlıkta "güzellik kâidelerine" uygun olarak biçimle ve onun bıraktığı "hayret, heybet yâhûd şirinlik" gibi duygusal etkilerle ilgili ikinci boyut olarak açıklanması önemli bir yeniliktir. Ayrıca aynı metinde yer aldığı gibi mimarlığın güzelliğinin medeniyetle, gelişmişlikle ilgili olduğunu iddia eden Ohannes Paşa, mimarlık ve kültürel kimlik arasında ilk kez *Usûl*'le kurgulanan bağı da vurgulamıştır. Daha sonra 1926 yılında mimar Kemalettin Bey de "fenn-i mi'mârî"yi benzer bir tavırla "bir inşaatın usûl-ü tezyîninden ibâret binâen aleyh mevadd-ı mühimme-i mezkûrenin üçüncüsü olan hüsn-ü manzaraca letâfetin istihsâli için tatbik ve isti'mâli lâzım gelen kavâidden bâhis bir san'attır" olarak tanımlar (Ali Talat Bey ve Ali Kemaleddin Bey, *Fenn-i Mimari*, 1926'dan aktaran; Tekeli ve İlkin, 1997, s.212). Böylece Abdülhalim Bey'den yüz yıl sonra "fenn-i mi'mârî"nin içeriğindeki bu kayma, merkezi müdahalelerin de dahil olduğu farklı dinamiklerle yeni bir bilgi alanı olarak kurulan mimarlık bilgisinin Avrupa'daki toplumsal bağlamına yakınlaşmasıyla belirgin olan yeni içeriğine tanıklık eder.

Sonuç olarak 1830'lar ve 1870'ler arasını kapsayan Tanzimat döneminde yeni bir doğruluk rejiminin kuruluş süreci olarak da tanımlanabilecek olan bilginin değişen içeriği ve pratikleri ekseninde mimarlık ve kente dair gelişmelerin tartışıldığı bu çalışmada bürokratik mekanizmanın müdahale alanı içindeki mimarlık ortamı tartışmaya açılmıştır. Bundan sonraki bölümlerde dönemi farklı bağlamlarda ele almak üzere bazı örnek durumlar belirlenmiştir. İstanbul'dan seçilen bu örnek durumlar ile genişleyen bürokratik mekanizma içinde pratik bir rasyonalite olarak görülemeyen ve zaman zaman "iş" in kendisine dönüşen mimari üretimin bu yeni bilgi alanını inşa etmek üzere nasıl araçsallaştırıldığı, inşaatın kendisi üzerinde fazla düşünülen durumlarda ortaya çıkan açmazlar, diğer taraftan kentin ve tarihselliğinin mimarlığın toplumsal bağlamını genişleten yeni mecralarla bilginin yeni nesnesi olarak kuruluşları ve toplumsal pratiklere yönelik var olan bir bilgiyi yeni bir mimari pratikle çerçeveleme ve yeniden üretme girişimi, Batılı bilgi ile "içeride" yeni karşılaşmalar sunan çeşitli mimari durumlar üzerinden ele alınacaktır.

Şekil 2.1. 1874 tarihinde *Hayal*'de (114) yayınlanan ve Osmanlı Devleti ile Avrupa'nın farklı giyinmiş kadın bedenlerinde temsil edildiği bir karikatür, bu popüler kavramlara referans vererek "Medeniyet arabasıyla terakki" olarak adlandırılmış (Ak, 2003, s.20).

3. YENİ BİLGİYİ İNŞA EDEMEMEK: DARÜLFÜNUN

3.1 Bilgi Alanının Yeniden Kuruluşu ve Eğitimde “İslahat”

3 Kasım 1839’da Reşid Paşa tarafından Gülhane’de resmi bir törenle okunan Tanzimat Fermanı, “usûl-ü atfkayı bütün bütün tagyîr (*değiştirme*) ve tecdîd etme (*yenileme*)” iddiasıyla devlet yönetimine ve toplumsal hayata dair bir dizi alanda eski usullerden vaz geçileceğini ilan eder. Ancak, bu kapsamlı reform girişiminde eğitime dair yeni bir düzenleyici hüküm yer almaz. Osmanlı Devleti, 1768-74 Rus Savaşı’nda aldığı büyük yenilginin hemen ardından askeri alanda yeni bir faydalı bilgi türüne dayalı öğretim kurumları oluştururken, sivil alanda sıbyan mektepleri ve medreselerden oluşan geleneksel eğitim sistemini 1869’a kadar parçacı girişimler dışında değiştirmemiştir. Bu durum çoğu zaman iddia edildiği gibi reformcu devlet adamları ile ulema arasındaki gerilime bağlı olarak eğitimin ulemaya terk edilmiş olmasıyla basitçe açıklanamaz. Selçuk Akşin Somel’e (2001, s.2) göre dönemin devlet adamları için İslamiyet ve yenilikçi reformlar arasında bir gerilim henüz tahayyül edilmemiştir ve İslam bu reformlarla birlikte var olan entelektüel kültürün doğal bir parçası olarak görülmektedir. Ancak bundan sonraki süreçte faydalı bilginin değişen içeriğine bağlı olarak bu ilişki gerilimleriyle beraber görünür hale gelecek ve eğitimde Batı modeline göre atılan her adım geri dönüşü imkansız olan bir dönüşümü sürdürmeye yardımcı olacaktır. Bu durumda toplumsal hayatın önemli bir parçası olan dinin ve bilgi üretim mekanizmasının meşruiyet sağladığı toplumsal bir aktör olarak eğitimde aktif görev alan ulema sınıfının eğitim sistemi içinde oynadığı rol, devletin parça parça da olsa giriştiği reform süreci içinde görünür olan gerilimlerle birlikte değişime uğrayacaktır. Klasik Osmanlı eğitim sisteminin ikinci ve son basamağı olan medreselerde bir ıslahat yerine Tanzimat’ın ilanından yaklaşık altı yıl sonra, Darülfünun adıyla dinlerarası karma bir “üniversite” kurulması için alınan karar, Osmanlı yöneticilerinin Batılı bilgiyi kendi bağlamlarına nasıl tercüme etmek istediklerini gösteren oldukça önemli bir gelişmedir.

Tanzimat döneminde yeni bir hukuk düzeni ve kanunlarla içeriği değişmeye başlayan devlet-toplum ilişkisine paralel olarak genişleyen bürokratik mekanizma ile görünür olan siyasal iktidar pratiklerinde yaşanan dönüşüm, topluma ve mekana yönelik yeni bir kavrayışı da beraberinde getirmiştir. Bu süreçte faydalı bilginin değişen içeriğine bağlı olarak askeri alanda başlayan yeni bir eğitime duyulan ihtiyaç, çeşitli dinamiklerle genişleyerek “cahilliği” keşfedilen halka da yayılmaktadır. Tanzimat’ın ilanının hemen ardından sadece eğitimle ilgilenmek üzere önce bir meclis, daha sonra da bir nezaret kurulmuş olması bu doğrultuda

yorumlanabilir. Bu süreçte içsel dinamikler ve Batı'nın etkileriyle birlikte daha önce tartışılan yeni bir hakikat rejiminin kuruluşuyla yakından ilgili olan sivil eğitime dair gelişmeler, aynı zamanda yeni bir görünürlük kazanan toplum için siyasal denetim ve disiplin aracı olarak da önem kazanır. Bu doğrultuda önemli bir gelişme, Sultan II.Mahmud döneminde, 1824 tarihli bir ferman ile İstanbul ve yakın çevresinde temel dini eğitimin zorunlu hale getirildiğinin ilan edilmesidir (Mahmud Cevad, 2001, s.3-5). On sekizinci yüzyılda zayıflayan devlet otoritesini Sultan III.Selim ve II.Mahmud dönemlerindeki yeniden inşa etme sürecinde, siyasal meşruiyetin önemli kaynaklarından biri de İslami kurallara artan vurgudur (Somel, 2001, s.24). Bu dönemde gündelik yaşamda dini uygulamalara yönelik denetimler arttırılmış, camilerde kılınan namazlara katılım konusunda güçlü bir baskı yaratılmıştır. Okuma-yazma bilgisi ile birlikte temel bir din eğitimi verilen sıbyan mekteplerinin sadece erkek çocukları için zorunlu hale getirilmesi aynı sosyal denetim niyetinin parçasıdır. Osmanlı eğitim sisteminin temelinde yer alan bu okullar, genelde cami yakınlarında inşa edilen ve çoğunlukla tek odadan oluşan basit birer binadan ibarettir ve okulların gelirleri vakıflar ya da aileler tarafından sağlanmaktadır. Belirli bir yönetmeliği ya da pedagojik programı olmayan bu okullarda verilen eğitim, genellikle 4-5 yaşlarından itibaren okula alınan erkek çocuklarına okuma-yazma ve temel dini bilgilerin öğretilmesi ile Kuran'ın ezberletilmesine dayalıdır. Aynı zamanda bu öğrenciler arasında yaşa ve bilgiye dayalı bir ayırım bulunmaz. Bu okullarda eğitim veren medrese eğitimi almış cami imami, müezzini veya Kur'an hatmetmiş kişilerden oluşabilen hocaların eğitimi de merkezi bir denetime tabi değildir. Diğer taraftan Gayrimüslim azınlıkların eğitimi de devlet denetimi olmadan kendi cemaat yapıları içinde verilmektedir.*

Sıbyan mekteplerini “tüm” tebaa için zorunlu hale getiren 1824 tarihli fermanla Sırp ve Yunan ayrılıkçı hareketlerine karşı etkisiz kalan eğitimsiz yeniçerilerin başarısızlığına ve devletin içinde bulunduğu zayıflıklara bağlanabilecek yeni bir söylem geliştirilerek cehaletin sadece ahirette değil, bu dünyada da cezasının çekileceği vurgusu ile birlikte okuma yazmanın aynı zamanda “pratik” bir ihtiyaç olduğuna da dikkat çekilmiştir (Somel, 2001, s.26). Bu

* Osmanlı eğitim sistemini tartışan tarihyazımsal literatürün merkezinde hakim Müslüman tebanın eğitimi yer alır (Ergin, 1939; Unat, 1964; Somel, 2001). Devlet tarafından genel eğitimde alınan kararların Gayrimüslim azınlıkları ne kadar ilgilendirdiği bu kaynaklarda çok açık değildir. 1856'daki Islahat Fermanı'na kadar devlet okullarından ve askeri eğitimden uzak tutularak kendi cemaatleri içinde eğitimini sürdüren azınlıklar, bu tarihten sonra farklı Batı Avrupa devletlerince açılan yabancı okullarda da eğitim almaya başlamıştır. Bu tarihten önce dinlerarası ilk karma eğitim 1841'de Tıbbiye'de verilmeye başlamış, ancak sınıfların, yemekhanenin ve yatakhanelerin ortak kullanılması konusunda sorunlar olmuştur (Ergin, 1971,726-7). 1868'de lise seviyesinde açılan ilk karma okul olan Galatasaray Mekteb-i Sultani'nin bu açıdan tarihsel önemi büyüktür.

girişimin devamında 1839 yılının Şubat ayında Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından yayınlanan yeni bir nizamname ile okullarda dini eğitimin yanı sıra faydalı bilgilerin öğretilmesine yönelik bir ıslahat girişimi başlatılmıştır.* Bu metin, dini bilgilerin (ulûm-u dîniyye) yanı sıra dünyevi bilginin (fünûn-u sâire) önemine vurgu yaparken cehaletin zararlarına, “tahsîl-i ilim etmeyenin san’atta amelen ne tahsîl edebilmiş ise onunla kalıp asla ilerleyemeyeceği”ne değinmektedir. Ayrıca nizamname, cahil insanların “sayesinde oldukları devletin hubb-ı vatan ne olduğunu bilemeyecekleri”ni ileri sürerek eğitime yüklenen siyasi anlamı da ortaya koyar. Resmi söylemde sık sık yer almaya başlayan “hubb-ı vatan ve millet,” yani “vatan ve millet sevgisi” Osmanlı siyasal ideolojisinde ortak bir yer ve topluluğa yönelik henüz çok güçlü olamayan bir yönelim bulunduğu da işaret eder (Somel, 2001, s.96). Bununla birlikte ziraat, ticaret ve sanayinin ihyası talebiyle ekonomik kaygıların da arkasında olduğu pratik bilgiye yönelik yeni bir söylem gelişmektedir (Alkan, 2003, s.384).

Bu dönemin resmi söyleminde birey ve devlet arasında kurulan yeni ilişkiyi gösteren iyi bir örnek ise dönemin etkin bürokratu Sadık Rifat Paşa tarafından kaleme alınan ve sıbyan mekteblerinde zorunlu bir ders kitabı olarak okutulan *Ahlâk Risâlesi*'dir.** Geleneksel Tanzimat düşüncesini yansıtan bu kitap sosyal denetim ve din üzerinden bireyi değil toplumu vurgulamaktadır. Ancak Alkan (2003, s.384), Rifat Paşa'nın kitabında ahlakın kaynağının dinsel/geleneksel vurgusunun azalarak dünyevi bir nitelik kazandığını iddia eder ve bu durumu bir tür “kul” ahlakından “vatandaş” ahlakına geçiş olarak yorumlar. Bu doğrultuda *Risâle*'de insanın dinine, ailesine, kendi cinsine, nefesine, yöneticilere ve “vatan”a karşı görevleri ile “kavânin-i memlekete riâyet” etmesi öğretisi yer almaktadır. Bu da bireye yönelik gelenekselci tavrı ile Osmanlı reform ideolojisinin Aydınlanma ideallerinden oldukça uzak olduğunu gösterir (Alkan, 2003, s.386). Buna göre 1839 tarihli Meclis-i Umûr-u Nâfia nizamnamesinde görülen ve uzun süre sürdürülen ortak tavır, Tanzimat bürokratları için ilköğretimde dini eğitimden başka bir yolun düşünülmemeyeceğidir (Somel, 2001, s.3).

* Meclis-i Umûr-ı Nâfia, “ziraat, ticaret, hırfet ve sanatın geliştirilmesi, halkın refahı ve ülkenin imarının sağlanması” amacıyla Babıali’de Haziran 1838’de kuruldu. Dönemin Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa’ya bağlı olan ve dönemin yüksek bürokratları ile bir müftüden oluşan meclise gerektiğinde faydalanmak üzere yüksek maaşlarla yabancı uzmanlar da atanmıştı. Akyıldız (1993, s. 258-9), bu meclisin kurulması fikrinin Reşid Paşa’nın Paris büyükelçiliği döneminde oluştuğunu da iddia etmektedir. Nizamnamenin tam metni için; Mahmud Cevad, 2001, s.7-11.

** Sadık Rifat Paşa (1847), *Risâle-i Ahlâk*, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye-i Şahâne Litografya Destgâhı, I. Baskı, İstanbul. Bu kitap 1889’a dek en az altı kez yeniden basılmıştı (Somel, 2001, ss.61-64). Alkan’ın (2003, s.384) aktardığına göre Sultan II. Abdülhamid döneminde bu *Risâle*, dinsel ahlakla ilgili olmayan bölümleri çıkartılarak okutulmaya devam edilmiştir.

Tanzimat'ın yeni yönetici sınıfının önemli bir üyesi olan Sadık Rifat Paşa daha eski yazılarında ise genel toplumun temel okur-yazarlık düzeyinde kalmasını ve sadece devlet memuru olacaklar ve askerler için daha kapsamlı bir eğitimin sağlanmasını savunmuştur. 1838 tarihli bir layihasında “avâm-ı nâsın (*sıradan halkın*) dahî her birşeyi yâni üzerlerine lâzım olmayan bâzı vakayi’i bilmeleri bir nevî serbestiyet ve nihâyette adem-i itâat gibi mahâzîri mûcib olabileceğine nazaran o makulelerin çok şey dahi öğrenmeleri iktizâ’ etmeyib yazı kadar okuyup yazmak derecesine tahsilleriyle iktifâ edilmesi” gerektiğini yazar (Aktaran; Kurdakul, 1989, s.58). Her ne kadar Rifat Paşa'nın eğitime yönelik bu seçkinci tavrı Tanzimat sürecinde değişim göstermiş olsa da eğitimin bürokratik eliti diğer sosyal gruplardan ayırıştırıcı ve siyasal sistemin tepesine taşıyıcı bir nitelik taşıdığı ve kültürel zenginliğin bu ayrıcalığın önemli kaynaklarından biri olduğu geleneksel yapının dönüşümü kolay olmamıştır. Bu geleneksel görüşün uzantılarından biri de Babiali'ye nitelikli memurlar yetiştirmek üzere Sultan II.Mahmud'un son aylarında, 1839'un başlarında, ilkokul düzeyinde sivil meslek okulları olarak nitelendirilebilecek Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye'nin kurulmasıdır. Bu okullar aynı dönemde kurulan Rüşdiye Nezareti'nin altında açılmıştır. Hazırlanan programa göre bu okullarda Fransızca, geometri, coğrafya ve tarih gibi sıbyan mektebinde okutulmayan yeni konularda dersler de verilecektir. Sultanahmet Camisi'nin hünkâr mahfilinde açılan Maarif-i Adliyye Mektebi için yaptırılması düşünülen ancak inşa edilmeyen binaya dair 1839 tarihli bir belgede yer alan ayrıntılı tasvir, yapılacak olan derslerin çeşitliliğine bağlı olarak bu yeni okul yapısının sıbyan mekteplerinden nasıl farklılaştığını gösterir.* Ancak bu okulun sıbyan mektepleri gibi yine cami içinde açılmış olması, verilecek eğitimin bağlı olduğu gelenek hakkında da ipucu verir.

Aynı süreçte eğitimde ıslahat konusunda önemli bir adım 1845'te üçüncü kez Hariciye Nazırı olarak göreve gelen Mustafa Reşid Paşa'nın girişimleriyle atılmıştır (Somel, 2001, s.37). Eğitimde görünür olan problemleri çözmek üzere Sultan Abdülmecid'in Ocak 1845'te Meclis-i Vâlâ ziyaretinde okunan hatt-ı şerifinde “ilim ve fenlerin menba'ı ve sanâyi'in

*İhsan Sungu (1941, s.217), Mekteb-i Maarif-i Adliyye'nin *Tuhfe-i Vehbi*'de yer alan ayrıntılı bir tasvirini verir; “...Bâb-ı Âli civârında bir mahall-i vâsî tedârüküyle derûnunda edâ-yı salat-ı mefrûza (*namaz*) için mescid şeklinde bir mahall ve arabir ve farsî ve ileruda Fransa lisânı ta'lîmi zımnında yüz kadar şâkirde kifâyet edecek altı adet dershâne ve kitabhâne ve debboy ve bervech-i yüz nefer şâkirdânın beytutetlerine kâfi' koğu şeklinde bir mahall ve zikri âti arabî ve farsî hocalarına ve Fransa lisânı muallimine ve müdür efendiye ikâmet ve istirahat için odalar ve *sülûs* ve *divâni* ve *rik'a* ve *siyâkat* hocalarına yazı ta'lîmi zımnında münâsîp mahaller ve şâkirdân için teneffüs olunmağa ve kahve içmeğe kâfi' oda ve matbah ve işbu dershâneler derûnunda hocalar için döşemeli yüksek birer mahall ve mukarebelerine şâkirdân için birbirinden yarımşar veyâhud birer zirâ' irtifâ'ında üç kat mukavves-üş şekl neşimenler ve her neşimenin önüne derûnu çekmeceli rahleler tedârük ve tedmim olup alınacak...”

kaynağı olacak mekteblerin icâdı ve inşâsı'nın "sivil ıslahat"ın gerçekleştirilmesi yolunda öneminin büyük olduğu belirtilir (Aktaran; İhsanoğlu, 1990, s. 701). Bu doğrultuda eğitimde yapılacak ıslahatı yürütmek üzere Mart 1845'te geçici bir Maarif Meclisi (Meclis-i Muvakkat) kurulması kararlaştırılmıştır. Ulema ve yüksek bürokratlar arasından seçilmiş sekiz üyeden* oluşan bu Meclis'in hazırladığı ıslahat programının ilk maddesi "her ferdin öncelikle zarûri olan dinî farîzalarını öğrenip kendi işlerinde başkasına muhtâc olmayacak derecede tahsîl göreceği" temel eğitim kurumu olarak sıbyan mekteplerinin yeniden düzenlenmesidir (Aktaran; İhsanoğlu, 1990, s. 702). Daha sonraki basamak olarak rüşdiye mekteplerinde "ferdin akıl ve hikmetin i'câbı olan faydalı ilim ve fenleri kazanması, faziletli, terbiyeli ve ma'lûmatlı olması" üzere gerekli düzenlemeler yapılacaktır. Daha öncesinde iki basamaklı olarak tanımlanan genel eğitim zincirine, bu kararnamede üçüncü ve son bir basamak olarak da Darülfünun eklenmiştir. Böylece eğitimin tüm aşamalarını kapsayan bir metin ilk kez ele alınmış, model olarak İstanbul seçilmiş ve ayrıca bu kararların İstanbul dışında da uygulanması gerekliliği vurgulanmıştır. Eğitim reformunda üçüncü dereceyi temsil eden yeni ve sivil bir okul olan Darülfünun ilk etapta diğerlerinin aksine bir tane ve İstanbul'da inşa edilmek üzere tasarlanmıştır. Ayrıca sivil bir öğrenci grubuna "fünûn" eğitimi vermek üzerine kurulacak olan bu okul gerçekten de diğer askeri yüksek okullardan farklı düşünülmüştür. O zamana kadar Osmanlı Devleti'nce kurulmuş olan Bahriye, Harbiye, Tıbbiye ve Mühendishane'de verilen eğitim, tartışmasız olarak operasyonel bir işlerlik taşımaktadır. Ayrıca 1841'de dinlerarası karma eğitime geçilen Tıbbiye haricindeki bu alanlar, askeriyeye yönelik teknik birer disiplin olarak görülmüş ve Müslüman olmayanlara kapalı tutulmuştur. Tüm "tebaa-i saltanat-ı seniyye"ye açık olacağı söylenen, yani Gayrimüslim tebaanın da okuyabileceği bir okul olan Darülfünun tasarısıyla ise yüksek eğitimin toplumsal bağlamı tüm tebaanın hukuksal eşitliğini tanıyan Tanzimat reformlarıyla paralel olarak değişime uğramaktadır.

Bu önerilerin ardından 27 Haziran 1846'da kalıcı bir meclis olarak Meclis-i Maarif-i Umûmiye kurulmuş ve Meclis'in başına dönemin Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye başkanı Sadık Rifat Paşa ve Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa ortak başkanlık yapmak üzere atanmıştır (Akyıldız, 1993, s.234). Bürokratik yapı içinde önemli bir konumda bulunan bu meclisin önerisiyle sıbyan ve rüşdiye mektepleriyle ilgili işleri yürütmek ve denetlemek üzere

* Bir başkan, altı üye ve bir katipten oluşan meclisin başkanı ilmiye kökenli ve dönemin Meclis-i Vâlâ üyesi Abdülkadir Efendi iken, üyeler ilmiye, askeriyeye ve kalemiyeden olmak üzere farklı gruplardan geliyordu. Burada alınan kararlar Meclis-i Vâlâ'ya sunulacak, uygun bulunursa da padişaha sunulacaktı (Akyıldız, 1993, s.229).

1846 yılının sonunda yeni bir Mekâtib-i Umûmiye Nezareti kurulmuştur. Başında ulemadan Esad Efendi'nin bulunduğu bu Nezaret'in üyelerini de eğitimde kısmen sekülerleşmenin göstergesi olarak Şeyhülislam değil, Babıali atayacaktır. Burada alınan karara göre 6-10 yaş arasındaki çocuklar sıbyan mekteplerine, 10 yaş üstündekiler ise iki yıllık rüşdiyelere gönderilecektir. Aralık 1847'de Nezaret'in başına geçen genç bürokrat Kemal Efendi'nin çabalarıyla İstanbul'da, 1847'de iki ve 1848'de beş adet olmak üzere kurulan rüşdiyelerde ilk defa sınıf sisteminin oluşturulmasıyla birlikte, öğrencileri halktan ayıran okul üniformalarının giydirilmesi, farklı sınıflara yönelik farklı odaların ayrılması ve standart okul kitaplarının kullanılması Batı Avrupa modeline uygun bir disiplin anlayışının kuruluşuna yönelik adımlardır (Somel, 2001, s.16). Aynı dönemde, medreselerden sağlanan öğretmen kadrosuna alternatif olarak yeni bir öğretmen okulu olan Darülmualimin 16 Mart 1848'de İstanbul, Fatih'te açılmıştır. Bununla beraber, Valide Sutan tarafından Sultan II.Mahmud türbesi civarında inşa ettirilerek Nisan 1850'de açılan Darülmaarif'in rüşdiye ve Darülfünun arasında lise seviyesini oluşturması kararlaştırılmıştır. Sonuçta ise genel eğitimde sınırlı bir çerçeve içerisinde atılan bu yeni adımlara rağmen, bürokrasinin üst düzeyde dahil olduğu bu süreçte bir türlü aşılamayan sorunlara ve yetersizliklere karşılık sürekli olarak yeni usuller aranırken, önerilerin çoğu tasarıda kaldığı gibi geleneksel düzenin epistemolojik sınırlarını koruma direnci de farklı biçimlerde sürdürülecektir.*

Sonuç olarak bütün bu süreçte Tanzimat döneminde başlatılan eğitim kampanyasının etkisiyle orta öğretim seviyesinde liselerin eksikliğiyle büyük bir boşluk bırakılarak, sistemin tabanından yüksek öğretime doğru yeni okullar inşa edilmiştir (Fortna, 2005, s.149). Var olan kurumların yetersizliği askeri yüksek okulların kendi rüşdiyelerini kurmalarıyla sonuçlanmıştır. Bu büyük boşluğun fark edildiği 1860'lı yılların sonlarına doğru Fransızlarla ortak bir girişimin sonucu olarak Galatasaray Mekteb-i Sultanisi sivil ve tüm dini ve etnik gruplara açık olmak üzere 1868 yılında açılır. Tanzimat Fermanı ile vaat edilen ancak gerçekleştirilemeyen Müslüman-Gayrimüslim eşitliğini sağlamak üzere 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı'nın ardından hızla açılmaya başlayan yabancı okullarla girişilen rekabette büyük önem kazanan lise seviyesindeki idadiler, eğitim sisteminde fark edilen büyük boşluğun kapatılması yolunda önemli birer sembole dönüşmüştür (Fortna, 2005). Diğer

* Bürokrasinin en üst düzeyde dahil olduğu bu süreçte 1862-3 senesine gelindiğinde hala "Dersaadet ve Bilad-ı Selâsede kâin sıbyan mekteplerinin ekserisinde tahsil u tedris kava'idi yolunda olmıyarak muhtâc-ı ıslah görünmesi" şikayetlerine karşılık, örnek olarak seçilen İstanbul'daki otuz altı mektebdeki şakirdana "Arabistan usûlüne tevkifan eşkâl-i hurufiyyeyi yazıb bozmak ve bi's-sühule bellemek" talimatı verilmiştir (Mahmud Cevad, 2001, s.72).

tarafında, 1869'a kadar sıbyan mektepleri ve medreseler yeni açılan az sayıdaki rüşdiye ve meslek okullarına paralel olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak 1869'da Fransız Eğitim Bakanı Jean Victor Duruy'un katkısıyla Fransız modeline göre hazırlanan ve kabul edilen yeni Maarif Nizamnamesi, Osmanlı eğitim sisteminde yeni bir devir açmıştır. Bu nizamname ile en azından teorik olarak, kapsamlı bir programla eğitim sisteminin bütününe dair yasal bir düzenleme yapılmış, ilköğretimi de kapsayan yeni ve tamamen devlet kontrolünde yürütülecek yeni bir eğitim anlayışı kabul edilmiştir (Somel, 2001, s.4). Japonya ve Rusya'da da eşzamanlı olarak ortaya çıkan benzer girişimlerde yeni tarz eğitimin neredeyse evrensel bir umut ateşi olarak görüldüğünü hatırlatan Fortna (2005, s.55), Sultan II. Abdülhamid döneminde eğitimde bu mücadelenin nasıl devam ettiğini tartışır. Bu nizamnameye bağlı kalarak daha da merkezileşen ve genişleyen eğitim mekanizmasında İslami pedagojik geleneğe aykırı düşmeden güncel kaygıları giderecek yeni bir sistem oluşturma çabası bu dönemde de devam etmiştir.

Bütün bu gelişmeler yaşanırken, 1846 senesi gibi erken bir tarihte tüm etnik ve dinsel gruplara açık olmak üzere bürokrat elit tarafından tasarlanan Darülfünun, Batı'dan alınacağı tahayyül edilen "faydalı" bilgiye yönelik beklenti ve hayalleri somutlaştırması açısından önem kazanmaktadır. Darülfünun, hiçbir belgede açıkça ifade edilmemiş olmasına rağmen Batılı bir modele göre tahayyül edilmiş bir "üniversite" projesidir. Osman Nuri Ergin (1939, s.457), Darülfünun'un dönemin üniversitelerine değil, ancak lise seviyesinde bir teknik okula denk gelebileceğini iddia eder. Bu bölümde tartışılmak istenen problem ise yukarıda genel çerçevesi sunulan eğitimdeki büyük altyapısal boşluğa rağmen bir üniversite kurulmak istendiğinde gerçekte neyin mümkün olabileceğinin gösterilmesi değil, neyin hayal edildiği ve mimarlığın bu hayalin imkansızlığını aşmak ya da üzerini örtmek üzere nasıl araçsallaştırıldığıdır. Bu doğrultuda burada Tanzimat bürokratlarının aceleyle giriştikleri yeni bilginin aktarımı sürecinde Batı'dan yansıtılan siyasal söyleme hizmet etmek üzere yeni bir bilgi/teknoloji (fen) olarak tariflenen mimarlığın yüklenmiş olduğu aşırı-anlamın Darülfünun projesi ile nasıl görünür olabildiği sorgulanacaktır.

3.2 Eğitimde İslahatın En Görünür Eseri: Darülfünun

Darülfünun'un kurulması fikri ilk olarak Şubat 1846 tarihinde ortaya atılmış, aynı yılın Mayıs ayında ise binasının yapımı için karar alınmıştır. Bu kararı iletmek üzere Meclis-i Vâlâ tarafından Sâdâret'e gönderilen 31 Mayıs 1846 tarihli layihada, yapımına karar verilen Darülfünun binasının eğitim reformunun en faydalı basamağı olduğu ve sultanın şöhretini bir

kat daha artıracığı gerekçesiyle inşaatına başlanmasının aciliyeti şu sözlerle vurgulanmaktadır:

...nezd-i hakâyıkvefd-i Hazret-i Hilâfetpenâhîde ma'lûm-u âşikâr olduğu vechle Devlet-i Aliyye'ce envâ'-ı fevâidi müstelzim olacak ve hâricen bir kat dahî tezâyüd-i hüsn-i hamiyet ve şöret-i Hazret-i Mülûkâneyi îcâb idecek asıl derece-i sâlisede bulunan Dârü'l-Fünûn olduğundan ânın dahî şimdiden sâye-i hikmet pîrâye-i Hazret-i Zillu'l-lâhî'de Rusya sefârethânesi mi'mârı Fossati ma'rifetiyle kârgîr ve mekâtib-i Harbiye ve Tıbbiye misillü derûnunda talebe yatıp kalkacak sûrette cesîm ve nümâyişli bir münâsib nezâretli mahalde olarak tarh-ı esâsına ibtidâr olunması her vechle lâzım ve muvâfik-ı maslahat görünüp... (BOA, İ.MSM. 656, 31.05.1846).

Konuya dair arşiv belgelerinde sık sık ifade edildiği gibi eldeki bütçenin darlığı sebebiyle eğitimde ıslahat için yapılması gereken işlerin sırasıyla ve azar azar yapılması tavsiye edilirken “en az masrafla vücûda gelecek olan işten başlamak” ve halka bir an önce faydasını göstermek üzere Darülfünun’un yapımına başlanması tercih edilmiştir (BOA, İ.MSM. 656, 15.09.1846). Diğer taraftan temel ve orta eğitim basamakları için gerekli olan 1500 kese akçenin üç mislinden de fazla bir miktar olan 5000 kese akçe bu projenin gerçekleştirilmesi için tahsis edilecektir (BOA, İ.MSM. 656, 31.05.1846). Bu durumda Darülfünun’un tam olarak ne işe yarayacağı, nasıl bir eğitim programı oluşturulacağı, ya da bu okulda kimlerin ders vereceği bile belirsizken, “cesîm (*büyük*) ve nümâyişli (*gösterişli*) bir münâsib nezâretli mahalde” yapının inşasına hızla başlanması yönünde alınan bu kararı ve bunu gerçekleştirmekteki aceleci tavrı mimari pratik içinde şekillenen yeni bir siyasal söylemin gelişimi olarak okumak da mümkündür. Üniversitenin kendisinden çok binasına duyulan acil ihtiyaç, Osmanlı bürokratları için eğitimde yapılacak olan en görünür ıslahatın, bürokrasinin işleyen mekanizmasına havale edilebilecek reel bir proje olarak tahayyül edilebilir olduğunun göstergesidir. Kurulmak istenen Osmanlı üniversitesinin tam olarak ne işe yarayacağı bile dile getirilmemişken, mimari bir proje olarak yapının görünürlüğü ve inşa edilebilirliği, bundan sonraki süreçte siyasi gündemi uzun bir süre meşgul edecektir.

İçeriği dönüşmekte olan faydalı bilgiye yönelik talebin anıtsal bir ifadesi olarak da tanımlanabilecek bu yapı, aynı zamanda sultanın hala en tepesinde yer aldığı, ancak meşruiyet kaynağı dünyevileşen merkezi iktidarın yeni bir kamusal görünürlük kazanma çabasıyla da yakından ilgilidir. Öncelikle askeri kışlalarla görünür olan yeni bilgi düzeninin sivil hayata da aktarılması sürecinde inşa edilen yeni okul yapıları, kentsel mekanda değişen iktidar pratiklerine paralel olarak dönüşen saltanat kültürünün yeni ve önemli bir parçası olmuştur.

Sultan II.Mahmud döneminde özellikle askeri alanda modern bilgiye karşı en önemli direnç mekanizması olduğu iddia edilen Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da kaldırılması ve yerel ayanların tasfiyesi, merkezde doldurulması gereken yeni bir siyasi boşluk yaratmıştı (Kırlı, 2001, 206). Merkezi iktidarı sıkı bir denetim yoluyla yeniden kuran sultan, başta kışlalar olmak üzere yeniçerilerin kentsel dokudaki fiziksel izlerini de hızla silmeye girişmiştir (Yeşilkaya, 2007, s.80). Buna göre artık kentsel mekanda açılan bu büyük “boşluk” üzerinde, iktidarın kendisini yeni pratiklerle inşa etmesi gerekmektedir.

Buna paralel olarak Osmanlı sultanlarının Cuma selamlığı, Ramazan ayındaki Hırka-ı Şerif ziyareti ve Eyüp'te kılıç kuşanma merasimi gibi çok sınırlı sayıdaki törenlerle kentte sarayın dışında görünür olması geleneği, Sultan II. Mahmud döneminde değişmiştir (Kırlı, 2001, s.269). Aynı zamanda toplumsal bir iletişim aracı olarak işleyen saltanat merasimlerinin sayısının artmasıyla sultan, hem daha sık görünmeye başlamış, hem de törenlerin sadeleşen teşrifat düzenleriyle daha ulaşılabilir hale gelmiştir (Karateke, 2004). Buna önemli bir örnek Sultan II. Mahmud'un kendi döneminde öncekilerden farklı olarak beş “memleket gezisi” düzenlemesidir (Kırlı, 2001, s.270). Sultan, bu gezileri tebaayı görmek kadar onlara görünür olmak için de yapmıştır. Ayrıca 1831 yılında yayınlanmaya başlanan resmi gazete *TV* bu gezilerin ayrıntılı haberlerini vererek sultana farklı bir görünürlük inşa etmeye başlar. Sayısı artan törenlerle yeni bir kamusal görünürlük kazanan saltanat pratikleri Sultan II. Mahmud'dan sonra tahta geçen Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz tarafından da benzer şekilde sürdürülmüştür.* Böylece, geleneksel merasimlerin yanı sıra sultanlar, başka birçok gerekçeyle de sarayın dışına çıkmaya başlamıştır. Bunların önemli bir kısmını da devlet mekanizmasının insanların hayatına daha fazla girmeye başladığı eğitim kurumlarına farklı gerekçelerle yapılan geziler oluşturur. Sultanların başta askeri okullar ve kışlalar olmak üzere eğitim kurumlarını açılış ve sınav dönemlerinde ziyarete gittiğine dair haberler dönemin gazetelerinde de sık sık yer almaktadır (Şekil 3.1).** Bu durum, ziyaret edilen bu yapılarda sultanın ikametine yönelik mekansal bir düzenlemeyi de beraberinde getirir. Bu dönemde yapılan tüm camilere eklenen hünkâr köşklerinin yanı sıra Babıali'de, yeni inşa edilen

* Sultan II.Abdülhamid ise bu durumu tamamen tersine çevirerek klasik dönemdekine benzer ancak yeni bir görünmez iktidar kültürü yaratmıştır (Kırlı, 2001; Deringil, 2002; Karateke, 2004).

** Bu haberlere dönemin gazeteleri *TV*'de ve *JC*'da sık sık rastlanmaktadır. Bunlara bir örnek olarak *JC*, 91, 11.04.1844'de yer alan habere göre sultan ve yanındaki üst düzey bürokratlar Maarif-i Adliye mektebini ziyaret etmişler, çocuklara tarih, coğrafya, edebiyat ve Farsça üzerine sorular sormuşlardır. Dönemin Rüşdiye Nazırı İmamzade Esad Efendi'nin de bulunduğu tören nedeniyle Babıali o Salı günü kapanmıştır. Bu detaylar sarayın dışına çıkan sultanın görünür olduğu kadar, öğrencilerle ilişki kurarak dünyevi ve gerçek bir insana dönüştüğünü de gösterir.

kışlalarda, hatta Aya İrini’de kurulan ilk müzede bile sultan için bir dinlenme bölümü ilave edilmiştir. 1828’de İstanbul’u gezen İngiliz seyyah Charles Mac Farlane, dikkat çekici bir olay olarak gözlemlediği, Kasımpaşa’daki Bahriye mektebine sonradan eklenen sultan köşkünü “mektebe padişaha mahsus bir salon inşası ve süslenmesi için de pek çok zaman ve para sarf edilmektedir” sözleriyle anlatır (Uluçay, 1958, s.27). Sultan köşkünün Bahriye mektebi gibi var olan bir yapıya sonradan eklenmesini gerekli kılan yeni saltanat pratikleri, daha sonra inşa edilecek olan yapılarda en baştan programın içine alınır. Başka bir arşiv belgesinde yer alan ifadeye göre, Küçük Taksim’deki Mekteb-i Harbiye inşa edilirken hem yapının etrafındaki “yakışksız şeylerin” temizlenmesi, hem de sultan için ayrı bir giriş kapısı yapılması talimatı verilmiştir (BOA, C.M. 20704, 05.C.1262/31.05.1846). Bu doğrultuda Sultan Abdülmecid döneminde yeni bir görünürlük kaygısıyla inşa edilen ve sultan için ayrı bir giriş kapısı da olan bu kışla yapılarının ortak özelliği ana cephe ortasında yer alan hünkar köşkleridir ve bunlar talimleri seyretmeye gelen sultan tarafından “dinlenme” amaçlı olarak kullanılırdı (Yetişkin, 2005, s.97). Sultanların hemen her devlet binasında kendilerine ayrılan bu mekanlarda dinlendiklerine yönelik bilgiler aynı zamanda bu gezileri anlatan gazete haberlerinde de yer alır. Böylece sultan tarafından kullanılarak işlevselleşen bu mekanlar, içinde yer aldıkları yapıları sultanın ikametine açarak onun mülkiyeti altında olduklarını gösterirler. Bundan sonra, öncesinde aşkın olduğu için her yerde, o yüzden de görünmez olan sultan iktidarının,* meşruiyet kaynağı dünyevileşen ve genişleyen devlet mekanizmasının ulaştığı her yerde, ancak artık görünür olarak inşa edilmesi gerekmektedir. Diğer taraftan okullarda verilen eğitim esnasında yapılan sultan ziyaretlerinin yanı sıra, yeni yapılan okulların temel atma törenleri, yapıların inşaatı esnasında yapılan geziler ya da bu binalar tamamlandıktan sonra düzenlenen açılış törenleri de oldukça önemli saltanat gösterilerine dönüşmüştür. Böylece bu okullara çeşitli gerekçelerle giderek görünürlük kazanan sultan, aynı zamanda bu kurumlara da kamusal bir görünürlük ve siyasal meşruiyet kazandırır. Bu durum, Tanzimat döneminde siyasal iktidar pratikleri ve yeni eğitim kurumları arasında kurulan organik ilişkiyi de sergiler.

Bu süreçte açılan yeni okullarla birlikte eğitime yapılan vurgu, Darülfünun projesiyle çok daha farklı bir boyut kazanmıştır. Öncesinde oldukça basit yapılar içinde açılan sivil okullardan farklı olarak herkesin görebileceği bir yerde inşa edilecek büyük, gösterişli bir binada açılması istenen Darülfünun, eğitimdeki eksiklikleri ve boşlukları örtecek kadar büyük

* Klasik dönem Osmanlı sultanının sarayda görünmezliği üzerine kurulu olan iktidar ve mekan pratikleri üzerine yapılmış karşılaştırmalı bir çalışma için bkz; Necipoglu, 1993.

bir heyecan ve hayalden beslenen yeni bir siyasal söylemin kendi başına çok daha büyük bir gösteriye dönüşmesi için tasarlanmıştı. Bu inşaatın yürütülmesinde söz sahibi olan bürokratların ifadeleriyle, “herkesin nazarında ve *bâ husûs enzâr-ı ecnebiyyede* pek büyük âsâr-ı nâfia ve haseneden addolunacağı” ve “gâyet zibâyış ve nümâyîşli hey’ette ve berren ve bahren (*denizden ve karadan*) göze görüneceği” ifadeleriyle binanın görünürlüğüne dair çok açıkça tasvir edilmiş bir talep bulunmaktadır (BOA, İ.MSM.657, 01.07.1846). Bu ifadelerde büyük, gösterişli ve seyredilebilecek uygun bir konumda olması arzu edilen yapı, esasen dolduracağı varsayılan boşluğun büyüklüğünü ve konumunu da işaret eder. Buna göre yapı, onu görecek olan herkesin, özellikle de “*bâ husûs enzâr-ı ecnebiyyede*” ifadeleriyle vurgulandığı gibi Batılı gözün bakışına yönelik bir tahayyüle karşılık olarak tasarlanmıştır.

Darülfünun’un kuruluşunda açıkça dile getirilmese de bu kararın binasıyla birlikte Batılı bir modele göre geliştirildiği iddiasını destekleyen önemli belgelerden biri, Darülfünun’un kuruluş kararı alınmasından bir buçuk sene sonra *TV*’de “*Vukuât-ı Gayr-i Resmîye*” bölümünde başlıksız ve isimsiz olarak yayınlanan ve Fransa ve Almanya’daki eğitim sistemlerini karşılaştıran bir yazı dizisidir.* Metnin başlangıcında İstanbul’da açılan yeni okullardan bahsedilir ve halen inşaat halinde olan Darülfünun’da verilecek olan eğitime yönelik beklentiler dile getirilir:

Derdest inşâ olan Dâr’ül-fünûn meydana çıkmak üzere bulunduğundan mevcûd mekteplerde ta’lim olunmakta bulunan fünûn ve maarifle beraber bütün ulûm ve maarif vesâir tezyîn-i hilkat-ı insâniyyeyi mûcib olur her türlü fünûn-u lâzîminin zikr olunan Dâr’ül-fünûn’da ta’lim ve taallümüyle sâye-i maarifvâye-i cenâb-ı mülûk-ânede bilcümle etfâl-i tebaa ve berâya tahsîl-i kemâlât-ı evfâ edecekleri vâreste-i kayd-ı enbâdır (*TV*, 361:3-4, 11.M.1264 / 19.12.1847).

Buna göre Darülfünun, var olan okullardaki “fünûn ve maarif”e ek olarak “tezyîn-i hilkat-ı insâniyye” için gerekli olan bütün “ulûm ve maarif”i de kapsayacak bir okul olarak tanımlanır. Bu “açıklama” inşaatına çok önce başlanmış olan Darülfünun’a yönelik olarak, en başından beri detayları hiç bir biçimde tartışılmayan beklentiler hakkındaki bilinmezliği çözmek yerine yeniden inşa eder. Buna karşılık yazarın metnin devamında Almanya ve Fransa’daki okullarla ilgili açıklamaları, bir üniversite olacağı düşünülse de Darülfünun’un gerçekten ne işe yarayabileceğine yönelik tahminler hakkında çok daha fazla bilgi

* Bu yazı dizisi arka arkaya üç sayıda yayınlanmıştı: *TV*, 361:3-4, 11.M.1264 / 19.12.1847; 362:3-4, 20.M.1264 / 28.12.1847; 363:4-5, 27.M.1264 / 04.01.1844.

vermektedir. Buna göre yazar, makalenin devamında “akademya” olarak adlandırılan üniversiteler ve mesleki eğitim veren kolejler arasındaki ayrımı vurgulayarak, Almanya ve Fransa’daki eğitim sistemlerini ayrıntılı olarak inceler. Daha en başta bu karşılaştırmada üstün tarafın Alman sistemi olduğunu iddia eden makalenin çarpıcı tarafı her iki ülkede de meslek okullarını ince ayrıntılarıyla anlatırken Fransa’daki üniversitelere biraz değinmesi, Almanya’dakilerden ise hiç bahsetmemiş olmasıdır. Metinde Fransız eğitim sisteminin son basamağı olan ve Darülfünuna denk geldiği ifade edilen “Akademya”lar şu sözlerle anlatılır:

Zıkr olunan mertebelerden üçüncü mertebe olunacak ta’lîm ve taallüm Dâr’ül-fünûn ma’nâsına olan akademyalarda icrâ olunur. Mertebe-i sâniye mekteplerinde okunan ilimleri tahsîl ve tekmîl edip de ulûm-u mezkûrenin birinde bu husûsa isbât-ı medâ-yı mahâret etmek isteyenler işbu akademyaya gelip matlûbu olan maarif ve fûnûnun tahsîliyle kesb-i kemâl-i mûmârese [*yatkınlık*] ve meleke eder. Ve Fransa’da bulunan akademyaların en meşhûru Paris’te (enstitü) [*Institut de France kastediliyor*] nam büyük Dâr’ül-fünûn’dur ki beş akademyayı şamildir. Biri elsine-i muhtelif-i meşhûranın dakayıkı ikincisi fûnûn-u muhtelif-i üçüncüsü fenn-i tersîm-i eşyâ ve nehâd-i [*kurallar*] ahcâr [*taşlar*] ve usûl-ü mi’mâriyye ve ilm-i mûsiki ve şiir ve belâgatten ibâret olan sanâyi’-i nâzîke [*Academie des Beaux Arts kastediliyor*] dördüncüsü ulûm-u edebiyeye beşincisinde ulûm-u politikaya dair husûsât taallüm olunur” (TV, 361:3-4, 11.M.1264 / 19 Aralık 1847).

Aynı yazı dizisinde Fransız sisteminden üstün bulunmasına rağmen, Almanya’daki üniversitelerden hiç söz edilmezken oldukça başarılı bulunan Alman meslek okulları ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Metinde bahsi geçen kızların da okula gönderildiği bilgisinin yanı sıra öğrenciler arasındaki sınıfsal ayrımların vurgulanması ayrıca dikkat çekicidir. Bahsedilen okullarda özellikle “etfâl-i fukarâ”nın meslek edinme şansı yakalaması övülmektedir. Sonuçta metindeki genel yaklaşıma göre eğitimden beklenen pratik faydadır ve üzerinde konuşulabilir olan da bu beklentilerdir. Bu durumda bilginin geleneksel terminolojisinden faydalanılarak ifade edildiği gibi “tezyîn-i hilkat-i insâniyyeyi mûcib olur her türlü fûnûn-u lâzîmenin” öğretilmesi beklenen Darülfünun’un, Fransa’daki “akademya”lara denk gelecek bir “üniversite” olacağı tahayyül edilse de üniversitenin ne olduğu üzerinde konuşmak mümkün değildir. Diğer taraftan TV’deki metinde model olarak ele alınan Fransız ve Alman yüksek eğitim sistemleri gerçekten de on dokuzuncu yüzyıl başlarında geleneksel üniversite eğitimini dönüştüren iki farklı ekolü temsil etmektedir (Rüegg, 2004, s.4). Bunlar akademik bilgiye yönelik yaklaşımları ve disiplin sistemleriyle farklılaşırlar. Fransız modelinde özel kolejler

genellikle askeri sıkı disiplin, organizasyon ve denetim kavramlarına dayalı bir Aydınlanma despotizmi içinde eğitim vermektedir. Üniversitelerin içindeki fakülteler özerkleşirken aynı zamanda yeni yüksek okullar da kurulmuştur. Fransız sistemine özgü bir model olan *Ecole Polytechnique* bu sistemin en önemli parçalarından biridir. Bu okulun Almanya ve Avusturya-Macaristan'daki gibi on sekizinci yüzyılda madencilik ve inşaat mühendisliği eğitimi için kurulan ancak bir sonraki yüzyılda yüksek matematik ve fizik derslerinin de verilmesiyle yüksek politeknik okullara dönüşen benzerlerinden en önemli farklılığı askeri ve sıkı devlet kontrolünde olmasıdır. Alman üniversite sistemi ise faydalı bilginin öğretilmesi işini yüksekokullara bırakıp, bilginin nasıl üretildiği gibi sorularla ilgilenen daha liberal bir ortam sunmaktadır (Rüegg, 2004, s.5). Bu sistemde devletin rolü de akademik özgürlüğü korumaktır. Bu bilgiler, içinde devletin ve sistematik bir bilgi öğretimine dair pratiklerin olmadığı bir üniversitenin, neredeyse sadece eğitimde pratik faydayı tartışabilen *TV*'deki makalede hiç bahsedilemeyecek oluşunu da açıklamaktadır.

Erken bir Tanzimat projesi olarak Darülfünun'un kuruluşunda etkin olan Mustafa Reşid Paşa ve çevresinin sahip olduğu eğitim ideolojisinden yukarıda bahsedilmişti. Buna göre sıkı dinsel ve ahlak normları içinde işleyerek "kemâlât-ı insâniyye"ye ulaştıracak ve devlet yönetiminde uzmanlaşma sağlayacak bir eğitim kurumu olarak tasarlanan Darülfünun'un bu çalışmada en çok da binasının Avrupalı bir model etrafında geliştirildiği iddia edilmektedir. Batılı kenti en önemli bilgi kaynağı olarak bir mutlak metin gibi okuyan Osmanlı seyyahı için binalar kurumların kendisidir. Bu aşamada Avrupa'dan dışsal bir teknoloji olarak ithal edilebileceği tahayyül edilen eğitime dair atılabilecek en önemli adım "imparatorluğa yakışır" bir üniversite binasının, Avrupa'daki modellerinden geri kalmayacak bir biçimde inşa edilmesidir. Geleneksel eğitim anlayışının dışına çıkan yeni ve esasen ne olacağı tam da bilinmeyen bir proje olarak Darülfünun, daha ileride tartışılacağı gibi inşaat süreci boyunca beklenti ve hayallerle dolu yeni işlevler de yüklenecektir.

3.3 Darülfünun İnşaatı

Bu bölümde Tanzimat sürecinde mimari pratiklerin merkezi elitin gözünde edindiği aşırı-anlam ve önemin tartışmaya açılması ve bu aşırılığın yol açtığı bir açmaz olarak ilk Osmanlı üniversitesinin imkansız inşaat sürecinin yeniden inşa edilmesi önerilmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi Şubat 1846 tarihinde kurulmasına karar verilen Darülfünun'un binasının inşası ile ilgili çalışmalar çok kısa bir süre içinde başlatılmıştı. Ayrıca bu konuda yapılacak işlemlerle ilgilenmek üzere hepsi de yüksek bürokrasiden seçilmiş üyelerden oluşan ve Meclis-i Vâlâ

Reisi Rifat Paşa ile Hariciye Nazırı Reşid Paşa'nın ortak başkanlığında çalışacak daimi bir Maarif Meclisi kurulmuştu. Sultan Abdülmecid'in de yakından takip ettiği ve desteklediği bu süreçte Osmanlı merkezi bürokratlarından oluşan bu komisyon Babıali'de kendilerine tahsis edilecek bir odada 15 günde bir olmak üzere biraraya gelerek bu çalışmayı sistematik bir şekilde yürütecektir (BOA, İ.MSM.656, 31.05.1846). Eğitim reformunun en faydalı ve görünür adımının Darülfünun olduğuna karar verildikten hemen sonra "Rusya sefârethânesi mi'mârî" Fossati binayı inşa etmek üzere görevlendirilmiştir. İtalya'da mimarlık eğitimi almış olan mimar Gaspare Trajano Fossati, saray mimarı ünvanıyla 1836'da yılında Rusya Büyükelçiliği binasının projelendirilmesi ve inşaatı için İstanbul'a gelmiştir.* Pera sırtlarında büyüklüğüyle dikkat çekici neo-klasik bir yapı olan bu binanın inşaatı 1845 yılında bitmiş, ancak Fossati kardeşi Guiseppe Fossati ile beraber İstanbul'da kalarak özellikle Mustafa Reşid Paşa'nın desteğiyle yoğun bir mimari faaliyet yürütmüştür. Fossati, Darülfünun'dan önce Bekirağa Bölüğü olarak bilinen Bab-ı Ser Askeri Hastanesi, Eminönü'nde Limon İskelesi Karakolu ve Babıali'de Arz Odası düzenlemesi projelerini almıştır. Ancak Darülfünun projesi için görevlendirildiğine dair resmi belgelerde kendisinden "Rusya sefârethânesi mi'mârî" sıfatıyla bahsedilmektedir. 31 Mayıs 1846 tarihli resmi belgede ((BOA, İ.MSM.656) işin kapsamı ve mimarının alacağı ücret henüz belirlenmemiş ve kendisiyle bir kontrat imzalanmamış da olsa, binayı inşa edeceği dile getirilen mimar Fossati'nin nasıl seçildiğine dair bir bilgi ise bulunmamaktadır. Bu iş için bir ihale yapılmadan mimar görevlendirilmiştir. Batılı bir modele göre kurulmasına karar verilen Darülfünun'un inşası için yine Batılı bir mimarın görevlendirilmesinin tercih edildiği tahmin edilebilir. Aynı zamanda bu büyük ve önemli yapının inşa süreci Osmanlı bürokratlarının Batılı bir mimarla kurduğu profesyonel ilişkiyi sergilemesi açısından da önem kazanmaktadır.

Binanın inşa edileceği arsa tam olarak kararlaştırılmadan önce mimarla yapılan toplantılarda yapının inşaat detayları tartışılmaya başlanmıştır. 2 Ağustos 1846 tarihli komisyon toplantısında mimardan Darülfünun'un istendiği gibi çeşitli sınıfların eğitim görebilmesine uygun olarak "ne sûret ve hey'ette olmasına ve ne cesâmette yapılmasına ve nev icâd tuğladan inşâ olunacağından ne mâkule tuğla ile vücûda geleceğine ve maktû'an ve kaffe-i levâzimât-ı ebniye cânib-i mîrîden bi'l-mübâya'a hâvâle-i inşâ olunmasına ve ol takdire göre veya maktû' sûreti olduğu halde beher zirâ'ı ne kadar masrafla olabileceğine ve ne vakte kadar ikmâl-ü itmâm olunacağına ve sâir teferru'at-ı lâzimesine" dair bilgiler talep edilir (BOA,

* Bu metinde Gaspare Trajano Fossati ve kardeşi hakkındaki biyografik bilgiler Can (1993b) ve Koçu'dan (1974) alınmıştır.

İ.MSM.657). Fossati'nin verdiği bilgilere göre yapı yeni usul tuğladan, melezsiz harçla, çatısı ahşap ve diğer yerleri kâgir yapılacak ve bütün bina altı bin akçeye mal olacaktır. Bu bilgileri içeren bir de şartname hazırlayacak olan mimar işi maktu (götürü) usulüyle almayı kabul etmemiş ve kendisine inşaat esnasında yürüteceği mimarlık hizmetine karşılık olarak belli bir ödeme yapılmasını talep etmiştir. Bu bilgileri veren Meclis mazbatası resmi dilin sınırları dışına çıkarak söylemin içine kaydedilmesi sakıncalı olmayan fazla bilgiler vermekten kaçınmaz. Örneğin, Fossati ile imzalanacak kontratta ücretinin nasıl ödeneceğinin kararlaştırıldığına yönelik süreci ve tartışmaları bu belgede gözlemlemek mümkündür. Buna göre, mimarın aylığa bağlanması yerine toplu bir tutarın belirlenmesi tercih edilmiştir. Bunun gerekçesi de mimarın aylık maaşlar alırsa işi bilerek uzatacağı ve fazladan maaş alacağı endişesidir. Buna karşılık ödemenin binanın bitiminde ve toptan yapılmasına karar verilmiştir. Ayrıca Fossati'nin yüzde beş hesabınca istediği 150 bin kuruşluk ücret aylık hesabına göre “çok da fazla” bulunmamış, ancak yine de indirim yaptırılmaya gayret edilmişti.

Aynı süreç içinde, Temmuz 1846'da Darülfünun için daha öncesinde başlamış olan arsa arayışlarının sona erdiğini görüyoruz. Bu bilgiyi veren belgede “Atîk Bâb-ı Defterî mahalli” olarak tanımlanan arazi çevresinde bulunan sokaklar ve evler yavaş yavaş alınarak binanın genişleme imkanı bulacağı, kâgir olarak inşa edileceğinden dayanıklılığı ve çevresindeki yolların düzeniyle Dersaadet sakinlerine faydalı bir örnek olacağı gerekçesiyle uygun bulunmuştur (BOA, İ.MSM.657) (Şekil 2.2). Ayrıca, Sultanahmet Meydanı'na açılan arsanın yakınındaki sebil ve mektep ile beraber çevresindeki evler de makul bir ücret karşılığında satın alınabilecektir. Bu haber, *JC*'da da 11 Ağustos 1846'da yayınlanmış ve verilen bilgide Darülfünun binasının projesinin kabul edildiği, binanın Defterdar Kapısında Ticaret Nezareti'nin binasının olduğu arazide inşa edileceği ve buradaki devlet dairelerinin de Yenicami civarına taşınacağı anlatılmıştır (*JC*, 1, 11.08. 1846). Yukarıda belirtilen aynı belgeye göre sıbyan mekteplerinde ve rüştiyelerde yapılacak değişikliğe yönelik olarak mutlaka bir model sunulması gereklidir ve bu modeli yine Darülfünun içinde düşünmek mümkündür. Buna göre Darülfünun binasının içinde yüksekokul öğrencileriyle ilişkisi olmayacak şekilde mekteb-i idadiye olmak üzere bir de sıbyan mektebinin yer alması istenmektedir. Sıbyan mektebi öğrencileri yatılı olmayacak, ancak okula giriş şartları daha sonra belirlenecek olan Darülfünun'a üç yüz öğrenci alınacak ve bunlara Harbiye ve Tıbbiye'de olduğu gibi üniforma ve yemek verilecek ve yatılı olacaktı (Meclis-i Hass-ı Vükelâ raporu, BOA, İ.MSM.657, 01.07.1846). Böylece Darülfünun'a yönelik kurumsal ve mimari beklentiler, nesnesi üzerinde katlanarak genişleyen bir fantezi gibi çeşitlenerek artmaktadır. Hem kentsel değişimi başlatacak bir çekirdek, hem de eğitim reformunun her

derecesini içeren dev bir model olacak olan bu bina, eğitime ve kente dair değişim arzularını içinde barındırmaktadır. Tüm bu beklentiler “evvel be evvel te’sis-i inşâsı ehemm ve elzem olan” Darülfünun’un her yerden ve herkesçe görünür olması talebini daha da anlamlı hale getirmektedir. Bu durumda belirlenen arsanın bu koşulları sağladığı gerekçesiyle binanın bir an önce “resmi tersîm ve masârif-i icâbiyyesi bilinmek üzere keşf-ü muâyene defteri”nin hazırlanması talimatı verilir. Bu süreçte kurulan bir komisyon tarafından yapılan araştırmada bahsedilen arazinin genişletilmesi için satın alınması gereken arazilerin fiyatlarının ve ayrıca buradan taşınacak olan Ticaret Nezareti için yeniden yapılacak olan binanın masraflarının Darülfünun için ayrılan 5000 keselik bütçeyi bile aştığı anlaşılmıştır (BOA, İ.MSM.657, 20.08.1846). Aynı belgede Fossati’nin taşınacak olan Ticaret Nezareti için yeni bir bina projesinin hazırlamış olduğu bilgisi de verilmiştir.

Bu süreçte Daimi Maarif Meclisi bina ile ilgili çalışmalarını mimar Fossati ile sürekli iletişim içinde bulunarak sürdürür. 4 Ağustos’ta Meclis-i Maarif-i Umumiye ve mimar arasında bir kontrat imzalanmıştır (BOA, İ.DH.129/6635, 04.08.1846). Kontrata göre, meclise sunulan ve kabul edilen planlar uygulanacak ve mimar “müteahhid” olarak inşaatta görev alacaktır. Yine mimar, “mekteb-i mezkûru fenn-i mi’ mâri usûl ve kavâidi üzere ve binâyâ başladıktan iki sene” sonra bitirecek, kendisine “ücret-i mi’ mâriye” olarak 260 kese ödenecektir.* Bu durumda yapılan fiyat pazarlıklarıyla Fossati’nin ilk başta yüzde beş hesabınca istediği 150 bin kuruş, 130 bine düşürülmüştü. Ayrıca devlet yüzünden inşaat uzarsa mimara her ay beş bin kuruş maaş ödenmeye devam edilecek, mimar yanına 1750 kuruş maaşla bir muavin alabilecek, ebniye müdürü tarafından alınacak malzeme mimarın onayından sonra satın alınacak ve bu ikisi arasındaki anlaşmazlıkları Meclis-i Maarif çözecektir. İnşaatta çalışacak olan taşçıbaşı, duvarcı gibi ameleler de mimar tarafından seçilecek ve bunların haftalık ödemeleri de mimar tarafından denetlenecektir. Ayrıca genel harcama defteri de mimarın denetiminde bulunacaktır. Bina inşaatı bitmeden mimar işten ayrılamayacak, eğer devlet mimarın işine son vermek isterse 40 bin kuruş tazminat ödeyecektir. Maarif Meclisi’nin binayı denetleme yetkisi de bulunmaktadır. Kontratın bu ilk bölümünde temel hükümler yer alırken, ikinci bölümde hangi mahallerde ne tür malzemeler kullanılacağı ayrıntılarıyla verilmiştir. Binanın tasarımı ve yapının özellikleri hakkında hiçbir yorumun yer almadığı bu yazışmalarda, yapının gösterişli ve bir model özelliğinde olması beklentisi dışında bir tasvir yapılmazken, malzeme ve inşaat konusunda ise büyük bir hassasiyet bulunmaktadır. Kontratın

* 1850’lerde 1 sterlin 25 Frank, o da 110 kuruş ediyordu. Ayrıca bir kese 500 kuruşa denk geliyordu.

yer aldığı dosya içindeki belgeler arasında son gelişmeleri sultana bildiren 13 Ağustos tarihli tezkire-i sâmiyede kontratta kapıların yanına konulacak taş direkler ve açıklık yerlerin önüne çekilecek “teymur parmaklıklar”ın da eklendiği bilgisi bile iletilir (BOA, İ.DH.129/6635). Bu durum inşaat süresince bürokratik mekanizmanın basamakları arasında aktarılan bilgiye yönelik bir denetim ya da hiyerarşinin henüz kurulmadığını gösterir. Diğer taraftan mimar Fossati, devletten bu prestijli ve yüksek ücretli projeyi alabilmek için öncesinde deneme amaçlı başka işler de yapmış, ancak bunlar için mimarla bir kontrat imzalanmamıştır. Ser Askeriye için hastane ve Limon İskelesi karakol binalarını yaptıktan sonra, Fossati’nin bir mükâfat istediğine dair talebi ileten belgede, bu talebe cevaben mimarın kendisinde bir kontrat olmadığı sebeple böyle bir iddiada bulunma hakkı kendisinde görülmemiş ve buna rağmen ücret olarak on beş bin kuruş ve hediye olarak “bir şey” verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, İ.HR. 23/1091, 05.08.1843). Buna karşılık Fossati teklif edilen miktarı az bulmuş ve otuz bin kuruş ücretin yanında bir de nişan istemiştir. Bu talepleri iletirken Rusya Sefareti de araya girip bu konuda baskı yapmaktadır. Buna karşılık olarak Osmanlı yönetimince talep edilen paranın ödenmesi ancak nişan verilmemesi kararlaştırılmıştır.

Bu süreçte üzerinde hiç konuşulmayan ayrıntı ise Fossati tarafından hazırlanmış olan binanın projesidir. Proje, 2 Ağustos tarihli görüşmede Meclis’e sunulurken üyelerce “muayene ve tetkîk” edilmiştir. Bu büyüklükteki bir projenin hazırlanması için en az bir aylık bir süreye ihtiyaç duyulacağı düşünülürse, yapının inşa edileceği arazi belirlenmeden çok önce mimari proje hazırlanmış olmalıdır. Ayrıca her konuda verilen “fazla” bilgiye rağmen proje üzerine herhangi bir yorum yapmaktan kaçınıldığını görüyoruz. Projenin konuşulmayan detayları arasında binanın programı da yer almaktadır. Yapının programına dair tek açıklama yapının temeli atıldıktan yaklaşık iki ay sonra 31 Ekim 1846 tarihli *TV’de* (306, 10.Za.1262) Darülfünun projesini anlatan bir makalede “...mezkûr Dâr’ül-fünûn’un sıyânet ve metânet ve zibâyîş ve ziyetine kemâliyle dikkat olunmak ve derûnunda ta’lîm olunacak fûnûn ve ulûm için başka başka odalar ve dersaneler yapılmak vaz’-ı esas olunmuş” sözleriyle yapılmıştır.* Binanın büyük ve heybetli, dışının da içi gibi güzel ve süslü olması talebine göre yapılmış olan proje beğenilmiş olduğuna göre içinde ne yapılacağı tam olarak bilinmeyen yapının programı tartışılmayacağı için bu iş, “doğrusunu” bildiği tahmin edilen mimar Fossati’nin eline bırakılmış olmalıdır. Program üzerinde neredeyse hiç konuşulamayışının, yapının ne işe

* İhsanoğlu (1990), aynı gazete yazısına referans vererek binanın ayrıntılı olarak planlandığını ve yapıda odalarla dersanelere ek olarak kütüphane, müze ve laboratuvarların da yer aldığını ileri sürer, ancak aynı makalede bu tür bir bilgiye rastlanmamıştır.

yarayacağını bilmemekten kaynaklandığı tezini doğrulayan bir belge ise Darülfünun inşaatıyla hemen hemen aynı günlerde yine mimar Fossati tarafından inşa edilecek olan Hazine-i Evrak binasına yönelik ayrıntılı bir tasvirin yer aldığı *TV*'deki başka bir makaledir. Yazarın, arşiv binasının başka bir örneği olmasa da yapının ne işe yarayacağını bildiği zaman, program hakkında dile getirebildiği detay ve incelik çarpıcıdır:

...evrâk-ı atfka ve mühimmenin bir kat dahî husûl-ü hüsn-ü inzibat ve muhafazasıyla nakl ve celbinde ve hîn-i tehrîsinde bir gûne zahmet çekilmemek ve o sûretle aranılan evrâk hemen çarçabuk bulunup rûyet-i mesâlih-i mühimme gecikmemek için derûn-u Bâb-ı Âli'de ve bir mevki'-i mürtefâide vâsı' ve muntazam kitabhâne şeklinde kârgîr olarak bir dâire-i mahsûsa yaptırılması münâsib görüldüğüne binâen bunun evvelki def'a tab' olunan Takvîm-i Vakayi'de beyân kılındığı vecihle Dâr'ül-fünûn ebniyesi mi'mârı mârifetiyle bir kıt'a resm tersîm ettirilip resm-i mezkûra tevfiikan nev icâd tuğla ile ve hazîne-i evrâk nâmıyla inşâsı ve ebniyesinin oda oda tefrîkiyle meselâ bir odasının evrâk-ı dâhiliyye ve diğerlerinin evrâk-ı umûr-u divâniyye ve hâriciyyeye tahsîs ve münâsib birinin dahî muhafaza-i evrâk nâmıyla ta'yin kılınması ve derûnuna kütübhâne misillü bir mahall-i mahsûs dahî yapılarak mâhidât-ı devliye senedâtı ve nâmeler ve ledd-i alâyicâb müracat olunmak için bazı tevârih ve coğrafya kitapları ve sâirenin vâzı' ve tabya olunması... (*TV*, 309:1, 02.Z.1262 / 21.10.1846).

Diğer taraftan, Darülfünun'a ait eldeki ilk planda yazılı olan mahal isimleri, yapının programına dair az da olsa bilgi vermektedir (Şekil 3.3.). Buna göre giriş katta farklı yabancı dillere ve matematik, coğrafya gibi derslere ait olmak üzere isimlendirilen sınıflarla birlikte, kütlelerin sağ kolundaki bölünmelerden biri de cami olarak kullanılacaktır. Binanın eski Bab-ı Defteri arsası üzerinde yer alacak olan ilk tasarımı, Sultanahmet Meydanı'na dolaylı olarak açılan bir yapı adasının içinde yer alan, ortasındaki blokla ikiye bölünmüş iki geniş iç avlulu büyük bir kütleyle öngörmektedir. Fossati'nin yaptığı başka bir çizimde ise iki katlı ve duvarlarla çevrili bir bahçe içinde konumlanan projenin oldukça sade ve uzun bir cepheye sahip olduğu görünmektedir (Şekil 3.4.). Yapının uzun kütlelerini vurgulayan neo-rönesans üsluptaki monoton pencere düzeni ve kat döşemeleri hizasındaki silmelerin sürekliliği, ortada çıkma yapan yarım daire planlı bir kütle ile bozulmaktadır. Zemin kat planında "ta'am odası" (*yemek salonu*) olarak adlandırılan bu bölüm üst katta, neo-klasik kolonlarla farklı bir cephe süslemesiyle vurgulanmış olduğuna göre sultan için ayrılmış olmalıdır. Ana cepheden çıkma yapan bu kütlelerin gerisinde ve en yukarıda yoğun bir yapı adası içinde kalan binaya biraz daha görünürlük kazandırmak üzere çok daha süslü bir kule eklenmiştir. Arazinin At

Meydanı'na bağlanan cephesinde sultan için tasarlanmış olduğu tahmin edilen süslü ve anıtsal bir kapı, onun çaprazındaki köşede ise daha sade ikinci bir kapı bulunur. Diğer taraftan, yapının inşaat maliyetleri üzerine yapılan detaylı hesaplardan projenin finansal kaynaklarının çok da bol olmadığı ortaya çıkmaktadır. İnşaat başlamadan önce ödemelerin yapı malzemelerini içeren kısımları sonraya ertelenmeye çalışılırken, Fossati'nin hazırlamış olduğu projeye göre bahsedilen Atik Bab-ı Defteri arazisinin tek başına yeterli büyüklükte olmadığı ve çevresindeki arazilerin de satın alınması gerektiği üzerinde de tartışmalar devam etmektedir.* Bu bilgi binanın inşa edileceği yer belirlenmeden önce tasarlandığı tahminini de doğrulamaktadır. Bu durumda inşaatın toplam maliyeti dokuz bin akçeye çıkmaktadır. Buna karşılık bahsedilen arazide bulunan yapılar yıkıldıktan sonra işe yarar enkazdan Cebhane arsası üzerinde “tarz-ı cedid üzere” evler inşa edilip satılarak projeye finansal kaynak yaratılması düşünülmektedir.

Sürecin devamında Darülfünun projesi hazırlanmış olduğu halde, binanın bütçesini aşan maliyetini karşılamak üzere yeni kaynak yaratma çabaları çok fazla ikna edici olmadığı için binanın inşa edileceği arsa konusunda daha ucuza mal edilebilecek yeni bir öneri olarak Ayasofya'nın hemen yanındaki “Atik Cebhane arsası” üzerinde tartışmalar yoğunlaşmıştır. Üniversite ile ilgili haberleri çok yakından takip eden *JC*'in 21 Ağustos 1846 tarihli sayısında Fossati'nin planlarını sunduğu projenin çoktan kabul edildiği, ancak yer konusunda bu iki öneri arasında hala bir karar verilemediği yazılmıştı. Bu tartışmaları takip eden hafta içinde arazi değişikliğine kesin olarak karar verilir (BOA, İ.MSM.657, 20.08.1846). Daha önce kabul edilmiş olan Atik Bab-ı Defteri arsasının, binanın inşası için yeterli büyüklükte olmadığı, bunun için etrafı satın alınarak genişletilse bile böyle büyük bir eserin çevresinin de “güzelliği” lüzumlu olduğu halde binanın mahalle içinde kalacağı, alınması gereken evlerin sahiplerinin bir kısmının değerinden çok fazla ücret talep ettiği, diğer bir kısmının da evini satmaya hiç rıza göstermediği için bu kararın “adil” olmayacağı, ayrıca vakıf malı olan bazı evlerin alınmasının da Şer'i hükümlere pek uymayacağı gerekçelerine dayanarak arazinin değiştirilmesi kararı alınmıştır. Bu karar, şevkatli ve adil bir iktidar kavramına dayanan bir politik özneyi tariflemektedir. Ancak maddi sıkıntıların bu değişikliği zorunlu kıldığı düşünülürse, bu durumu maddi koşullarla şekillenen söylemin stratejik bir manevrası olarak değerlendirmek daha uygundur. Diğer taraftan, alternatif olarak önerilen Cebhane ve Sultan

* Arşivdeki bir belge satın alınması gereken ev ve arsaların isim ve fiyat listesini verir. Listede yer alan evlerin fiyatları 200 bin kuruş ile 7.500 kuruş arasında değişmektedir. Bu evlerin fiyatlarının ise sahiplerine sorularak belirlendiğini, listede İzzet Efendi'nin evi için yanına düşülen açıklama notundaki “efendi-i merkûm prangabend bulunduğundan zevcesi kesin fiyat edemeyeceği” ifadesi göstermektedir (BOA, İ.MSM.656, 16.06.1846).

Sarayı arsalarının seçilmesiyle bir öncekinde olduğu gibi ev satın alınmak zorunda kalınmayacak ve binanın maliyeti önemli miktarda (1400 kese) azalacaktır. Ayrıca mimar da arsayı muayene edip ölçmüş ve arazinin hazırlamış olduğu projeye uygun olduğu bilgisini vermiştir. Mimarın açıklamasına göre Darülfünun bu arsaya yapılırsa binanın çevresinde ev kalabalığı olmayacağı için talep edildiği gibi gösterişli bir bina olacak, üç katlı inşa edilecek ve istenirse giriş yönü değiştirilebilecektir. Tüm bu konularda son karar sultana havale edilmiş ve sonuçta ondan gelen onayla binanın bu araziye inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar sonrasında Darülfünun binasının bazı önemli değişikliklerden sonra yeni konumuna yerleştirilmek üzere yeni planı hazırlanmıştır. İlk planda duvarlar arkasında geniş bir bahçe içinde yer alan ve At Meydanı'na dar bir sokakla açılan üniversite binası Ayasofya ile yakınlığı nedeniyle giriş tarafında bir orta avlu oluşturmak üzere geri çekilmiştir (Şekil 3.5). Daha da önemli bir değişiklik ise üçüncü bir katın eklenmiş olmasıdır (Şekil 3.6). Tam olarak ne işe yarayacağı bilinmeyen bu yapının inşaatına başlamaya karar verildiğinden beri büyük finansal sorunlar yaşanırken bütün bu olumsuzluklara rağmen yaklaşık yüz metreye varan bir cepheye sahip olan bu büyük kütleli yapıya bir kat daha eklenerek binanın daha da büyütülmesinin gerekçesi ise hiçbir belgede yer almaz. Sessizce alınan bu önemli kararın tahmini bir nedeni mimarın yapının Ayasofya'nın yanında ezilmemesini istemesi olabilir. Ancak yapının tasarımı üzerinde hiç konuşulmaması kuralı bu önemli "detay" için de bozulmamıştır. Aynı zamanda Ayasofya ile rekabete girecek olan binanın merkezinde yer alan kule de korunmuştur. Ancak bu kule finansal gerekçelerle olabileceği tahmin edilebilecek bir nedenle inşa edilmemiştir. Ortaya çıkan ve bugün mevcut olmayan yapı, ortası avlulu iki kare blok ve bunları birleştiren merkezi bir giriş kitlesinden oluşan üç katlı ve iri bir monoblok kütleyle ve ilk öneriye göre genel sadeliğini korumasına rağmen özellikle arka ve yan cephelerde daha süslü ve vurgulu bir neo-klasik cephe düzenine sahiptir (Şekil 3.6 ve 3.7). Ayrıca, yapının yayınlanmış olan fotoğraflarına göre içi klasik ve abartısız bir dekorasyona sahiptir (Şekil 3.8-3.11). Yapının merkezinde bulunan ve geriye çekilerek Sultanahmet Meydanı'na bir giriş avlusuyla açılan kütlelin Marmara Denizi'ne bakan cephesinde iyonik kolonlar ve alınlıkla vurgulanan büyük bir salon bulunur (Şekil 3.12). Bu salon ilk projede "ta'am odası" yani yemek salonu olarak adlandırılmıştı. 1876'da Birinci Meclis'in de bu salonda açıldığı tahmin edilebilir. Diğer kat planlarına ulaşılamayan projeyi Ergin de "36'sı alt katta, 45'i orta katta ve 49'u üst katta olmak üzere toplam 125 odası ve altında sokak üzerinde de menfaati Darüşşafaka'ya devredilmiş 25 dükkanı vardı" sözleriyle tarif ederken bu bilgiye yönelik bir kaynak göstermemiştir (Ergin, 1939, s.28). Zemin kattaki sınıflardan dönüştürüldüğü tahmin edilen bu dükkanlar, binanın arka bahçesinde yapılan yeni

imar düzenlemelerinden sonra açılmış olmalıdır.

Darülfünun'un inşaat sürecini yakından takip eden *JC*'da (106, 06.09.1846), yapının yer değişikliği kararına bir de siyasi anlam atfedilmiştir. Gazeteye göre Ayasofya'nın hemen yanında ve eski yeniçeri kışlası üzerinde yapılacak olan yeni Osmanlı üniversitesi, milli eğitimin dinin korumasında, eski anarşi ve fanatizm fikirlerinin üzerinde yükseleceği vaadini sembolize etmektedir. Aynı görüşü Osmanlı başkentindeki dönemin Avrupalı gözlemcisi Ubicini de tekrarlayarak, yeni üniversitenin inşa edileceği yerin “eski Müslüman zihniyetinin” tamamen yıkıldığını göstermek için seçildiğini yazmıştır (Ubicini, 1977, s.193). “Eski” ile “yeni” arasında ikincisinin lehine çözülen keskin bir gerilimin olduğunu iddia eden bu Avrupalı bakışı, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan model alarak attığı somut adımları çizgisel bir gelişmenin ve ilerlemenin göstergesi sayan ortak yaklaşımın da parçasıdır.* Buna karşılık Osmanlı resmi belgelerinde büyük ölçüde ekonomik kaygılarla yürütülen yer seçimine dair bu tür bir siyasi tavır alınmamış, hatta çok çarpıcı bir biçimde arazi seçimi esnasında Ayasofya'nın varlığından da hiç bahsedilmemiştir. Bu durumda “Osmanlı Üniversitesi” olarak tanıtılan Darülfünun'un inşasıyla ve hatta sadece yer seçimiyle bile “eski” ve “yeni” zihniyet arasında keskin bir kırılma yaşandığını iddia eden Batılı gözlemciler ile dönemin Osmanlı bürokratlarının yapının yer seçiminde gösterdikleri oldukça pragmatist yaklaşım arasındaki farklılık, ilk başta arzulandığı gibi projeye yönelen Batılı gözlerin Osmanlı yöneticilerinin tahayyül ettiklerinden de fazlasını görebildiklerini göstermektedir. Şimdiye kadar ele alınan süreçte ise Darülfünun'un yer seçiminden de önce açılması kararının, Osmanlı yöneticilerinin zihninde bu tür bir epistemolojik kırılmayı işaret etmediği, tam tersine yöneticilerin Batı'da gözlemledikleri bir modeli var olan sorunları çözeceği inancıyla tüm belirsizliklerine rağmen aktarma girişimiyle aradaki epistemolojik farklılıkları fark etmekten çok, üzerini örttükları gözlemlenmiştir. Ayrıca, Ayasofya'nın doğu duvarının neredeyse beş metre uzağında yer alan bu dev kütlenin Ayasofya'ya yakınlığının resmi makamlarca dile getirilmemesi de çarpıcıdır (Şekil 3.13-3.16). Cevdet Paşa'nın (1953, s.13-4) aktardığına göre binanın Ayasofya'ya yakınlığını görenler arasında “mille-i Müslime ve Gayr-i Müslime ile meşhûn bir büyük mektebin Ayasofya Câmî'-i Şerîfi karşısında te'sisi münâsib olmayacağı” gerekçesiyle okulun buraya inşa edilmesine karşı çıkanlar da bulunur.

* Darülfünun projesine yönelik Batılı gözlemcilerin dile getirdiği ortak tavıra karşılık bu sürecin içerisinde bizzat rol alan mimar Fossati, bu proje için çok daha farklı bir yorum yapmıştır. Fossati, Ayasofya'yı tamir ederken burada yürüttüğü çalışmalardan bahsettiği ve hitap ettiği makam bilinmeyen, 1848 yılında yazıldığı tahmin edilen bir mektupta, *Augusteion*'un üzerinde inşa etmekte olduğu üniversite binasının “Türk nesilleri için çok muhteşem sonuçlar vaad etmediğini” (“...mais qui ne promets pas de grands resultats pour la génération actuelle des Turcs”) yazar (Aktaran; Mango, 1972, s.116).

Bu durumda Ayasofya'nın çevresine duvar ören bu dev kütlenin yapıya neredeyse dokunacak kadar yakın olması yalnızca “gericiler”in dikkatini çekmiştir. Hatta belki de tam da bu nedenle Ayasofya, Osmanlı bürokratları için görünmez olmuştur.

Bütün hazırlıkların tamamlanmasının ardından 1 Eylül 1846'da binanın temeli büyük bir törenle atılır. *JC*'da (106, 06.09.1846) ayrıntılı olarak anlatılan törende sultan, üst düzey bürokrat ve ilmiye sınıfı üyeleri hazır bulunmuş, on iki tane kurban kesilmişti. Sadrazam Mustafa Reşid Paşa binanın temeline yerleştirilen ilk taşın altına dönemin altın parasını yerleştirerek bu projede oynadığı öncü rolü göstermiştir. Ancak yapının inşasına dair merkezi iktidarın gösterdiği tüm bu heyecan ve aceleciliğe rağmen finansal sıkıntılar daha ilk baştan kendini göstermeye başlamıştı. Daha temel bile atılmadan, 13 Ağustos tarihli bir resmi belgede yapının inşaatı için kaynak arayışı başlamıştı (BOA, İ.DH.129/6635, 13.08.1846). Belgede yer alan bilgiye göre Bağdat hazinesi gelirlerinden sıbyan mekteplerine aktarılacak miktardan on bin kesenin Darülfünun'a aktarılması talep ediliyordu. Eğer gerekli para bulunmazsa temeller yüzünden binanın inşaatı bir yıl gecikecek, bu da hem kontrata aykırı olduğu için fazla masrafa yol açacak, hem de “ebniyeye başlanır başlanmaz ta'til olunması mugâyir-i şân-ı âli olacak” olduğundan paranın bulunmasının acil olduğu belirtilmekteydi. Böylece, bir çeşit iktidar gösterisi olarak aceleyle hayata geçirilen projenin karşı karşıya kaldığı imkansızlıklar, daha en başta bu gösteriyi iktidara yönelik bir tehdide dönüştürme korkusu yaratmıştı.

1847 yılının Ocak ayına gelindiğinde binanın temelleri çoktan atılmıştı. Bu esnada mimar Fossati, Bizans dönemine ait Büyük Saray'ın (*Augusteion*) bulunduğu alanda inşa edilen Darülfünun binasının temel kazısında önemli arkeolojik buluşlar da yapmıştı. Bu buluntular arasında Fossati'nin tanımına göre “zafer takı gibi birşey,” *Euxodia* heykelinin tabanı, ve Delfi sütununun bir serpentinin üst çenesi bulunmaktaydı (Mango, 1962, s.9).^{*} Bu arada temellerin oturması için bir süre geçmesi gerektiği gerekçesiyle Fossati iki aylık süre için memleketine gitmek üzere izin talebinde bulunur (BOA, İ.MSM.665, 06.01.1847). Yolculuğa

* Temel kazısında Fossati'nin bulduğu “zafer takı gibi olan şey” Khalke sarayının giriş kapısına ait olmalıdır. Bu kazıda ayrıca Iustinianus Sütunu tabanı ve parçaları da bulunmuştur. Darülfünun binası yandıktan sonra arazide arkeolojik kazı çalışmaları devam ettirilmiştir. Bu kazılarda Darülfünun binası temellerinin inşaatında da devşirme malzeme olarak Bizans dönemi Severus Sunağı'na (*Porticus Severus*) ait altı adet sütun gövdesinin kullanıldığı saptanmıştır. Bu buluntular şu anda İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndedir (Düzgüner, 2005). Can, İtalya'da arkeolojik kazı deneyimi edinmiş olan Fossati'nin bu kazı sırasında gösterdiği özenin Ayasofya restorasyonunun kendisine verilmesinde etkili olduğunu iddia eder. Ayrıca bu kazının ardından Fossati, Sultanahmet Meydanı için Topkapı Sarayı, Ayasofya ve Hipodromu da kapsayan bir “koruma planı” hazırlamıştı, ancak bu plan uygulanmamıştır (Can, 1993, s.167).

çıkmadan önce ise binanın ve birtakım başka yerlerin maketini temsil etmiş ve başarısından dolayı sekiz bin kuruş değerinde değerli taştan yapılmış bir kutunun nişan olarak kendisine verilmesi uygun görülmüştür. Bu arada Fossati, Haziran 1847’de Ayasofya’nın tamiri için de görevlendirilir. Aynı dönemde Fossati’nin üstlenmiş olduğu her iki projenin de Saltanat makamında ne kadar önemli kabul edildiğinin göstergesi olarak sultan adına bu iki binanın resmi bulunan bir altın madalya bastırılması kararı alınmıştır (BOA, İ.MSM.678, 09.02.1847). Saltanatla yakın ilişkiler kuran ve yaptığı işler övgüyle karşılanan Fossati, bu dönemde hem saraydan, hem hükümetten, hem de dönemin önemli kişilerinden birçok başka iş de almaktaydı. Çok kısa bir süre sonra sultanın bizzat ilgilendiği ve Osmanlı Devleti için Darülfünun’dan da yüksek prestijli bir projeye dönüşen Ayasofya’nın restorasyonu işi, ayrıca Babiali’de bir arşiv binasının yapımı, sarayda bir tiyatro inşası ve daha birçok başka işi almıştı. Dönemin başka bir Avrupalı mimarı, İngiliz Büyükelçilik binasını yapmak üzere İstanbul’a gelmiş olan mimar William Smith de birçok önemli resmi işi yürütmektedir.* Sefarethane inşaatları için yolları İstanbul’a düşen bu mimarlar devletten büyük ilgi görmüş ve sultanla birebir görüşüp ilişki kuracak kadar iyi karşılanmışlardı. Hatta mimar Fossati ile Smith’in arasında gizli bir rekabet bulunduğunu, İngiliz mimar Smith’e yaptığı bir proje sonrasında verilen nişanın dönemin etkin İngiliz büyükelçisi Canning’in araya girmesiyle Fossati’ninkinin seviyesine yükseltildiği bilgisiyle öğreniyoruz (Cezar, 1971, s.66). Fossati’nin saray ve hükümetle kurduğu iyi ilişkilere rağmen bir yabancı olarak Osmanlı ülkesinde aşamayacağı bazı sınırların olması da çarpıcıdır. 12 Aralık 1847 tarihli bir Sadaret tezkeresinde yer alan bilgiye göre Fossati Beyoğlu, Dörtüol Ağzı civarında bir ev satın almak için izin istediğinde, kendisine Osmanlı vatandaşı olmadığı için izin verilmemiş ve uygun bir cevapla “savuşturulması” istenmişti (BOA, İ.HR.43/2011). Oysa Fossati dilekçesinde satın almak istediği evlerin sahiplerinin Müslüman olduğunu, ancak bu bölgede artan Gayrimüslim kiracılar yüzünden zaten Müslümanların oturamayacağı bir yere dönüştüğünü, bazı “mûteberâna” bu tür izinler verildiğini ve kendisinin de çoktandır saltanat hizmetinde bulunduğunu belirterek, sarayla yakın ilişkisini kullanmak istediğini göstermiştir. Ancak verilen cevapta o ev Gayrimüslim evi bile olsa böyle bir talebin mümkün olmadığı belirtilir. Bu durumda saraya ne kadar yakın olursa olsun Batılı bir mimarın saray çevresindeki nüfuz alanının çok da geniş olmadığı söylenebilir.

* Mimar William Smith’in Osmanlı Devleti için iş yapması İngiliz Büyükelçilik binasının inşaatının gecikmesi nedeniyle İngiliz Büyükelçisi Canning tarafından çok iyi karşılanmamış, ancak yine de engellenmemiştir. Smith’e bugünkü Taşkılla binasının Topçu Hastanesi olarak inşa edilmesi için teklifi, dönemin Osmanlı saray doktoru ulaştırmıştı (Warr, 1989, s.93). Saray doktorları saltanatın yabancılarla ilişki kurmasında en etkili kanallardan

Darülfünun'un inşaatında 1846 sonbaharına gelindiğinde Ebniye Meclisi tarafından hazırlanan mazbataya göre 45 bin ziralık binanın temellerinin sadece 5 bini, yani temellerin yaklaşık dokuzda biri yapılmıştı (BOA, İ.DH.129/6636). Belgede temellerin tamamlanması için 110 kese, ayrıca yeni malzeme alımı için de 400 kese daha istenmektedir. Daha öncesinde Maliye Nezareti tarafından verilen yaklaşık 87 bin kuruşun 50 bini arazinin genişletilmesi için harcanmıştı ve acilen para bulunması isteniyordu. İnşaat esnasında yapının Sultanahmet Meydanı'yla ilişkisini sağlamak ve “yangından korumak” üzere etrafını temizlemek niyetiyle çevredeki evlerin satın alınmasına devam ediliyordu. Ancak bu süreçte devlet, ev sahiplerinin karşısında oldukça kırılğan bir tavır sergilemektedir. Nisan 1848'de Maarif Meclisi çevrede alınacak bir kaç ev için, sıradan bir alıcı olarak karşısına çıktığı sahiplerinin “fırsat ittihaziyle ziyâde baha” istediklerinden şikayet etmektedir (BOA, İ.MVL.3416). Bu yapıları sahiplerinin “hüsn-ü rızâsıyla” almayı arzu eden resmi makamlar bir süre daha beklemeyi uygun görmekteydi. Devletin sıradan bir alıcı gibi bu arsalarla talip olmuş olması ve fiyatın yüksekliği nedeniyle de bu işten geri adım atması kentsel topraklar üzerinde devletin iktidarının sınırlarının henüz yeterince geniş çizilmediğine işaret etmektedir. Aynı gerekçeyle Aralık 1848 tarihli bir belgede Darülfünun'a yol açmak üzere satın alınan bir Nakşibendi dergahına ait arsanın karşılığında vakıf mütevellilerinden Şerife Hasibe Hatun tarafından verilecek olan arsaya bir de “üç-dört odalı bir hanecik” talep edilmiş ve bu talep sultan tarafından kabul edilmişti (BOA, İ.MVL.3918).

Hesapta olmayan bu harcamalara bir de kışın şiddetli geçmesi sonucu yapının zarar görmesi ve tamirata ihtiyaç duyması gibi aksilikler ve inşaatın sorumlu olan resmi görevlilerin götürü usulü aldıkları işin çeşitli nedenlerle keşif bedellerini aşması sonucu ortaya çıkan finansal sorunlar eklenmişti. Bu süreçte inşaatın denetimi önce ayda dört bin kuruş maaşla Maarif Meclisi üyelerinden İsmail Efendi'ye verilmiş ancak onun hizmetinden memnun kalınmadığı için bu iş ondan alınarak dönemin Ticaret Nazırı İsmail Paşa'ya ihale edilmişti (BOA, C.M. 4355, 23.10.1851). İsmail Paşa da keşif masraflarının çok üzerinde harcama yaptığı için bu işi bırakmak istemiş ve işin “emâneten” yürütülmesini talep etmiştir. Bu süreçte yapının “güvenilir” bir bina emini eliyle mi yoksa Ticaret Nezareti'nden bir memurla “emâneten” mi yaptırılacağı da tartışılmıştı (BOA, A.MKT.NZD.78/75, 16.05.1853).*

biri olagelmişti.

* Götürü bedel sözleşmeler, ihale edilen işin, sözleşmeyle belirlenen fiyat ile tamamlanması esasına dayalıdır. Ancak çeşitli nedenlerle götürü bedel sözleşmeler belirlenen fiyatla tamamlanamaz ve inşaat bitiminde yapının masrafı çoğunlukla keşif bedelinin çok üstünde biterdi. İklim koşulları, malzeme teminindeki sorunlar, savaş gibi beklenmedik durumlar ve devletin istihkakları ödeyememesi nedeniyle malzeme akışının durması ve işçi

başlangıçta “müteahhid” olarak işi alan Fossati, kendisine yardımcı olmak üzere görevlendirilen kardeşiyle birlikte inşatta sadece denetim işi yürütmektedir. Ayrıca aynı dönemde başka işler de yaptığı için inşaata çok da fazla vakit ayırmadığı tahmin edilebilir. Ancak kontratın dışına çıkan bu durum kendisine ödenecek olan maaş talebine karşılık resmi bir tepki yaratmamıştır.

Diğer tarafta, mali sıkıntılar yapı malzemelerinde bazı değişikliklere de yol açmıştır. O dönemde çok hassas bir konu olan yapının yangından korunması için alınacak önlemlerden biri olarak demir kirişler kullanılmasından vaz geçilerek üzeri harç ve tuğla ile örtülecek olan ahşap kiriş kullanılmasına Fossati kardeşler ve diğer kalfalarla birlikte Ebniye Meclisi’nde tartışılarak karar verilmişti (BOA, İ.MSM.702, 18.12.1847). Ancak bu değişiklik için bile ahşabın da yangına dayanıklı bir malzeme olduğuna, üstelik demir gibi ağır bir malzeme kullanıldığında duvarların daha fazla güçlendirilmesi gerekeceği için ek masraf çıkaracağına üst makamların ikna edilmesi gerekmiştir. Binaya dair resmi yazışmalardan gözlemlenebildiği kadarıyla kullanılan yapı malzemelerine ait detaylar bina hakkındaki tartışmalarda neredeyse her zaman en önemli konu olmuştur. Tüm bunlara rağmen binanın yapımına karar verildiğinde bile yeterli bütçe olmamış ve inşaata para sağlamak için Maliye Nezareti’ne sürekli yeni talepler gönderilmiş, masrafları düşürmek üzere malzeme pazarlıkları yapılmış, buna karşılık işveren olarak devlet sık sık inşaatta çalışan hemen herkese borçlu durumda kalmıştır. Aralık 1849’da orta katı bitmiş olan yapının inşaatı için keşif bedelinin çok üstünde masraf yapılmıştır (BOA, A.AMD.11/79). 1851 senesinde işin vardığı boyut inşaatta çalışan amelelerin bile maaşlarının ödenmemesine varacak kadar trajiktir. 1851 tarihli bir belgeye göre inşaatta çalışan bütün ameleler bir buçuk senedir alacaklı oldukları yevmiyelerini almak üzere sultana mektup yazarak bir irade çıkarılmasını talep etmişlerdi.* 1853 yılında Osmanlı

ücretlerinin ödenememesi üzerine inşaatın tatil edilmesi gibi durumlar da çok sık yaşanmaktadır (Şenyurt, 2006, s.113). Çeşitli nedenlerle inşaatların keşif bedellerinin üstüne çıkılması durumunda bu konuda karar verici konumunda olan Ebniye Meclisi üyeleri ve inşaatı yürüten kişi arasındaki ilişki ve ikna etme becerisi de önemlidir. Bu konuda 1877 tarihli “Ebniye-i Emiriyye ve Vakfiyye Nizamnamesi”ne kadar bir yasal düzenleme olmadığı için, keşif bedelleri aşılsa bile devlet mutlaka bu parayı ödüyordu (Şenyurt, 2006, s.118). “Emanet” usulü ise, yapılacak işin taliplisi çıkmadığında bir müteahhit araya girmeksizin devlet tarafından sorumlu bir kurul ile yaptırılmasıdır (Şenyurt, 2006, s.103). Devlet adına bu işi yürüten bina eminleri ise güvenilir ve işten anlayan yüksek dereceli memurlardan seçilmektedir. Ancak devlet müteahhidi olarak da adlandırılan bu bina eminleri çoğunlukla teknik bilgi eksikliğinden kaynaklanan hatalarla fazla borçlanarak ciddi problemlerle karşılaşmıştır (Şenyurt, 2006, s.48).

* “.Rikâb-ı kamertâb-ı husrevânelerine `arz-ı hâl-i fukarâ-i bîçâre kullarıdır ki bu kulları ayasofyada müceddeden inşâ ve binâ olunmakta olan mekteb-i me`ârif-i funûniyye `amelesi kulları olup 1,5 seneden beru iştiğâl olan yevmiyelerimiz terâküm idüb i` tâ olunmadığı ve her birerlerimiz sad-murâdat-i efzûn duyûn-i nâse girifdâr olarak bir taraftan habbe-i vâhîde istikrâz etmeye iktidârımız kalmadı. Ma`lûm-i pâdişâhâneleri buyuruldukda merâhim-i rahîmânelerinden mercûdur ki hâlimize merhameten ve sadakaten ser efsar-i şehriyârîlerine mahsûben mârru`l- beyân haklarımızın i`tâsına irâde-i seniyyeleri erzân buyurulmak...” (BOA,

Devleti'nin Fransız ve İngiliz desteğiyle girdiği Kırım Savaşı ise Osmanlı ekonomisini çok büyük bir krize sürüklemiştir. 1854 senesinde Osmanlı hükümeti ilk kez dışarıdan kredi olarak borçlanmıştı. Aynı dönemde İstanbul, Kırım'a gönderilecek ordular için bir geçiş yeri olarak kullanılmış ve savaşta yaralanan askerler de İstanbul'da hastaneye dönüştürülen büyük binalarda tedavi edilmişti. 1855 yılının Nisan ayında, henüz tamamlanmamış olan Darülfünun binası, içerisinde bazı düzenlemeler yapılarak Kırım Savaşı'nda yaralanmış olan Fransız askerler için hastane olarak kullanılmaya başlanmıştı.* Bu arada alınmış olan ve şantiyede tutulan yapı malzemeleri de dönemin Evkaf Nazırının yalısının tamirata gibi başka inşaatlara satılmaya başlanmıştır (BOA, A.MKT.MHM.67/9). İnşaata verilen uzun aradan sonra, 1860 yılında yapının inşaatına tekrar hız verildiğinde finansal zorluklar devam ediyor ve inşaatın duvarlarını uzun aralıklardan sonra tamamlayan duvarcı Yorgi Kalfa'nın on beş yıl sonra enflasyonda erimiş olan alacağını zamlı ödememek için hukuka aykırı düşmeden çıkış yolları aranıyordu.**

Yapının inşaatına dair en büyük tartışma konusu ise mimar Fossati'ye kontratta ödeneceği vaat edilen maaşının on yılı aşan gecikmeye bağlı olarak nasıl ödeneceği meselesiydi. Fossati inşaatı başlarken müteahhit olarak atanmış ve kendisine teklif edilen götürü usulüyle işi yapmayı kabul etmeyerek aylık 5 bin kuruş maaş istemişti. Ancak işi uzatabileceği gerekçesiyle maaş yerine iş bittiğinde toplam 130 bin kuruş ödenmesi kararlaştırılmış ve kontrata iş işverenden kaynaklanan nedenlerle uzarsa mimara aylık 5 bin kuruş ödemeye devam edeceği hükmü de eklenmişti. 1854 yılı sonunda Meclis-i Vâlâ'da Fossati kardeşlerin

A.MKT.NZD.47/42, 1851)

* 3 Nisan 1855'te Darülfünun binasının hastane olması nedeniyle içinde bulunan telgraf aletlerinin ve işçilerin geçici olarak Alayköşkü'ne taşınması isteniyordu (BOA, A.MKT.NZD., 141/45).

** Darülfünun duvarcısı Yorgi Kalfa'nın Ticaret Nezareti ile arasındaki anlaşmazlığa ait belgede, Yorgi Kalfa binanın tüm duvarları için zirası 12 kuruşa götürü usulüyle 63 senesinde, yani 15 sene öncesinde anlaşmıştı. Ancak, ilk kat yapıldıktan sonra malzemenin temininde yaşanan aksaklıklar nedeniyle inşaatı bir süre ara verilmişti. İkinci ve üçüncü katların inşaatına tekrar başlandıdaysa maliyetlerinin arttığı gerekçesiyle Yorgi Kalfa, alacaklı olduğu meblağa buna göre zam yapılmasını istemektedir. Meclis-i Vâlâ içinden oluşturulan bir komisyon tarafından hazırlanan mazbatada bu parayı ödemekten kaçmak üzere, Yorgi Kalfa'nın alacağını hangi durumda ödenmeyebileceği tartışılıyor. Buna göre "...eğerki esâs-ı maslahat olan konturato bulunabilse ve vaktiyle verilmiş meşrû olan eşyanın i'tâsında ba'zı me'mûrîn taraflarından te'ehhurât zuhûra gelmemiş olsa şimdi merkûmun sızlanmasına kulak asılmayarak hukm-i konturatodan ziyâde birşey verilmek iktizâ etmez ise de ne çâre ki mebhûs-i `anh olan konturatonun zâyî` idilerek buldurulamamış olması ve lüzumlu şeylerin konturato mücebince vakt u zemânında verilememesi zarûrî kabûl-i istid'âya mecburiyet gösterdiğinden..." yani yapılan ilk kontrat kaybedildiği için Yorgi Kalfa ile anlaşma zorunluluğu dile getirilmektedir. Yorgi Kalfa kendisine önerilen 2'şer kuruşluk zammı kabul etmediği için bu işte uzman üç kalfanın görüşüne başvurulur. Fossati, Mıgırdiç ve Dimitri Kalfalar devlet yapılarında inşa edilen aynı duvarın o günkü fiyatının zira başına 18-20 kuruş arasına mal olduğunu ifade ederler. Bu durumda 3 kuruşluk bir zam üzerinde anlaşmaya varılır. Bu belge dönemin enflasyonunu da belgelemesi açısından önemlidir. Buna göre zira başına duvar fiyatları on beş sene içinde en az %50 oranında artmıştır (BOA, İ.MVL.20203, 30.07.1861).

1852 ile 1853 seneleri arasında biriken maaşları olan yaklaşık 55 bin kuruşun ödenmesi, kontratın bir an önce iptal edilmesi ve kontrat iptal edilinceye kadarki sürede mimarın maaşının işlemeye devam edeceği kararı alınmıştı (BOA, İ.MVL. 319/13515, 12.11.1854). Aynı belgede belirtildiğine göre bu kararın alınmasında Avusturya Serafeti'nin de baskısı olmuştu. Cyril Mango (1962, s.9) da Fossati'nin kontratta anlaşılan ücreti ancak 1854 yılı sonlarında alabildiğini iddia etmektedir. İnşaatın mali sorunlar yüzünden sık sık durdurularak uzaması nedeniyle, kontrata koydurduğu tazminat maddesi sayesinde yüklü miktarda alacaklı duruma gelen Fossati'ye inşaatın bitiminde ödenmesi kararlaştırılan 130 bin kuruşluk ücretinin ve kontrat iptal edilene kadar Osmanlı makamlarınca ödenmesi gerekli olduğu kabul edilen gecikme tazminatının ne kadarının inşaat esnasında ödendiği ise kesin olarak bilinmemektedir. Sonuçta Fossati için oldukça büyük bir kazanç dönüşen bu inşaatın kontratının iptal edilmesi hiç de kolay olmamıştır. Fossati'nin kontrattaki avantajlı konumu resmi dilde “mez-kûr konturatonun kuvvetine istinâden buna yanaşmayıp konturato ahkâmına göre ebniye-yi merkûme bu halde durdukça ve konturato dahî kendisinde buldukça” işleyen faiziyle beraber kendisinin ve kardeşinin biriken maaşını istediği şeklinde ifade bulur (BOA, İ.MVL. 19893, 14.02.1861).^{*} Fossati Ağustos 1860'tan itibaren süren yaklaşık bir yıllık bir müzakere sonucunda araya giren Rusya Sefareti'nin de baskısıyla, nihayet Şubat 1861'de kendisine ödenmemiş olan birikmiş 300 keselik maaşı ile 600 kese de tazminat bedelini alarak, toplam 450 bin kuruş karşılığında başka hiçbir şart koşmadan kontratını feshetmeyi kabul etmiş (BOA, İ.MVL. 19893, 14.02.1861), ancak Hazine bu parayı hem pazarlıkla biraz daha indirmiş, hem de tek seferde ödeyemeyeceği için taksite bağlanması şartıyla kabul etmiştir (BOA, İ.MVL. 19893, 08.03.1861). Bu durumda binanın yapımına başlanmadan önce yapılan kontratta 260 kese yani 130 bin kuruş ödenmesi kararlaştırılmasına rağmen, inşaatın uzaması sebebiyle arada ödenen maaşlar hariç, 320 bin kuruş daha ödemek zorunda kalınmıştı. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, yeni yapılacak Darülfünun binasının 1865 yılında yapılan keşif defterinde toplam 600 bin kuruşa mal olacağı hesaplanmıştı (İhsanoğlu, 1990, s.711). Bu sonuç bir yandan daha önce de örnekleri görüldüğü gibi devletin kontratla taahhüt ettiği hükümlere gösterdiği hukuki bağlılığı çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. Diğer taraftan bu durum, devlet görevlilerinin mimar Fossati'ye daha önce yaptırılan işlerde yüksek ücretler ödememek için gösterdikleri çabaya rağmen, bu tavrı işveren olarak onay

^{*} Yukarıda bahsedilen duvarcı Yorgo Kalfa ve mimar Fossati ile ödemeler konusunda sorun yaşayan Osmanlı resmi makamlarının aradaki resmi sözleşme belgesi olan “konturato”ya gösterdikleri hukuki bağlılık ise dikkat çekicidir. Yine yukarıda Fossati'nin daha önce aldığı bazı işler için talep ettiği ücret elinde bir “konturato” olmadığı gerekçesiyle ödenmemiş, ancak Rus Sefareti araya girdiğinde istediği ücretin ancak yarısı verilmişti.

verdikleri kontratta, karşılaşılabilecekleri riskleri hesaplayarak hukuki bir dile dönüştüremediklerini gösterir.

İstanbul'da bir inşaat patlamasının yaşandığı erken Tanzimat döneminde Gaspare Fossati kardeşi ile birlikte, yerel mimari elemanlarla harmanladığı Brera Akademisi'nde edindiği tipik neo-klasik repertuarla yüzünü Batı'ya dönen Osmanlı elitleri arasında çok büyük ilgi görmüş ve sayısız özel ve kamusal proje yapmıştır (Mango, 1972, s.8).^{*} Fossati İstanbul'da inşa edilen çok sayıdaki projede bu iki farklı stilistik yaklaşımı başarıyla uygulamış ve klasik Osmanlı mimari elemanlarına da yakın ilgi duyarak Reşid Paşa türbesi ve Ayasofya muvakkithanesi gibi örneklerde kubbe ve cephe süslemeleriyle geleneksel dili yeniden yorumlamıştır (Can, 1993, s.169-70). Ayrıca Fossati Osmanlı elitleri için hazırladığı projelerinde yeni bir teknoloji olarak ilgi gören mimarlık hizmetini verirken hazırladığı proje sunumlarında dönemin yerel mimari temsil tekniklerinden farklı olan üç boyutlu bina görünüşleri de kullanarak işverenlerine etkileyici bir mimari hizmet sunmuştur. Kardeş Fossati'ler yaptıkları bütün işlerden çok yüksek ücretler almasalar da yoğun bir rekabet olan piyasada Avrupalı olarak birçok farklı çevreden yoğun ilgi ve saygı görmüş, böylece aynı anda çok sayıda iş alabilme ayrıcalığına sahip olmuşlardır. 1853'te başlayan Kırım Savaşı ile dış borçlanmayı zorunlu kılan ekonomik krizle birlikte İstanbul'da inşaat faaliyetleri azaldığı için Fossati kardeşler de eskisi kadar iş alamaz duruma gelmiş, ayrıca en önemli koruyucuları olan konumunda olan Reşid Paşa'nın 1858'deki ölümü de İstanbul'daki inşaat işlerini azaltmıştır (Can, 1993, s.106). Fossati'ler, Reşid Paşa'ya olan bağlılıklarını Paşa'nın ölümünden sonra tasarladıkları türbe yapısıyla göstermişlerdir. Palumbo-Fossati (1970, s.146), iki kardeşin 1858 yılında İstanbul'dan ayrıldıklarını iddia etmektedir. Ancak aynı dönemde Gaspare Fossati, 31 Ekim 1858'de kurulan Meclis-i Meabir'e Karabet Balyan'la birlikte üye olarak seçilmişti (Akyıldız, 1993, s.263). Bu meclis, Ticaret Nezareti'ne bağlı Nafia Meclisi'nin kişisel ilişkiler yüzünden iş yapamaz hale gelmesi üzerine alternatif olarak kurulmuştu ve ülke çapında yol, yapı, köprü inşaatı gibi imar işlerini yürütecekti. Fossati, 1861 tarihli kontratının iptalini kabul ettiğini bildiren belgede bu sıfatı hala kullanmaktadır.^{**} Ayrıca 30 Ocak 1862 tarihinde Fossati ve kardeşine yaptığı hizmetlerden dolayı dördüncü ve beşinci rütbeden birer nişan verilmiştir (BOA, İ.HR. 188/10475, 30.01.1862). Bu durumda

* Fossati projelerine dair kronolojik olarak sıralanmış çok sayıda örnek açıklamalarıyla birlikte, Palumbo-Fossati'de (1970) yer almaktadır. Fossati'nin projelerinin tam listesi için bkz; Can, 1993, s.112.

** Fossati'nin Darülfünun kontratının iptalini onayladığını bildiren bu belgenin imza yerinde "Meabir Meclisi âzâsından, Dâr'ül-fünûn mi'mârî Kasbar Fossati" ifadesi kullanılmıştır (BOA, İ.MVL.19893, 14.02.1861).

Fossati kardeşler İstanbul’la ilişkilerini koparmadıkları gibi Darülfünun inşaatında çıkan anlaşmazlıklara rağmen devletle iyi ilişkilerini korumayı sürdürmüştür. Hatta, İstanbul’dan ayrıldıktan sonra İsviçre’ye yerleşen Gaspare Fossati, buradan İstanbul için proje tasarlamaya devam etmiştir.*

Tüm bu çalkantıların ardından 1863 yılında Darülfünun inşaatı henüz tam olarak bitmemişken Sadrazam Fuad Paşa’nın emriyle, 12 Ocak 1863 günü Kimyager Derviş Paşa’nın halka açık olarak verdiği fizik dersiyle binanın açılışı yapılmıştı.** Bu acelenin arkasında böylesine büyük bir yapının inşasından ve 1846’da heyecanla atılan temeline rağmen bir türlü bitirilememesinden tüm şehrin haberdar olduğu ve bu durumun yöneticiler üzerinde yarattığı baskının etkisinin bulunduğu da iddia edilebilir. Bu açılışı büyük bir gösteriye dönüştürmek üzere Darülfünun’da verilecek olan ilk ders *TV*’de ilan edilmiş ve çoğu “meraktan” ilk derse 500 dinleyici katılmıştır (İhsanoğlu, 1990, s.709). *MF*’da (6, Ocak 1863) ilk dersi ayrıntılı olarak yayınlayan Münif Paşa’nın tanımıyla “cahil halk”tan yoğun ilgi gören bu dersler 1865 yılına kadar devam etmiştir. Buna karşılık *TV*’de yayımlanan ilanlarla bu dersleri “ehl-i sanâyi’ ve hiref’in izlemesi talep edilmiştir (İhsanoğlu, 1990, s.710). Daha sonra Hekimbaşı Salih Efendi biyoloji, Ahmet Vefik Efendi de tarih dersleri vermişti. Ayrıca yoğun ilgi nedeniyle zaman zaman dönemin sadrazam ve nazırları da halka açık olan bu derslere katılmaktadır. Ocak 1865’te Derviş Paşa’nın halka açık olarak verdiği fizik dersinden bir sınav yapılmış ve başarılı olanlara “sertifika” verilmiştir (İhsanoğlu, 1990, s.709). Tüm bu bilgiler Darülfünun’un okuldan çok modern bilime dair bir çeşit popüler gösteri aracı olarak işlediğini göstermektedir. Nitekim Mart 1865’te dönemin etkin bürokratlarından Meclis-i Vâlâ üyesi Edhem Paşa’nın itirazlarına rağmen binanın “zaten çok büyük” olduğuna karar verilmiş ve Maliye Nezareti binaya tamamen el koymuştur.*** Darülfünun ise Divanyolu’nda kiralık bir ahşap konağa taşınmış ve Çemberlitaş civarında bir miri fırın yıkılarak yerine yeni bir Darülfünun binası inşasına başlanmıştır (BOA, İ.DH. 37077). 1865’teki büyük Hocapaşa yangınında ise geçici binasına taşınmış olan okulun tüm kitap ve aletleri yanmıştır. 1869

* Fossati, 1863’te Sarayburnu’nda bir yangında yanan sahilsarayı yerine inşa etmek üzere yeni bir saray tasarımını İstanbul’dan ayrıldıktan sonra yapmıştır. Eyice (1975, s.5822) bu saray için Fossati’nin Sultan Abdülaziz’e bir mektup yazdığını da iddia etmektedir. Kardeş Guiseppe de İstanbul’dan ayrıldıktan sonra, bir sonraki bölümde ele alınan Çemberlitaş’ın tamiri için açılan yarışmaya katılmak üzere bir proje tasarlamıştır.

** Derviş Paşa bu ilk derste fizik ve kimya bilimlerinin gerekliliği üzerine yaptığı girişten sonra anlattığı fizik bilgilerine dair deneyler de yapmıştı. Halk tarafından büyük ilgi gören bu deneyler derslere yönelik ilgi ve merakı da arttırmıştı (İhsanoğlu, 1990, s.707).

*** Edhem Paşa’nın bu karara itiraz gerekçelerinden biri de “talebeleri tahsil için ecnebi devletlere gitme ihtiyacından kurtarmak ve gittikleri yerlerde fasid fikirler edinmelerine mani olmak”tı (İhsanoğlu, 1990, s.711).

tarihli Maarif Nizamnamesi'nde Darülfünun'da verilecek olan eğitim detaylı bir şekilde ele alınarak yeni bir program oluşturulmuş ancak bunu hayata geçirmek mümkün olmamıştır. Nasıl işleyeceğine dair belirsizlikler ve aksaklıklar bir türlü giderilemeyen Darülfünun defalarca başka binalara taşınmış, arada birçok kez kapanmış ve tekrar açılmıştır.* Bina ise önce Maliye Nezareti olarak kullanılmış, daha sonra 1876'da Birinci ve 1908'de İkinci Mebusan Meclisleri burada açılmış, ardından da Adliye Nezareti'ne dönüştürülmüştü. Son Osmanlı vakanüvisi Ahmed Lütfi Efendi bu hikayeyi şu sözlerle özetlemektedir;

...vakit ve hâlin müsâit olamayışı ve bu yolda olan nümâyîşkarânın değişmesi sebebiyle bir müddet tamamlanamadı. Tamamlandığında ise, maksadına uygun olarak kullanılmadı, yalnız ismi Darülfünun kaldı (*Târih-i Lütüfi*'den aktaran İhsanoğlu, 1990, s.706).

3.4 İnşaat Neden Bu Kadar Uzun Sürdü?

1846 yılında eğitimde reform tasarısı kapsamında ortaya çıkan Darülfünun'un kurulma amacı "...üçüncü derece-i sâlisede olarak sınıf-ı tebaa-i saltanât-ı seniyyeden *her kim olur ise olsun* ikmâl-i kemâlât-ı insâniyye etmek için kaffe-i ulûm ve fûnûnu taallüm ve iktisâba istekli olanlara ve ahkâm-ı padişâhide istihdam arzusunda bulunanlara, istihsâl-i fûnûn-u matlûbenin *merkez ve makarrı* olmak, yüce sultanın yardımı ile anda hiçbir nevi fen ve ilmin ta'lîm ve taallümünde *geri kalmamak*" olarak tanımlanmış ve "gerekli tüm malzemenin de sağlanmasıyla Dersaadet'te münâsib bir mahalde Dâr'ül-fünûn inşâsı" kararı verilmişti (Meclis-i Vâlâ mazbatası, *TV*, 303, 21.07.1846). Bu söylem Tanzimat döneminin reformlarını tasarlayan siyasi iradenin Batı'nın tehdidi altındaki iktidarını yeniden inşa ederek "merkez" olma arzusunu ifade etmektedir. Bilgi alanını, anlamı modern bilime dair tahayyüllerle gelişen "ulûm ve fûnûn" yoluyla yeniden kurmak üzere aceleyle girişilen bu işte en büyük korku ise "geri kalmak"tır. Osmanlı Devleti, Batı ile girdiği rekabette "geri kalmama" söylemi ile tarifli bir ilişkiselliğe bağlı olarak her yerden görülebilecek görkemli bir bina biçiminde tahayyül edilen Darülfünun projesine büyük bir hız ve heyecanla başlamıştı. Ancak, başlangıçta duyulan heyecana ve işin aciliyetine yönelik tartışmalara rağmen Darülfünun binası çeşitli nedenlerle yaklaşık yirmi senelik oldukça kırılğan bir süreçte inşa edilebilmiş, yapı bittiğindeyse başlangıçta hedeflenen işlev için "zaten çok büyük" olduğu gerekçesiyle aynı

* Darülfünun'un tarihi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz; Ergin, (1939), Unat (1964), İhsanoğlu (1990), Arslan (1995), Mahmud Cevad (2001).

dönemde mali krizlerle bunalan Osmanlı iktidarının çok daha önemli gördüğü Maliye Nezareti'ne verilmiştir.

Diğer tarafta, Darülfünun'la aynı dönemde inşaatına başlanan ve hemen hemen aynı büyüklükte olan Mecidiye Kışlası (bugünkü Taşkışla) ya da her ikisinden de çok daha büyük ve masraflı bir yapı olan Dolmabahçe Sarayı ise bir şekilde para bulunarak ve çok da uzun sürelerle yayılmadan tamamlanmıştı.* Bu durumda Darülfünun inşaatının bir türlü bitirilememesinin nedeni sadece parasızlıkla açıklanamaz. Yöneticiler belli ki Darülfünun'un kuruluşunu ne kadar acil bulsalar da bitirmek için yeterince istekli olmamıştır. Bu durumda Osmanlı yönetimini temsil eden devrin merkezi iktidarının tekil bir kişinin arzu ve isteklerinden çok daha karmaşık olan parçalı yapısını ve karmaşık bir “tanzimat” ideolojisi ekseninde gelişen iktidar mücadelelerini de dikkate almak gerekmektedir. Bu doğrultuda Tanzimat reformlarının güçlü lideri Mustafa Reşid Paşa'nın sık sık görevden alınması ve yeniden atanmasıyla görünür olan siyasal çalkantıların en önemli sebebi sultan iktidarının Tanzimat'ın yeni kurumlarıyla paylaşılması mücadelesidir. Bu süreçte sultanla yakın teması olan ve askeri gücü elinde tutan bir “saray grubu” ile reformcu Mustafa Reşid Paşa ve onun nüfuzu altındaki Babıali arasında büyük bir çekişme yaşanmıştır (Manneh, 2006, s.345-6). Aynı zamanda saray ve Babıali arasındaki gerilimlere bağlı olarak yaşanan siyasal olaylarla kesintiye uğrayan yenilikçi adımlar ve en temelde de bir üniversitenin ne işe yarayacağından hala çok da emin olunmaması Darülfünun projesinin esen siyasi rüzgara bağlı olarak çok kolaylıkla ihmal edilebilmesine yol açmış olmalıdır. Böylece, yirmi yıl süren bu zorlu süreç, başlangıçta kurduğu “büyük” hayalini proje tamamlandığında “fazla büyük” bulan siyasi söylemin, çeşitli yollarla araçsallaştırdığı mimari pratik içinden çizilen sınırlarını ve bu ikisi arasındaki gerilimli ve karmaşık ilişkiyi görünür hale getirmektedir.

Bu durumda Darülfünun, hem iktidar mücadelelerinin yarattığı istikrarsızlık, hem de binası bitirildiğinde ne işe yarayacağı konusunda yeterince ikna edici olamaması yüzünden gecik(tiril)miş bir projedir. Yeni kurulacak olan okulun işleyişine dair bir hazırlık henüz ortada yokken binasına dair genel bir tanımlama yapılmış ve ona duyulan ihtiyaç çok acil-miş gibi davranarak bu iş İtalyan mimar Fossati'ye verilmişti. Ne işe yarayacağı tam bilinmese de bir “Osmanlı Üniversitesi” kurulacağı sözü söylenmiş, temel atıldığında ise niyet ortaya konmuş, eğitime yeni bir “yön” gösterilmişti. Dönemin Batılı yayınlarında dile getirilen övgü

* İngiliz mimar William Smith tarafından bir hastane olarak tasarlanan ancak daha sonra kışlaya dönüştürülen bugünkü Taşkışla binası 1848-1853 yılları arasında, Karabet Balyan tarafından tasarlanan Dolmabahçe Sarayı ise 1845-1856 yılları arasında inşa edilmiştir.

dolu makaleler, yazılanları takip eden ve ciddiye alan Osmanlı iktidarını yapmak istedikleri konusunda bir kez daha ikna etmişti. Darülfünun'un görkemli bir bina ile inşa edilmesini gerekli gören siyasal söylem, zaman içinde bu binanın başlamış olan inşaatından ve bu yolla yeni bir kamusal görünürlük kazanan mimari hayalin kendisinden beslenmeye başlamıştır. Darülfünun kurulması kararı başta Reşid Paşa olmak üzere reform yanlısı bürokratların binasına içkin bir üniversite hayalini görünür kılarken, atılan bu adım Batılı bir modele göre geliştirilen bir Osmanlı Bilimler Akademisi olmak üzere Encümen-i Daniş'in kurulması gibi başka adımlara sebep olmuştur. Darülfünun'da okutulacak kitapları hazırlamak ve yabancı dillerden gerekli görülen tercümeleri yapmak üzere Cevdet Paşa'nın Fransız Bilimler Akademisi model alınarak oluşturulduğunu yazdığı Encümen-i Daniş, 15 Temmuz 1851'de kurulmuştu.* 1851'de parasızlık nedeniyle durma noktasına gelmiş olan Darülfünun binası tamamlanınca oraya taşınmak üzere kendilerine geçici bir verilen bu kurul, yapı henüz tamamlanmadan 1862 senesinde dağılmıştı. Üniversiteye yönelik başka bir gelişme ise dönemin Rüşdiye Nazırı Kemal Efendi'nin Haziran 1850'de Avrupa'ya gönderilmesi ve oradaki üniversiteleri incelemekle görevlendirilmesidir.** Sonuçlarını bugün bilmediğimiz bu gezide derslerde kullanılacak kitap ve aletlerin sağlanması ve tercüme işleriyle uğraşan Kemal Efendi, İngiltere, Belçika, Fransa ve Almanya'yı gezmiş ve bu gezi toplam sekiz ay sürmüştür.*** 1857 yılında ise "Maarif-i Umûmiyye nâmına ilk defa" dönüşte Darülfünun'da hocalık yapmak üzere "fünûn-u lâzime"yi öğrenmeleri ve "bunlar bir yandan Paris'te tahsilde bulunan efendileri okutmak ve Hıristiyan tebaa-i âliyeden olanlara Türkçe öğretmeleri" talimatıyla iki öğrenci Paris'e gönderilmişti (Mahmud Cevad, 2001, s.58). Aynı talimatnameye göre bunlardan biri riyâziyat (*matematik*), diğeri tabiiyat hocası olacaktı ve hangisinin neyi tercih ettiği daha sonra Meclis-i Maarif'e bildirilecekti. Gönderilenlerden biri dönüşte Darülfünun'da görevlendirilen ve dönemin önemli "bilim adamlarından" biri olan,

* Encümen, on beş günde bir toplanacak ve hepsinin de en az bir konuda bilgili olması beklenen kırk dahili, otuz üç harici üyeye çalışacaktır. Daha sonra aralarında İngiliz sözlük yazarı Sir James W. Redhouse ve tarihçi Joseph Von Hammer gibi Avrupalıların da olduğu harici üye sayısı sınırsız olabilecek şekilde bir değişiklik yapılmıştır. Sonuçta ömrü çok uzun olmayan Encümen'in tek kalıcı eseri Cevdet Paşa'nın bu kurulda aldığı bir görev olarak hazırlamaya başladığı *Târih-i Cevdet* olarak değerlendirilir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Akyüz, 1975.

** Akyıldız'ın (1993, s.240) aktardığı bilgiler sonucunda Kemal Efendi'nin çıktığı bu gezi en baştan itibaren bu niyetle mi planlanmıştı, yoksa Kemal Efendi'nin İstanbul'da yaşadığı siyasi çatışmanın sonrasında Avrupa'ya gönderilmesi başka olayların sonucu olarak gelişen zorunlu bir yolculuk muydu sorusunu da sormak mümkündür.

*** Kemal Efendi'nin Avrupa'daki araştırmalarını sürdürdüğü ve yakında döneceği haberi *JC*'da (298, 19.04.1851) dönemin eğitim alanındaki yeniliklerini öven ve yeni açılan okullar hakkında bilgi veren kapsamlı makalede yayınlanmıştı.

ilmiye kökenli Hoca Tahsin Efendi, diğeri de *Rehnumâ-yı Muallimîn* (1870) adında bir pedagoji kitabı yazmış olan Selim Sabit Efendi'dir (Somel, 2001, s.55). Ancak bir "üniversite"nin kurulması aşamasında umutların bu iki öğrenciye bağlanmış olması projeye yönelik tahayyül hakkında önemli bir gösterge olarak kabul edilebilir.*

Aynı zamanda bir yandan Darülfünun inşaatı sürerken diğer taraftan da burada kurulacak kütüphane için kitap alımları da devam ediyordu.** Mahmud Cevad (2001, s.71) bu kütüphaneye farklı dillerde dört bin kitap bağışlandığını, ayrıca Avrupa'dan fizik, kimya dersleri için laboratuvar malzemelerinin ve maden örneklerinin gönderildiğini belirtir. Kurulacak olan Darülfünun'dan, ilk andan beri "Osmanlı Üniversitesi" olarak bahseden ve bu konudaki gelişmeleri ilgiyle izleyen *JC*'dan gelen ilginç bir öneri de bu binanın içinde görkemli bir "Şark Kitaplığı" oluşturulmasıdır.*** Gazetenin ilk sayfasında yer alan bu uzun makalede öncelikle İstanbul'da açılan yeni okullardan övgüyle bahsedilmektedir. Yazar, gelişmenin ancak geçmişe dayanarak mümkün olabileceğini vurguladıktan sonra eski eserlerin bir arada tutulduğu, Avrupa'nın diğer büyük şehirlerindeki gibi bir büyük kitaplığın olmadığından yakınır. Üstelik İstanbul'da sayısız cami kitaplığı olmasına rağmen yabancılar buralara giremedikleri için Osmanlı tarihini yazmaya gelen Avrupalılar "gerçek" bilgilere ulaşamadıklarından "yanlış" sonuçlar çıkarabilmektedir. İşte tam da bu nedenle, Osmanlı tarihinin Avrupalılara da ulaşılabilir olması ve "doğrusu"nun yazılabilmesi için yapılmakta olan üniversite binasının içinde tüm araştırmacılara açık ve eski eserleri bir araya getiren bir kütüphane oluşturulması önerilmektedir. Yazar, Avrupa'nın, aynı dönemde Atina Kütüphanesi'ne Oxford Üniversitesi'nin yaptığı kitap yardımı gibi, İstanbul'daki "Şark

*Farklı bir bağlamda Batılı bilgiyi aktarmak isteyen Japonya'da Meiji döneminde (1868-1911) başlatılan kapsamlı reform sürecinde de Batı Avrupa ve Amerika'ya yönetim, eğitim ve hukuk gibi alanlardaki işleyişi gözlemlemek üzere 1871-73 seneleri arasında "Iwakura Komisyonu" adı verilen dönemin Japon yönetici ve eğitimcilerinden oluşan kırk sekiz kişi ve beraberlerinde bu ülkelerde eğitim almaları istenen altmış öğrenciden oluşan kalabalık bir grup gönderilmişti. Ayrıca yine aynı dönemde Japonya'ya üniversite seviyesinde yaklaşık yüz yetmiş yabancı öğretmen getirilmiş, yaklaşık yirmi sene sonra bunlar geri gönderilmişti (Gordon, 2003, s.73-5). Bu tür bir karşılaştırmada görünür olan her iki tarafta da Batılı bilgiye verilen doğruluk statüsü benzer olmasına karşılık, Türkiye tarafında bu bilginin bir türlü "öğrenilememesi"yle sonuçlanan aktarım mekanizmasındaki farklılıktır.

** BOA'da Darülfünun kütüphanesi için saklanan kitaplara dair farklı belgeler bulunur. Bunlardan bazıları; "Abdullah Efendi'nin Risâlesi" (A.MKT.MVL.43/74, 4.8.1851); "Tahrirat-ı Hariciye Odası hulefasından Sırrı Efendi'nin takdim eylediği *İbn-i Haldun* nâm kitap" (İ.DH. 183/10073, 8.11.1848); "Dâr'ül-fünûn için bir kıt'a *Tefsîr-i Şerîf ve Keşf-üz Zümûn* [Kâtip Çelebi'ye ait ilimler ansiklopedisi] nâm kitabın alınması" (İ.MSM. 25/674, 2.5.1847).

*** "Création d'une Bibliothèque Orientale à Constantinople," *JC*, 298, 19.04.1851. İstanbul'daki kütüphanelerin durumundan şikayet eden ve eski eserleri bir araya toplayan yeni bir kütüphane kurulması talebini yineleyen başka bir yazı ise *TE*, 487:1, 26.M.1284/14.7.1867'de yayınlanmıştır.

Kütüphanesi”ne de aynı desteği esirgemeyeceğine inanmaktadır.* Görülüyor ki İstanbul’da eğitim reformu için atılan yenilikçi adımlar Osmanlı bürokratlarında olduğu kadar, bu adımların yakın gözlemcileri olan Batılılar arasında da hayallerle dolu bir coşku halini harekete geçirmiştir. Ancak bu öneride dönemin gözlemci Avrupalıları tarafından “oryantalist” bilgi üretim mekanizmasına hizmet etmek üzere düşlenen bir “Şark Kütüphanesi” fikri, dönemin Osmanlı yöneticilerinin kurmayı düşlediği “bilgi binası” ile çok fazla örtüşmez.

Diğer taraftan Darülfünun’un kurulması kararının alınması resmi gazete *TV*’de “Fünûn” başlıklı yeni bir bölüm açılmasıyla hemen hemen eş zamanlıdır. Batı’nın hegemonyal tehdidi altında deneyimlenen bilgi ve iktidar arasındaki yakın ilişkinin görünür olduğu bu süreçte faydalı bilginin içeriğinde önemli bir dönüşüm yaşamıştır. “Fünûn” kavramının daha önce de tartışıldığı gibi arkasında bulunan düşünsel bulanıklıklar Batılı bilgiye yönelik aşkınlaştırıcı bir tavra da ortam hazırlamıştır. Sultan II.Mahmud döneminde sadece askeri alanda ihtiyaç duyulan “yeni” bilginin hedefi, bu süreçte cahilliği keşfedilen bütün bir toplumu “uyandırmak” olmuştur. Darülfünun binası henüz bitmeden halka açık olarak verilmeye başlanan derslerde yapılan deneylerde ve Encümen’in başarısızlığının ardından Münif Paşa tarafından kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin dergisi *MF*’da bilime, dünyevi olayların gizemini çözmek üzere başvurulmuştu (Burçak, 2006, s.58). Ancak bu tür girişimler, epistemolojik temeline sıkı sıkıya bağlı kalınan “eski” dünya görüşünü “yeni usûller”le yeniden inşa etmekteydi. Bu tavrı dönemin sadrazamlarından Fuad Paşa “..hikmet-i tabiiye bizim acimizizin bile bilemeyeceği mertebede mârifet-i ilâhîye gösterir. Hikmet buna bir âlet, bir vâsıta olup, eski hikmet ile yeni hikmetin farkı ise yelken gemisiyle vapurun farkı gibidir...” sözleriyle özetlemektedir (Fuad Paşa’nın *MF*, 1/8:331’de yayınlanan makalesinden aktaran; İhsanoğlu, 1990, s.708).

Osmanlı toplumunun geleneksel bilgi üretim mekanizmasının merkezinde yer alan medreselerde devletin denetleyici bir görevi yoktur. Tüm çelişkilerin dinin lehine çözüldüğü sistemin katı çizilmiş epistemolojik sınırları zaten kendisini denetler.** Diğer taraftan çeşitli

* Hemen hemen aynı dönemde Atina’da da yeni bir üniversite binası inşa edilmekteydi. Atina Üniversitesi’nin temeli Kral Otto tarafından 2 Temmuz 1839’da atılmış ve inşaat 1864’te bitmişti. Yunanlılar üniversite henüz tamamlanmamışken bir Akademi ve bir de büyük kütüphane binası yapmaya girişmiş, ancak dönemin gazetelerinde bu projeye yoğun tepkiler verilmişti. Böyle bir topluluk için o kadar yetkin insan olmadığını savunan yazarlar bu inşaata karşı çıkmıştı (Bastea, 2000, s.156-161). Atina’da ayrı ayrı yapılarla tasarlanan akademik kompleks, İstanbul’da ise tek bir bina içinde, Darülfünun’da yer alacaktı.

** 1869 tarihli bir arşiv belgesinde, Sultan Abdülaziz’in talimatıyla İstanbul medreselerinde verilen dersler ve

dinamiklerle dünyanın işleyiş tarzının geleneksel teolojik algılanışından kopuşun yaşandığı on dokuzuncu yüzyılda bilgi alanının dönüşümünü denetleme görevi, devletin resmi ideolojisini üretme ve aktarma sorumluluğu üstüne alan devlet mekanizmasının en tepesindeki ayrıcalıklı bürokrat sınıfının eline geçmiştir. Merkezileşen devletin genişleyen bürokratik kurumlarında iktidara ortak olan bu bireyler, kendi ayrıcalıklı konumlarını da borçlu oldukları eğitim sistemi ile iktidarın toplumsal dağılımı arasındaki ilişkiyi çok da değiştirmeden halkı eğitmek isterler. Bu durumda model olarak görülen Batı Avrupa'dan alınacak olan üniversiteye duyulan ihtiyaç bile öncelikli olarak devlet memuru, diğer bir ifadeyle ayrıcalıklı sivil bürokratlar yetiştirmek olarak açıklanmıştır. Bu süreçte kendi gözlemleriyle de deneyimledikleri yeni bilgi mutlak bir araçtır. Öğrencinin ve öğretmenin kimliğinin önemsiz olduğu bu kavrayış içinde merkezde yer alan bilginin aktarılması ve aslından “doğru” tercümesi esastır. Bu aktarım işini sultanın iktidarına ortak olan yeni bürokratik mekanizma içinde çözebileceğini hesaplayan Osmanlı bürokratları, öncelikle eskisi gibi işleyebileceği düşlenen bu yeni bilginin ikamet edeceği yeni bir yer arayışına girmiştir. Bu süreçte çok aktörlü karmaşık bir mekanizma içinde bürokratik bir iş olarak kurgulanan ilk üniversitenin işlevinden çok kendisi, büyüklüğü, görünürlüğü ve hatta Batılı bir mimar tarafından “orijinali”ne uygun bir biçimde doğru inşaatı önem kazanmıştır. Yerli mimarın kronik yetersizliği de bu gerekçelerle yapılan “dış” müdahalelerle kurulmuştu. Genişlemekte olan bu karmaşık mekanizmada Darülfünun binasına eklenecek demir parmaklıklar için bile Ebniye Meclisi'nden sultana giden beş aşamalı bir hiyerarşik yapıyı katetmek gerekmiştir.* İşte bütün bu nedenlerle, “iş”in işleyişine yönelik kavrayışa bağlı olarak bürokratların tahayyülünde Darülfünun, her şeyden önce mimari bir problemdir.**

Bütün başarısızlık ve imkansızlıklarına rağmen bu sürecin getirdiği önemli bir yenilik ise bu girişim sayesinde uyanan isteklerdir. Sonuçta Darülfünun projesi yirmi senelik inşaat süreci içinde ülkenin geri kalanına örnek olacak bir üniversitenin yanı sıra yine model olacak bir

öğrenci sayılarına dair veriler yer alır. Buna göre incelenen medreseler o dönemde Arapça grameri, mantık, fıkıh ve kelim dersleri okutulmaktadır (Kütükoğlu, 2000, s.11)

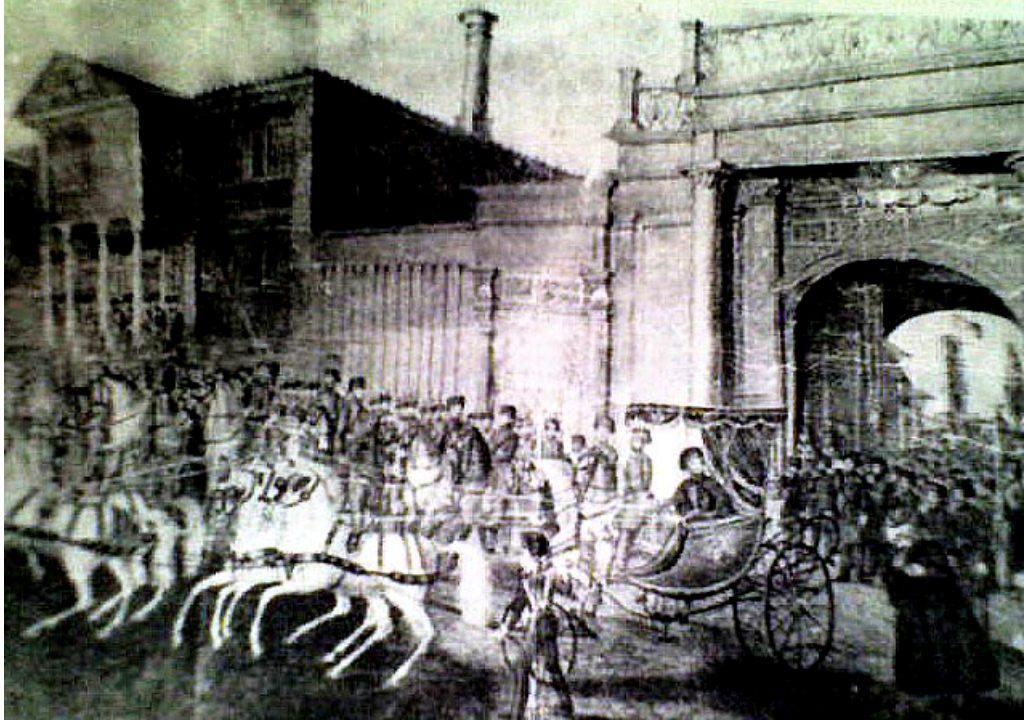
* Bu aşamalar hiyerarşik olarak Ebniye Meclisi, Maarif Meclisi, Meclis-i Vâlâ, Sadâret ve sultandan oluşur.

** Daha sonraki süreçte, bürokratik mekanizma daha da karmaşık bir hal aldıça, “iş”in niteliği de karmaşıklaşmıştı. Bu nedenle 1880’lerin başında, 1869 Maarif Nizamnamesi ile Fransız sistemi model alınarak ülke çapında kurulan yeni idadilerin binaları için projelerin Fransa’dan getirilmesi gerekmişti. Eski sadrazam Mehmed “Küçük” Said Paşa, anılarında bu “ihtiyacı” şöyle açıklıyor; “milli mimarimizi geliştirmeyi arzu ederdik, ama artık buna gönül vermiş mimar bulunmadığım gibi, bulunsa da bu tarzın inşası zahmetli olurdu. Ayrıca binalar için eski usul taksimat, uygarlığın deneyleri ile kurulan yeni usul ve hazır gereksinmelere uygun düşmez. Bu nedenle, yapacağımız mekteplerin resimlerini, planlarını Avrupa’dan getirtmeye mecburiyet hasıl oldu.... idadi mekteplerinin eşkali ve taksimatı Paris mekteplerine uygundur.” Aktaran; Özgüven, 1980, s.236.

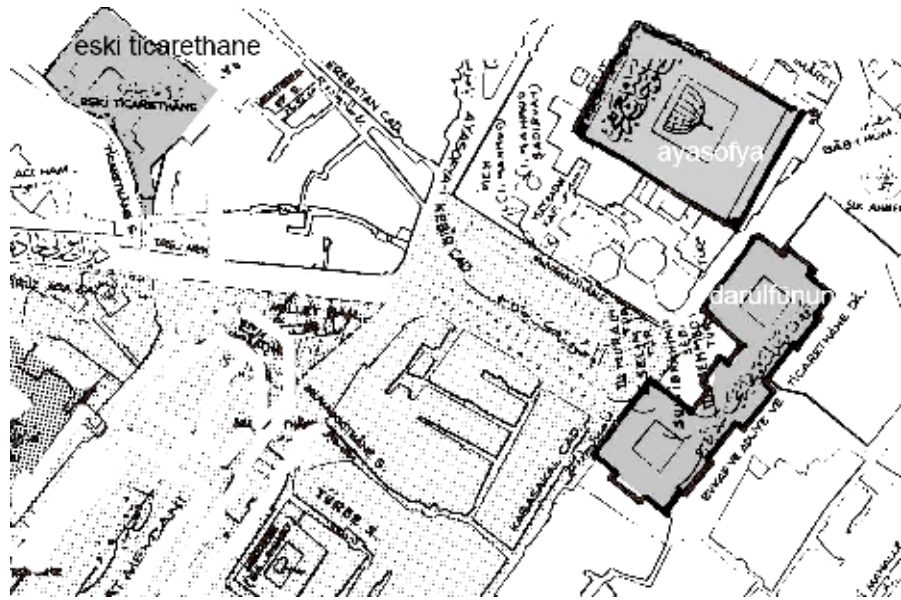
sıbyan mektebi ve rüşdiye, bir “Şark Kitağlığı,” bir de “Bilimler Akademisi” kurma hayallerini harekete geçirmiş, hatta 1863’teki Sergi-i Umûmî-i Osmâni’den geriye kalanlar içindeki “müze mahalline” taşınmış (BOA, A.MKT.MHM. 272/88), uyandırılmayı bekleyen “cahil” halkın bilimle tanışmasına ortam hazırlamış ve tarihi kent merkezinde yükselen dev kütlesiyle tüm bu niyetlere dair geri alınamaz bir söz olmuştur. Bu süreçte yapının tamamlanmasında yaşananların gerekçesi parasızlık, isteksizlik ya da işlevsizlik olsa da üniversite fikri bir vaat olarak, bina 4 Aralık 1933’te tamamen yanıp kentsel sahnedan silinene kadar varlığını sürdürmüştür. Bugün ayakta durmayan bu yapının kentsel topoğrafyada bıraktığı iz kalıcı olmasa da, Tanzimat sürecinde eğitim ve topluma yönelik ıslahat ideolojisine dair önemli bir girişim olarak geride büyük bir etki bırakmıştır. Bu doğrultuda, Türkiye’nin modern eğitim tarihyazımında hem binanın bitirilemeyen inşaatı, hem de mimarı üzerine bir dizi söylem geliştirilmiştir. Ahmed Lütfi Efendi (1999, s.1228), “...inşâ işi senelerce uzadı, hatta o kadar uzadı ki bâ-kontrato Avrupa’dan celb olunan [Darülfünun] mimarına pek çok seneler verilen (eskiden yapılan ebniye-i âliyyeden bahs etmeyelim yakın vakitlerde yapılan Bâb-ı Ser Askerî ve kulesi, Nusret Câmî’-i Şerîfi gibi binalar için Avrupa’dan mimarlar mı getirildi idi) maaşların mikdâr-ı yekûnuyla epeyce bir binâ-yı ilmî meydana gelmek mümkün idi...” sözleriyle bu süreçte Avrupa’dan getirildiğini iddia ettiği mimar Fossati’yi merkezine koyduğu anlatısında Batılı bir mimara boşa para ödemiş olan zihniyeti eleştirir. Erken Cumhuriyet dönemi tarihçisi Ergin (1977, s.546), ise benzer bir söylemi daha da ironik bir ifade kullanarak “binayı Milano’dan getirtilen Fosati adında bir İtalyan mimar yapmıştır. İnşaatı yirmi sene sürmüş, fakat bir türlü bitip de mektep olamamıştır... Esasen çabuk bitmiş olsaydı yine açılmayacak, boş kalacaktı. Çünkü onu besleyecek ve dolduracak talebe bulunamayacaktı” sözleriyle aktarır. Diğer taraftan her iki tarihçinin de sürecin ve aktörlerinin başarısızlığını vurgulamak üzere dile getirdiği mimar Fossati’nin bu iş için özel olarak “Avrupa’dan getirtilmiş” olduğu iddiası, Tanzimat dönemi bağlamında bu tür bir ihtiyacın taşıdığı önemi (şimdilik) aşmaktadır. On dokuzuncu yüzyıl başında İstanbul Tersanesi’ndeki büyük havuz inşaatı için elçilikler aracılığıyla Avrupa’dan mimar/mühendis getirtilmiş olsa da (Bostan, 1992, s.71), Tanzimat sürecinde İstanbul’daki mimari hassasiyetler, yolu İstanbul’a düşen Avrupalı mimarlara sağladığı prestijli konuma rağmen *henüz* “uzman” getirecek kadar özelleşmemiştir.

Sonuçta Osmanlı yöneticileri bir Darülfünun kurmakta başarısız da olsa, tarihçilerin yapıya ve mimarına duyduğu ilginin de gösterdiği gibi bu yapı tahayyül edilenden çok daha fazla görünür olmuştur. Darülfünun, yapısıyla Osmanlı reformcu bürokratlarının Avrupa modeline göre tahayyül ettikleri bir üniversite kurulması isteğini ifade ederken, inşaat süreciyle de

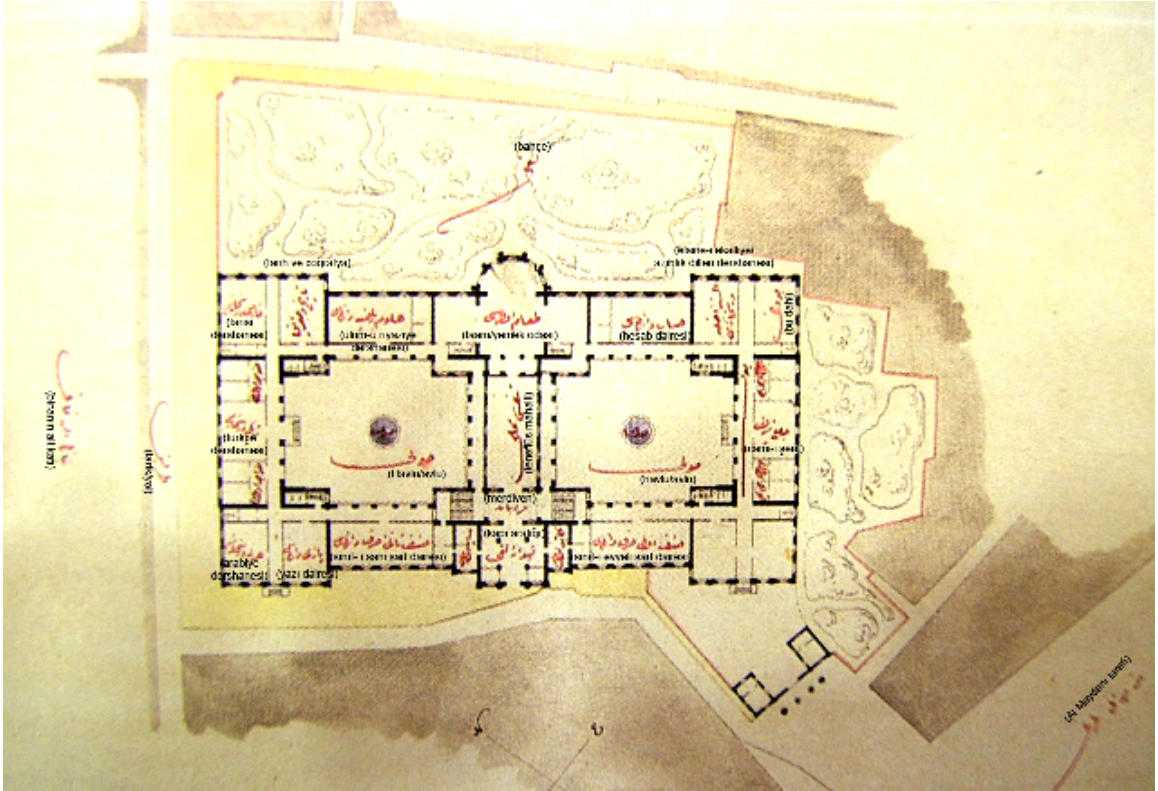
peşine düşülen bu saf mimari hayalin imkansızlığını sergilemiştir. Bina, İstanbul'un en önemli meydanına açılan ve denizden bakıldığında tüm tarihi yarımada hakim olan silüetiyle çevresini ezen dev bir kütedir. Bu etkileyici yapı yanıp da tamamen ortadan kalkana kadar her iki Mebusan Meclislerinin de açılışları gibi büyük gösterilere sahne olmuş ve istikrarsız siyasi ortama bağlı olarak sürekli işlev değiştirmiş, içi bir türlü doldurulamamıştır. Bu bağlamda Darülfünun binası, Batı'ya referansla eksiklikler üzerinde inşa edilen bilgiye yönelik söylemin ürettiği içi boş bir kabuk, kente yapılmış önemli bir müdahaledir. Yapının kapladığı fiziksel ve imgesel alanın büyüklüğü, Ergin'in de söylediği gibi içi doldurulamayacak olan Darülfünun kurumunun eksikliğini anıtsal bir yokluğa dönüştürmüştür. Bu durumda Darülfünun binası başlangıçta tasarlanan işlevi yerine getirmesi imkansız olsa da inşaat sürdükçe eğitimdeki yenilikçi adımları geri besleyen mimari bir tahayyül olarak İstanbul'un tarihsel topografyasında asılı kalmıştır.

Şekil 3.1. Sultan Abdülmecid'in 1844'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki diploma töreninden dönüşü (Terzioğlu, 1993, s.46).

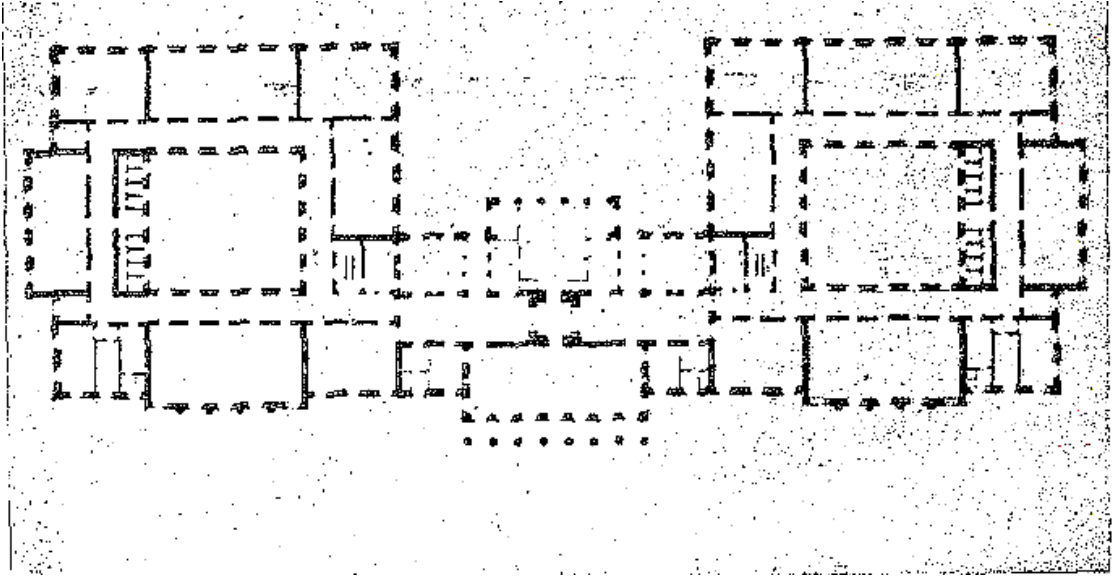
Şekil 3.2. Darülfünun için ilk olarak seçilen Atık Bab-ı Defteri (Ticaretane) arazisi, Ayasofya ve daha sonra Darülfünun'un inşa edildiği Atık Cebehane arsası arasındaki ilişkiyi gösteren harita (Ayverdi, 1958). (Haritadaki renklendirmeler yazar tarafından eklenmiştir).

Şekil 3.3. Fossati'nin Bab-1 Defteri arazisine yerleştirdiği Darülfünun binasına ait ilk önerinin zemin kat planı (Palumbo-Fossati, 1970, s.99).

Şekil 3.4. Fossati tarafından hazırlanan birinci Darülfünun projesinin üç boyutlu görünüşü (Palumbo-Fossati, 1970, s.99).

Şekil 3.5. Fossati tarafından arsa değişikliği sonrasında hazırlanan ikinci Darülfünun planı (Lacchia, 1943, s.81).

Şekil 3.6. Fossati'nin Ayasofya'nın minaresinden görüşünü kurguladığı Darülfünun binasının son hali (Fossati, 1852, pl.20).

Şekil 3.7. Darülfünun girişi (*Şehbal*, 1 Teşrinisani 1325/ 14 Kasım 1909, s.289).

Şekil.3.8. Darülfünun binasında 1876'da açılan ilk Meclis-i Mebusan toplantısı (TCTA, 1985, 4:950).

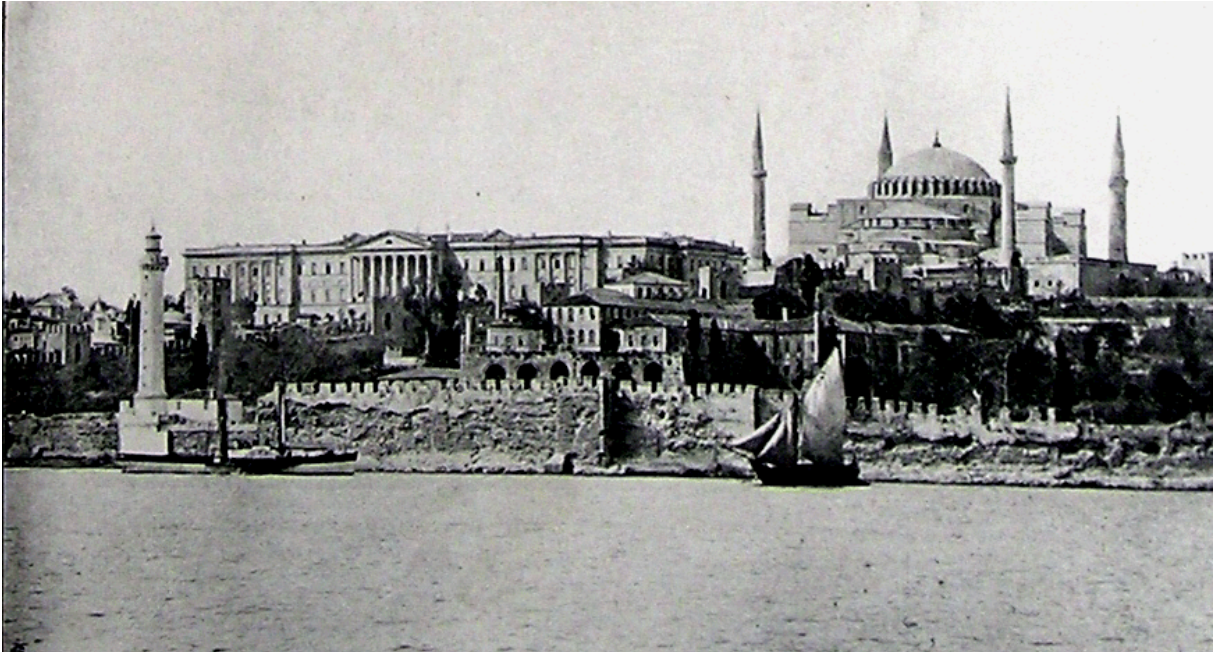
Şekil 3.9. Darülfünun binasındaki Mebusan Meclisi salonunun mahkeme salonuna dönüştürülmesi çalışmaları (Şehbal, 1 Teşrinisani 1325/ 14 Kasım 1909, s.290).

Şekil 3.10. Darülfünun'un binasının Adliye Nezareti'ne dönüştürülmesi çalışmaları (Şehbal, 1 Teşrinisani 1325/ 14 Kasım 1909, s.290).

Şekil 3.11. Darülfünun binasında toplanan İkinci Mebusan Meclisi, (*Şehbal*, 1 Teşrinisani 1325/ 14 Kasım 1909, s.291).

Şekil 3.12. Darülfünun binasının Marmara Denizi'ne bakan arka cephesinin neo-klasik düzenini ve tarihi yarımadanın Boğaz girişinden görünüşünü gösteren fotoğraf (*Şehbal*, 1 Teşrinisani 1325/14 Kasım 1909, s.289).

Şekil 3.13. Darülfünun binasının Ayasofya ile ilişkisini gösteren hava fotoğrafı (Müller-Wiener, 2002, s.230).

Şekil 3.14. Yapının Ayasofya ile ilişkisini gösteren başka bir hava fotoğrafı (Ousterhout ve Başgelen, 2005, s.31).

Şekil 3.15. Ayasofya'nın dış avlusundan Darülfünun binasının görünüşü (Genç ve Çolak, 2007, s.238).

Şekil 3.16. Darülfünun binasının daha sonra düzenlenen Sultanahmet Meydanı ve Ayasofya ile ilişkisi (Atatürk Kitaplığı, Kartpostal, No. 5664).

4. YENİ BİLGİNİN NESNESİ OLARAK KENT/İSTANBUL

4.1 İstanbul'un Yeni Tarihsel Bağlamı

Tanzimat Fermanı 3 Kasım 1839'da Gülhane'de Reşid Paşa tarafından Sultan Abdülmecid'in de hazır bulunduğu resmi bir törenle okunarak ilan edilmişti. Bu önemli olayın birinci yıldönümünden çok kısa bir süre önce resmi gazete *TV*'de (210:1, 27.Ş.1256 / 24.10.1840), Gülhane'de tam da hatt-ı şerifin okunduğu yere, okçuların başarıyla vurdukları menzilleri işaretleyen taşlar gibi “müsanna' ve müzeyyin bir nişân taşı” dikileceği, ancak burası saray içerisinde olduğu için, “herkes dâima göremeyeceklerinden ondan cesim olmak üzere” Sultan Bayezid Camisi civarında başka bir “nişân taşı”nın daha inşa edileceği haberi duyurulmuştur. Yine aynı metinde aktarıldığı üzere, Gülhane'de dikilecek olan nişân taşının üzerinde hatt-ı şerifin tam metni ile sultanın altın yıldızlı tuğrası bulunacak ve yeni bir adalet düzeninin kurulduğunu ilan eden bu taşta da “nişân-ı adâlet” ismi verilecektir. Bayezid Meydanı'na dikilecek olan nişân taşı için ise ayrıca bilgi verilmemiş, sadece Gülhane'dekinden “bir kıt'a daha” ancak daha büyüğünün yapılacağı duyurulmuştur. Dönemin diğer gazetesi *Ceride-i Havadis* (9:1-2, 21.Ş.1256 / 18.10.1840, bundan sonra *CH*) ise, *TV*'den alıntılacağı bu haberi aktarırken haberin kaynağında dikilecek olan nişân taşı ile, bir zamanlar ünlü okçuların arkasından “ilelebet nâmı bâki kalmak” üzere dikilen nişân taşları arasında kurulmuş olan benzerliğin oldukça yerinde bulunduğunu belirtir. Diğer taraftan nişân taşlarına benzetilerek tarihsel bir modelle ilişkilendirilen ancak nişân taşlarından farklı bir işlevi olması tasarlanan bu projenin toplumsal hayata nasıl katılacağı da *CH*'deki aynı makalede tarif edilmiştir. Buna göre makalenin devamında “Gülhâne Meydanı yol üzeri olmayıp Bayezid Meydanı ise her yolun uğrağı bulunduğundan gelip giden görüp sevinmek ve her sabah ve akşam önünden gelip geçerken pâdişâhımızın umûr-u devletine hayır duâ etmek için” dikilecek bu taşın bulunduğu yere “meydan-ı adâlet denilmesi ve beher sene o günde cümle taraflarından izhar-ı şâdi (*sevinç gösterisi*) ve meserret kılınması bir tür hakk-ı şinâsi olacağı” bilgisi verilmiştir.

Bugün “Tanzimat anıtı” olarak adlandırılan bu ilk anıt projesi, henüz “âbide” sözcüğü bile kullanımda değilken,^{*} oldukça önemli bir siyasal olayın merkezi irade tarafından yeni bir

* Geç Osmanlı dünyasında iktidar ve kamusal temsiliyet arasındaki ilişkiyi 1908 tarihli Âbide-i Hürriyet üzerinde tartışan Alev Erkmen (2008, s.117, dn.21), “âbide” kelimesinin 19. yüzyılda basılmış sözlük ve leksikonlarda bulunmadığını ve bu kelimenin Âbide-i Hürriyet'in yapımından kısa süre önce kullanıma girdiğini tahmin ettiğini belirtmektedir. Özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde iktidarın yeni merkezîyetçi siyasetine paralel olarak ülke çapında yoğun biçimde inşa ettirdiği bu tür abidelere yönelik daha kapsamlı bir tartışma için bkz; Erkmen, 2006.

mimari pratik aracılığıyla simgeselleştirilmesi niyetini taşımaktadır. Bu anıt projesi ile yakın geçmişle gelecek arasında yoğun kullanımı nedeniyle özenle seçildiği anlaşılan bir kentsel meydanı da dönüştürecek yeni bir tarihsel süreklilik biçimi önerilmektedir.* Tarihte kentsel mekanda önemli kişiler, çeşitli işlevlere sahip kamusal yapılar ya da daha basit bir biçimde çeşmeler aracılığıyla izini bırakırken, işlevsel olmayan yeni bir mimari temsil biçimi sunan bu anıt sadece dönemin sultanının değil, bir olayın anısını da “bâki kılmak” üzere tasarlanmıştır. Anıtın inşa edileceği konumun seçiminde görünürlüğü önemli bir rol oynarken, dönemin sultanını ve temsil ettiği siyasal olayı yoldan geçenlere hatırlatmak, ya da unutturmamak üzere tasarlanan bu proje, üzerinde yer aldığı meydanı da dönüştüreceği tahayyül edilen Osmanlı dünyası için yepyeni bir mimari pratik önerisidir. Diğer taraftan bu anıtın “nişân-ı tanzîmat” yerine “nişân-ı adâlet” ismiyle anılacak olması, Osmanlı devlet ve siyaset felsefesinin temelinde yer alan soyut bir “adalet” fikrinin de Tanzimat ideolojisi içerisindeki önemli konumunu işaret etmektedir. Klasik Osmanlı siyaset anlayışında değişmez bir “nizâm-ı âlem” yani mutlak bir toplum ve devlet düzeni idealini ayakta tutan ve siyasal iktidarın en önemli meşruiyet kaynaklarından biri olan temel kavram “dâire-i adâlet”tir (Aslan 1992; Oktay, 2003). Kaynağı Platon ve İbn Haldun’a uzanan ve İslam devlet felsefesi içinde önemli bir yeri olan bu siyasal ahlak anlayışının temelinde devletin gücünün ve sürekliliğinin yönetilen ve yöneten sınıf arasında ideal bir denge ile sağlanabileceği düşüncesi yer alır. Toplumsal hiyerarşiyi korumaya dayalı bu döngüsel ilişkiye göre adil bir yönetim ile reayadan toplanan vergi gelirlerinin sürekliliği ve güçlü bir ordu, dolayısıyla da devletin bekası sağlanacaktır. Tanzimat reformları, merkezi iktidar tarafından en temelde yerel yöneticilerin halka yönelik keyfi ve adaletsiz davranışları ve bunlardan doğan hoşnutsuzlukla beraber güçlenen ayrılıkçı hareketleri önlemeyi amaçlarken, geleneksel adalet dairesi düşüncesindeki reayaya adil davranılması felsefesini de devam ettirir (Somel, 2003, s.93). Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nda Gayrimüslimlerin de can ve mal güvenliğinin, Müslüman tebaa ile hiçbir ayırım gözetmeden kanunların koruması altında olduğu ilan edilirken, devletin sürekliliğine yönelik vurgu ve sultanın mutlak iktidarı yine aynı anlayışın uzantısı olarak önemini korumaktadır (Somel, 2003; İnalçık, 2006). Bu durumda ilan edildiği halde uygulamaya geçirilmeyen Müslümanlarla Gayrimüslimler arasında geçerli olacak yeni bir kanuni eşitlik ilkesini vurgulayan Tanzimat Fermanı ile birlikte geleneksel adalet fikri de bu

* Çok kısa bir süre önce, 1826 yılında tasfiye edilen Yeniçerilerin bu meydana yoğun olarak bulunan izleri kısa sürede temizlenmiş ve meydan yeni bir askeri-idari merkeze dönüştürülmüştür (Yeşilkaya, 2007). Sultan II. Mahmud’un hazırladığı yenilikçi ortamda ilan edilen Tanzimat için yapılan bu anıtın özellikle buraya inşa edilmesi kararının bu dönüşüme katkıda bulunma amacı olduğu da düşünülebilir.

yeni siyasal bağlama uyarlanmak istenmektedir.* Buna göre öncelikli olarak siyasal alanda gelenek ve yenilik arasında duran adalet düşüncesini temsil edeceği ilan edilen Tanzimat anıtı, aynı zamanda saltanatın Tanzimat sürecinde artarak devam eden kentsel mekandaki yeni kamusal pratiklerinin de öncüsü olarak görülebilecek önemli bir mimari projedir.

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin birinci yıldönümü eşiğinde hazırlanan bu anıt projesine dair *CH*'de yayınlanan ilk haberden yaklaşık on gün sonra yine aynı gazetede yer alan yeni bir makalede, Bayezid Meydanı'nı bir "adâlet meydanı"na dönüştürmek üzere dikilecek olan bu ikinci anıtın ayrıntılı bir tasviri yayınlanmıştır. Metinde yazar, dikilecek olan taşların neye benzeyeceği konusunda bir tartışmanın çoktan başlamış olduğu bilgisini verir ve bu tartışmaya son vermek niyetiyle, hazırlanmış olan projenin ayrıntılarını anlatır:

Şöyle ki Sultan Bayezid Meydanı'na dikilecek nişân-ı adâlet taşı *At Meydanı'ndaki Dikilitaş'ın biçiminde olacak* ise de ondan yedi sekiz arşın yüksek olup bir karesi üzerine oturtulacakmış ve bu nişân-ı adâlet taşının sebab-i vâz'ı olan Tanzîmat-ı Hayriye büyük ve küçük herkesin hakkında hayır ve menfaat idüğü ve âb-ı hayat gibi bâ-yı küdâ-yı ihyâ eylediği ecelden ona işâret olarak dikilecek nişân-ı adâlet taşının dört tarafında dahi arslan suretinde tunçdan birer çeşme yapıp sâye-i şahânedeki Tanzîmat-ı Hayriye'den herkes nasıl kesb-i menfaat ediyor ve ne şekl sefâ ve rahat görüyor ise onun nişânı olan işbu taşı seyreden âdem dahi taşın dört tarafındaki çeşmelerden akan âb-ı hayat gibi sudan içip kansun ve Tanzîmat-ı Hayriye'den halkın rahat ettiği gibi nişân taşını seyredenler dâhi kemâl-i safâ ve safvet bulsun ve şu bâbda esâsıyla nişân-ı manâda birbirlerine mutâbık olsun kasdıyla işbu nâzan ve dakîk noktaların icrâsına karar verilmiştir (*CH*, 11:1, 11.N.1256 / 06.11.1840).

Bu metinde yapılan ayrıntılı tasvire göre Bayezid Meydanı'nda inşa edilecek olan "nişân-ı adâlet," ortada üzerinde Hatt'ın yer alacağı ve en tepesinde bir âlem olan bir dikili taştan ve çevresinde dört adet tunçtan yapılacak aslan biçimindeki çeşmeden oluşacak ve Tanzimat'ın faydaları da buradan akan ve "âb-ı hayat"a benzetilen suyla temsil edilecektir. Metinde, gelip geçenler için suyunu içmeseler bile, duyularının okşanacağı bir seyir nesnesi olacağı iddia edilen bu projede yer alan geleneksel formların dışındaki aslan suretli çeşmeler, aynı zamanda

* Tanzimat Fermanı'nda ve diğer birçok resmi yerde tebaaya "adâletli" davranılması sıkça vurgulanırken Müslüman-Gayrimüslim eşitliğinin hayata geçirilmesi için bir girişim yoktur. Artan dış baskılarla birlikte 1856'da bu vaadi gerçekleştiren İslahat Fermanı'na kadar, her ne kadar eyalet meclislerine Gayrimüslimlerin de dahil edilmesi gibi uygulamalar başlatılmışsa da bu meclislerde Müslüman cemaatin çoğunlukta olması ve diğer azınlıkların da cemaat bölümlenmelerine göre temsil edilmesi gibi uygulamalarla Osmanlı cemaatinin parçalı yapısı korunmuştur (Somel, 2003, s.96-7).

kamusal alanda inşa edilecek ilk figüratif heykellerdir.* Diğer taraftan bahsedilen gazete yazılarının hiçbirinde projenin mimarı belirtilmese de, dönemin gözde mimarlarından Gaspare Fossati'nin projeleri arasında bulunan bir anıt projesi bu tasvire tamamen uymaktadır (Şekil 4.1). Sonuçta yapılan tüm hazırlıklara ve duyurulara rağmen bu anıtın hiç bir zaman inşa edilememiş olması ise ilginçtir. Bu konudaki tek bilgiyi geç on dokuzuncu yüzyıl vakanüvisi Ahmed Lütfi Efendi vermektedir. Ahmed Lütfi Efendi (1999, 6:1068), bu projenin halk arasında “böyle şeylerin Avrupa usûlüne münhasır olduğu” şeklindeki söylentiler nedeniyle inşa edilemediğini anlatır. Yine de bu tepkinin halk içinde hangi gruplardan geldiği ve saltanatın buna neden ve nasıl karşı koyamadığı konusunda daha fazla bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca kentte nişan taşları ya da Bizans döneminden kalma anıt sütunlar gibi sayısız benzeri olan bu proje üzerinde, otoriter bir siyasal iktidarı kararından vaz geçirecek kadar güçlü bir toplumsal direncin oluştuğuna inanmak güçtür. Bunun yerine, sık kullanılan stratejik bir siyasal söylem olarak halktan geldiği iddia edilen tepki ve söylentilerle açıklanan bu tür başarısız vaatlerin, çok aktörlü ve karmaşık devlet mekanizması içinde yeterince ikna edici olmadıkları için gerçekleştirilemediklerini düşünmek daha doğru olacaktır. Bu durumda son Osmanlı vakanüvislerinden Lütfi Efendi'nin kendisinden önceki resmi tarihyazımsal gelenekten devraldığı ve kuşkuyla karşılanması gereken bu açıklamaya karşılık projenin başarısızlığının arkasındaki çok daha muhtemel olan gerekçe, Tanzimat Fermanı ile ilan edilen ancak büyük oranda gerçekleştirilmeyen yeni adalet düzeni gibi bu “anıt”ın da henüz bürokratik çevrelerce tam anlamıyla kabul görmemiş bir düşüncenin ürünü olmasıdır.

Sonuçta kentin önemli bir meydanında yakın siyasal tarihte dönüm noktası olarak görülen önemli bir olayı temsil edeceği, o günün siyasal söylemini geleceğe taşıyacağı ve hatta bulunduğu mekanı dönüştüreceği düşünülen yeni bir anıt ve dolayısıyla yeni bir mimari pratik aracılığıyla kentsel mekanda yeni bir tarihsellik inşa etmek mümkün olamamıştır.** Diğer

* On altıncı yüzyılda İbrahim Paşa, sarayının hemen önündeki At Meydanı'na Budin'den getirdiği bazı antik tanrı heykellerini yerleştirmiş ancak bunlar anlatıldığına göre yoğun tepki almış ve Paşa'nın ölümünden sonra kaldırılmıştır (Sakaoğlu, 1994, s.414). İstanbul'da Bizans döneminden kalan figüratif heykeller ise kamuya kapalı olan özel saray koleksiyonlarında tutulmaktadır (Kreiser, 1997). Wendy Shaw (2004, s.40) da on altıncı yüzyılda İtalyan seyyahların Blakhernai Sarayı'ndan taşınarak Topkapı Sarayı'nın deniz kapısına yerleştirilen aslan heykellerinden bahsettiklerini aktarır. Aslan gücü simgelediği için iktidarlar tarafından tercih edilen bir hayvan figürüdür. Ağustos, 1848 tarihli ilginç bir haberde ise, *JC* (115) İhlamur Köşkü'nün bahçesinde “İstanbul halkı için” içinde kuğu ve yunus heykelleri olan yeni bir çeşmenin Fransız mühendis Canenza tarafından inşa edildiği duyurmuştur.

** Bugün Osmanlı mimarlık tarihine yönelik literatürde farklı bir Tanzimat anıtı projesi ve ona dair çeşitli iddialar bulunmaktadır. Osmanlı Devleti, 1855'teki Paris Dünya Sergisi'nin mimarlık sergileri bölümünde ilk kez yer almış, ve burada Bursa ve İstanbul'dan erken ve klasik dönem mimari anıtlarının ve Artin Pascal Bilezikçi tarafından hazırlanan yeni bir anıt projesinin çizimlerinden oluşan 13 adet pafta sergilemiştir. Bilezikçi sergide bir de mansiyon kazanmıştır (Aoki, 2002, s.179-80). Paris'te *Ecole des Beaux Arts*'da mimarlık eğitimi

taftan, bu proje için yapılan son anlatımda kamusal bir meşruiyet aracı olarak köklü bir tarihsel geleneği olmasına rağmen hiç bir kentsel niteliği taşımayan nişan taşları yerine (Şekil 4.3),* biçimsel bir model ve hatta meşruiyet kaynağı olarak, çok daha kentli sayılabilecek “At Meydanı’ndaki Dikilitaş”ın seçilmiş olması çarpıcıdır. Mimar Fossati’nin sonuçta inşa edilememiş olan bu anıtı tanıdıklaştırmak üzere biçimsel bir model olarak Dikilitaş’ı özellikle tercih ettiği de düşünülebilir. Buna karşılık, İstanbul’un Osmanlıların eline geçmesinden sonra da At Meydanı’nda varlığını koruyan Dikilitaş ve diğer iki anıt sütun yakın bir gelecekte, 1856 yılında, tamir edilerek çok daha uzak bir geçmişin yeniden keşfedilen anıtları olarak yeni bir görünürlük kazanacaktır. Tanzimat Fermanı’yla ifade bulan yeni bir adalet fikrini temsil edecek modern bir anıtın yapılamamış olmasına rağmen, yüzyıllar boyunca kentin doğal fiziksel çevresinin parçası olarak kabul edilmiş olan (bazı) Bizans eserlerinin çeşitli biçimlerde kazandığı yeni anıtsallık, bu bölümdeki tartışmanın ana eksenini tanımlamaktadır. Bu doğrultuda öncelikli olarak Osmanlı İstanbul’unda merkezi iktidarın aktörleri arasında yeni bir tarihsel duyarlılığı harekete geçiren ve İstanbul’un Osmanlı öncesi geçmişiyle yeni bir ilişki kurulmasını sağlayan en önemli projenin ise yine Fossati kardeşler tarafından yürütülen Ayasofya’nın “tamirati” olduğu iddia edilmektedir.**

4.2 Ayasofya’nın Tamiri

İstanbul’un, prestijini hemen hiç bir zaman kaybetmemiş ve aynı zamanda ikonografik bir model olarak Osmanlı emperyal mimarisini de yakından etkilemiş en önemli Bizans ganimeti olan Ayasofya’nın, Sultan Abdülmecid döneminde gerçekleştirilmiş olan kapsamlı tamirati bu dönemde filizlenmekte olan yeni tarihsel duyarlılığı çeşitli biçimlerde beslemiş olan önemli bir girişimdir. Yapının dönem dönem geçirdiği bazı önemsiz onarım ve bakım çalışmaları bir kenara bırakıldığında, 1573-4 senelerinde Mimar Sinan’ın yürüttüğü tamiratın ardından,

alan Osmanlı Ermenilerinden Bilezikçi’nin Fossati’ninkinden farklı olan bu projesi Paris Sergisi’ne dair kaynaklarda Kırım Savaşı’nda Fransa, İngiltere ve Osmanlı Devleti arasındaki ittifakı simgeleyen bir anıt olarak tanımlanır (Aoki, 2002, s.180). Bu projeyi Tanzimat anıtı olarak nitelendiren ilk iddia ise *Şehbal*’de (83,1329/1911) *Lütfi Tarihi*’ne referansla dile getirilir. Bu durumda Kırım Savaşı devam ederken açılan sergide yer alan projenin bu savaş anısına tasarlanmış bir anıt olduğu iddiası daha inandırıcı görünmektedir (Şekil. 4.2).

* Başarılı bir ok atışının ardından vurulan yeri işaretleyen bu taşlar, padişah, vezir ya da diğer önemli kişilere aitse birer anıt sütun biçiminde yaptırılır ve sütunun okun atıldığı yüzünde, atıcının kimliği, mesleği, atışın uzaklığı ve tarih bilgilerini veren bir kitabe yer alırdı (Acar, 2006, s.69).

** Burada “restorasyon” yerine “tamirat” kelimesi tercih edilmiştir. Zira bugün kavram olarak restorasyon, tarihsel yapıları işlevsel gerekçelerin yanı sıra çeşitli açılardan tarihsel birer belge olarak kabul eden ve bu yapıların kültürel kaygılarla korunmalarını öneren bilimsel bir disiplindir (Ahunbay, 1996, s.8). Oysaki söz konusu edilen dönemde bu niyetle başlatılmamış olan bu tamirat, bu tür yeni kaygıların ortaya çıkışını belgelemek üzere tartışma konusu edilmiştir.

yapının geçirdiği ikinci büyük ve önemli tamirat 1846-8 yılları arasında Fossati kardeşler tarafından yapılmıştır (Necipoğlu, 1992, s.221). Kapsamlı bir onarım olarak başlatılan, ancak rastlantılar eseri başta planlanmamış olan sonuçlar yaratan bu projeden sonra Osmanlı iktidarı ve Bizans geçmişi arasında var olan ilişki yeni bir boyut kazanacaktır. Bu tamirat sonrasında Batı Avrupa'dan gelen tepkilerle birlikte toplumsal bellekte efsaneler yoluyla canlı tutulan ve İslamiyet'in Hıristiyanlık üzerindeki zaferini hatırlatan Bizans geçmişinin yeni bir bağlamda sahneye çıkmasıyla yaşananlar, Osmanlı yönetimi için bu yapıya sahip olmanın nasıl yeni bir iktidar sembolüne dönüştürüldüğünü sergiler.

Bizans imparatoru Iustinianus tarafından altıncı yüzyılda inşa ettirilmiş bir imparatorluk kilisesi olan Ayasofya, İstanbul'un on beşinci yüzyılda Osmanlılar tarafından alınmasının hemen ardından Sultan II. Mehmet tarafından saltanat camisine çevrilmiştir. İstanbul'un alınmasının ardından inşa ettirdiği yeni yapılarla Bizans kentinin kentsel ve tarihsel topoğrafyasını koruyan Sultan II. Mehmet'in bu yapının emperyal prestijine sahip çıkmış olması, aynı zamanda bu yapının kaderini de belirler (Vryonis, 1991, s.37). Yüzyıllar içerisinde mimari ve biçimsel özellikleri çok az değişiklik geçiren bu yapı, geçmiş ve bugün arasında dinamik bir ilişki kurarken, bu süreçte değişen seyirci ve kullanıcısıyla da canlı bir diyalog içerisinde olmuştur (Necipoğlu, 1992, s.196). Yapının Hıristiyan ve Bizans geçmişinin popüler imgelemde zayıflatılarak evrensel bir hükümdarlık sembolü olarak yeniden inşası ise, özellikle on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda yoğun olarak kullanıma giren mitolojik efsane ve tarihlerle sağlanmıştır (Yerasimos, 1993). Kentin yeni bağlamına göre Bizans tarihinden devşirilen bu efsanelerden bazıları Sultan II. Mehmet'in Bizans imparatorundan devraldığı yeni emperyal söyleme yönelik tepkileri de içerir. Bu tepkileri de dikkate alarak Necipoğlu'nun (1992, s.202) İslamlaştırılmasının Osmanlılaştırılması kadar kolay olmadığını iddia ettiği ve paganlık üzerinde Hıristiyanlığın zaferinin göstergesi olan yapı, uzun bir süreç sonucunda Hıristiyanlığın üzerinde İslam'ın zaferi olarak sembolleştirilmiştir. Sultan II. Selim'in (1524-74) türbesinin inşaatının ardından bir zafer anıtından çok, saltanat külliyesine dönüştürülen Ayasofya, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde ise İstanbul'daki diğer anıtsal sultan camileriyle birlikte saltanata hizmet etmeyi sürdürmektedir. Bu süreçte, yapının değişen siyasal bağlamına uygun olarak, uzun bir süredir açıkta bırakılan ve Bizans geçmişini kolektif bellekte canlı tutan mozaiklerin üstü de, özellikle on sekizinci yüzyıldan sonra az sayıdaki figüratif olmayanlar haricinde tamamen kapatılmıştır (Mango, 1997, s.98). Necipoğlu (1992, s.221), bu durumu özellikle on sekizinci yüzyıldan sonra Osmanlı saltanatında halifeliğin kazandığı vurgu ve buna paralel olarak yapının siyasal alanda kazandığı dinsel ağırlıkla açıklar. Ancak yapıya yönelen ve daha öncesinde “zararsız”

olan mozaikleri bir çeşit tehdit olarak görünür kılan bu yeni görme biçiminin arkasında sadece dinsel kaygıların olduğunu düşünmek yerine, bu mozaiklerin temsil ettiği tarihselliğin dönemin siyasal bağlamına uygun düşmediği için tehlikeli bulunmuş olduğu da iddia edilebilir. Sonuçta yapının bu eşikte kazandığı, mozaiklerinin üzerinin kapatılmasıyla sonuçlanan yeni görünürlüğü bu çalışmanın konusu olmasa da daha ayrıntılı bir araştırmayı hak etmektedir.

Diğer taraftan, sonucunda Ayasofya’da mozaiklerin üzerlerinin kapatılmasıyla büyük ölçüde ulaşılmaz olan Bizans izlerinin yeniden gün ışığına çıkarıldığı bu kapsamlı tamir projesinin başlangıcındaki niyet ise bu geçmişi canlandırmak değildir. Ayasofya’nın kapsamlı bir tamiratının yapılacağına yönelik ilk haber *TV*’nin 2 Ocak 1847 (315, 14.M.1263) tarihli sayısında duyurulmuştur. Metinde, bu tamirata gerekçe olarak, özellikle iç mekanı çok uzun zamandan beri tamir görmediği için oldukça harap halde bulunduğu ifade edilen yapının, “âsâr-ı mûteber-i atîka ve azîm-i mâbed-i münîfeden” olduğu iddiasıyla bu halde bırakılmasının saltanat katında uygun görülemeyeceği ifade edilmektedir. Bu habere göre kapsamı hakkında daha fazla bilgi verilmeyen bu tamiratın maliyeti ne olursa olsun tüm masrafı da sultan tarafından karşılanacaktır. 1847 yılının ilk günlerinde duyurulan bu önemli kararlar birlikte tamiratın kapsamının ne olacağı ve bu işin hangi mimara verileceği konusunda araştırma ve çalışmalar da başlatılmıştır. Bu tarihten sonra dönemin Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı ve Ebniye-i Hassa Müdürünün de dahil olduğu Meclis-i Vâlâ toplantılarında bu tamiratın içeriği tartışmaya açılmış ve sultanın da onayıyla masraflarının karşılanması için kısa süre önce ölen Şeyhülislam Asım Efendi’nin mirasının bu işe aktarılması kararlaştırılmıştır.* Diğer taraftan bu işi hangi mimarın yapacağı hakkında kesinleşmiş ve detaylı bilgi Nisan ayının başlarına ait bir resmi yazışma dizisinde yer almaktadır (BOA, İ.MSM.672, 18.Ra.1263/05.04.1847). Bu belgelerde yapının tamirâtı işinin mimar Fossati’ye verileceği, işin denetimine Yanni Kalfa’nın memur edildiği ve “bu misillü ebniye-i kadîme ve usûl-ü fûnûn-u mi’mâriyyede mehâret-i mücerrebesi bulunan erbâb-ı vukûf ile müzâkeresi îcâb edeceğinden” tüm bu işin sorumlusunun ise dönemin Ebniye-i Hassa Müdürü Abdülhalim Efendi olacağı belirtilmektedir. Bu iş için Fossati’nin neden ve nasıl seçildiği konusunda ise aynı belgelerde bir de gerekçe sunulur. Buna göre, Meclis-i Vâlâ’da bu işin saray mimarı Karabet (Balyan) Kalfa’ya verilmesi uygun bulunmuş olsa da, ilgili bir komisyon tarafından

* Akgündüz vd. (2006, s.251) bu miktarın ölen şeyhülislamın 16.800 keselik terekesinin sadece 1650 keselik kısmı olduğunu iddia etmesine rağmen, Fossati bir mektubunda başlangıçta on bin kesenin bu işe ayrıldığını yazmıştır (Mango, 1962, s.112)

yapının içerisinde yapılan incelemenin ardından bu kapsamlı işle Karabet Kalfa'nın sürdürmekte olduğu Dolmabahçe Saray inşaatı yüzünden yeterince ilgilenemeyeceği anlaşılmıştır. Buna karşılık, kendisiyle yapılan görüşmenin ardından “ilm-i mi'mârîde mehâreti cihetiyle Dârülfünun inşâsına me'mûr” Fossati'nin de bu işi yapabileceği düşünülmüştür.* Mimar Fossati de 1848 yılının başlarında yazdığı bir mektupta bu işi alması üzerine teklifin kendisine Nisan ayında geldiğini belirtmiştir.**

Alınan bu kararın ardından yaklaşık sekiz yüz kişiden oluşan bir ekiple işe başlayan Fossati'nin tamirâtı yaklaşık iki yıl sürmüştür.*** 1766'daki büyük depremden zarar görmüş olan yapının içinde bulunduğu kötü durumu ise mimar Fossati, doğal etkilerden çok ihmalkârlık ve ilgisizliğe bağlar (Mango, 1962, s.11). Diğer taraftan başlangıçta bu iş için bir kontrat imzalamamış olan mimar, ancak 1847 senesi sonunda alacağı ücret konusunda bir tartışmaya girmiştir. Mimarla işvereni arasındaki tartışmayı aktaran belgeye göre, Darülfünun inşaatı için zaten maaş almakta oldukları ve bu nedenle de bu iş için kendilerine en başta maaş bağlanmadığı ifade edilir (BOA, İ.MSM. 25/685, 07.S.1264 / 14.01.1848). Ücretlerinin maaş bağlanması yerine işin bitiminde ödenmesini talep eden Fossati, bu iş için kendisine yüz bin, kardeşi içinse elli bin kuruş talep etmiş, Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı ise bu ücreti çok yüksek bulmasına rağmen henüz yarılanmış olan çalışmalar üzerine yapılan bir değerlendirmeye dayanarak bu ücreti kabul etmiştir. Bu ifadeye göre “câmi-i şerif-i mezkûrun bu defaki tamirâtı mukaddemlerde vûkû bulan tamirâtına makîs ve muhâkî” olmadığı, yani daha önce

* Ayasofya'nın tamiri işinin mimar Fossati'ye verilmesi kararı sonuçları sebebiyle tarihçiler arasında farklı biçimlerde yorumlanmıştır. Eyice (1975, s.5820), Sultan Abdülmecid'in bu işi en başından beri Balyan ailesine vermek istemediğini ve bu iş için özellikle Avrupalı bir mimar aradığını iddia eder, ancak bu tezini bir belgeye dayandırmaz. Ayrıca şimdiye kadar incelenen resmi yazışmalarda gizlilik kaygısı olmadığı ve birçok ifadenin resmi söylemin içine sızmasından çekinmeden rahatça kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu nedenle başlangıçta gerçekten de Karabet Kalfa'nın bu iş için akla gelen ilk isim olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan Can (1993, s.167) da Fossati'nin Darülfünun inşaatının hafriyat çalışmaları esnasında bulunduğu Roma dönemi eserlerine yaklaşımı nedeniyle saltanatın zaten ilgisini çekmiş olduğunu iddia etmektedir. Ancak bu iddia da Ayasofya tamiratının başlangıçta yapısal bir onarımdan daha fazlası düşünülerek planlandığı düşüncesini ima eder.

** Mango (1962, s.112-4), Fossati'nin üst düzey bir Osmanlı paşasına yazdığını iddia ettiği mektubun tarihini Fossati'nin bulunduğunu yazdığı mozaiklerin keşif tarihlerini referans alarak Şubat 1848 öncesi olarak belirlemiştir. Sabine Schlüter (2000, s.63) ise Ayasofya hakkında yapmayı planladığı yayından da bahsederek finansal destek isteyen Fossati'nin bu mektubu St. Petersburg Güzel Sanatlar Akademisi rektörüne yazdığını iddia etmektedir.

*** Bu inşaata dair arşiv taramasında bulunan ilginç bir mektup Osmanlı başkentine Avrupa'dan teknoloji ve know-how akışını da örneklemektedir (BOA, HR.TO. 408/7). Licomte Hill de Hillburg imzalı bu mektupta, yazar kendi icad etmiş olduğunu iddia ettiği Viyana'da kullanılan ve çok büyük ağırlıkta inşaat malzemesini düşeyde taşıyabilen “Viyana aleti”ni Ayasofya inşaatına satmak için izin ister. Anlatımına göre birgün yolda karşılaştığı mimar Fossati de, Viyana'da görmüş olduğunu ve Ayasofya inşaatında çok işine yarayacağını söylediği bu aletten on iki tane yaptırılmasını istemiştir. Yazarın bahsettiği alete dair çizimler ise, aynı belgenin ekinde bulunamamıştır.

yapılan tamiratların yanında bu seferkinin benzersiz olduğu gerekçesiyle mimarların istedikleri ücretin ödenmesine karar verilmiştir. Bu belgeyle eş zamanlı olarak Fossati yukarıda bahsi geçen mektupta, hem bu işin kendisine verilmesinden dolayı ne kadar memnun olduğunu, hem de bu tamirat işinde tamamen özgür bırakıldığını yazmıştır. Bu durumda Osmanlı işverenlerinin de mimarın yürüttüğü çalışmalardan büyük memnuniyet duydukları tahmin edilebilir. Diğer taraftan yine aynı mektupta Fossati, bir önceki sene caminin kubbe kurşunlarının yenilenmesi, iç mekanın yeniden boyanması, cam pencerelerin temizlenmesi gibi rutin bakım işlerinde sadece 2600 kese harcandığını belirtir. Bu kapsamlı inşaat için ilk başta ayrılan bütçe ise birçok başka inşaatla olduğu gibi yetersiz kalmış, yapılan harcamalar sultanın kesesinden ve borçlanarak karşılanmaya çalışılmış ve ücretlerini alamayan işçiler bu süreçte Fossati'yi bile taciz etmişlerdir (BOA, C.EV.467/23643, 16.S.1269 / 29.11.1852).

Diğer taraftan dönemin görgü tanıklarının anlattıklarına göre ana kubbede bir insanın geçebileceği genişlikte çatlaklar olan yapıdaki statik problemleri kısıtlı bir süre içinde inceleyen Fossati, kubbenin taşıyıcı ayaklara yaptığı baskıyı azaltmak üzere kubbe eteğine ve galeride kubbe yükü altında eğilmiş olan on iki sütuna bazı müdahalelerde bulunmuştur.* Sabine Schlüter (2000, s.62), Fossati'nin yapının sorunlarını doğru tespit ettiğini, ancak yapının tarihini yeterince iyi bilmediği için eldeki verileri gereğince değerlendiremediğini ve yerinde müdahalelerde bulunamadığını iddia eder. Fossati'nin, Ayasofya'nın özellikle de Avrupa kamuoyunda yeniden keşfini sağlayan büyük katkısı ise tamirat kapsamında ilk başta öngörülme-yen Bizans mozaiklerini yeniden gün ışığına çıkarmasıdır. Fossati'nin anlatımlarına göre sık sık çalışmaları yerinde ziyaret eden Sultan Abdülmecid ve Mustafa Reşid Paşa da bu yeni keşfi büyük bir hayranlıkla karşılamıştır.** Yine Fossati'ye göre sultan ibadet mekanının dışında kalan özellikle iki figüratif mozaikin açıkta bırakılmasını istemiş, ancak "muhafazakar tepkilerden çekinildiği için" hepsi de farklı zamanlarda açığa çıkarılan bu mozaiklerden sadece figüratif olmayanlar açıkta bırakılmış, Hıristiyanlıkla ilgili olanlar ise tamir edilerek sultanın ifadesiyle "uygun zaman geldiğinde açılmak üzere" tekrar sıvayla örtülmüştür. (Mango, 1962, s.14). Aynı zamanda bu kapsamlı tamirat ve dekorasyon esnasında Fossati, yapıya kendi tanımıyla "Grek-Roma" tarzında yeni sultan bir mahfili ve

* Bu konuda bazı önemli araştırmalar; Mango, 1962; Teteriatnikov, 1998; Schlüter, 1999.

** İstanbul'da Fransızca yayın yapan *JC*'de (155, 09 .04.1849), önce sultanın bu çalışmaları ziyareti, çok kısa bir süre sonra da (161, 09.05.1849), veliht Ziyaeddin Efendi'nin cenaze töreninin ardından Mustafa Reşid Paşa eşliğinde bir grubun Ayasofya ve Darülfünun'a yaptığı ziyaret ayrıntılı olarak anlatılır. Habere göre Reşid Paşa bu ziyaretinde yeni yapılan hünkâr mahfilini ve ayrıca iç narteksteki Contantinus ve Iustinianus'un Hz. Meryem'e kentin ve kilisenin modellerini sunarken gösteren mozaiği de incelemiştir.

kuzeydoğu girişinde inşa edilen hünkâr köşkü, ayrıca muvakkithane yapıları eklemiştir.* Bunun dışında yapının dış cephesi şeritler halinde boyanmış, ana mekanda İslami dekorasyonunun parçası olarak sekiz büyük madalyon asılmış ve minareler de dahil olmak üzere yapının farklı yerlerinde çeşitli onarımlar yapılmıştır.

Buradaki tartışma bağlamında önemli olan konu ise bu tamiratın mimari içeriğinden çok, bu iş için Fossati'nin tercih edilmesiyle başlayan bir dizi rastlantılar zinciri sonucunda yapının yerel ve uluslararası ölçekte kazandığı yeni kamusalıktır. Fossati'nin bir yandan da yayınlamak üzere büyük bir hızla kaydettiği bu inşaat süreci biter bitmez, 13 Temmuz 1849 tarihinde, Ramazan'ın ilk gününe denk gelen Cuma namazı ile görkemli bir açılış yapılmıştır. Dönemin önemli Fransız gazetesi *L'Illustration*'un da aktardığı bu törenle ilgili olarak muhabir Adalbert de Beaumont'un ekinde bir de gravürü bulunan detaylı anlatımı yer alır.** Buna göre resmedilen sahnede günün öğlen saatlerinde yapılan top atışlarının ardından Sultan Abdülmecid, arkasında Mustafa Reşid Paşa ve maiyetiyle beraber beyaz bir atın üstünde Bâb-ı Hümâyûn'dan çıkmaktadır (Şekil 4.4). Büyük bir izleyici topluluğunun izlediği töreni, yeni yapılan hünkâr köşkünün hemen yanında Valide Sultan Bezmiâlem de bir araba içerisinde çevresindeki harem halkıyla birlikte seyrediyor. Caminin girişinde ise dini görevliler ve Fossati kardeşler sultanı karşılamak üzere beklemektedir. Törenin devamında sultan, mimarları bizzat kapıda tebrik ettikten sonra yapının kuzeydoğusunda yapılan yeni hünkâr köşküden içeri girmiş ve Şeyhülislam yönetimindeki dini tören başlatılmıştır. Bu açılıştan aylar sonra yine bu olay anısına üzerinde İngiliz fotoğrafçı James Robertson tarafından hazırlanmış olan ve üzerinde bir Ayasofya gravürü bulunan madalyalar bastırılmış ve mimarlara da hediye edilmiştir.

Diğer taraftan Gaspare Fossati, yukarıda bahsi geçen mektubunda henüz tamiratın yarısını tamamlamışken yapı ile ilgili kapsamlı bir kitap hazırlama planı olduğundan bahsetmiş ve hitap ettiği makamdan mali destek istemişti (Mango, 1962, s.115). Mektupta bu talebini, Hıristiyanlığın kutsal anıtı olarak tanımladığı Ayasofya'yı ve Bizans sanatını yeniden Avrupa'ya hatırlatmak ve arkeolojik araştırmalara katkı sağlamak için basılacak olan kitabın Avrupa'daki kraliyet akademilerine ve kütüphanelere dağıtılması arzusuyla açıklamıştır.

* Fossati, bu tamirat çalışmalarını daha önce bahsedilen bir mektubun yanısıra, Ayasofya'nın açılışından birkaç gün sonra, 13 Temmuz 1849'da, İstanbul'da bir tiyatrodaki halka açık bir konuşmada detaylı olarak sunmuştur. Kendi yaptığı ekleri de bu metinde "Grek-Roma stilinde" olarak tanımlar. Tam metin için bkz: Mango, 1962, ss.107-12.

** "Cérémonie d'inauguration de la Mosquée de Sainte-Sophie de Constantinople, restaurée par Messieurs Fossati," *L'Illustration, Journal Universel*, 13(1849): 405-6.

Ancak İstanbul'a Rus Büyükelçilik Sarayı'nı inşa etmek üzere gelmiş olan ve İstanbul'da bulunduğu dönemde St.Petersburg'daki Güzel Sanatlar Akademisi ile ilişkisini de sürdüren Fossati, 1848'de Ayasofya çalışmaları nedeniyle Akademi'ye onur üyesi seçilmiş de olsa, dönemin Rus Çarı'ndan beklediği desteği alamamış, sadece bir pırlanta yüzükle ödüllendirilmişti (Schlüter, 2000, s.63). Nihayetinde Sultan Abdülmecid'in desteğini alan Fossati, 1852 yılında sultana ithaf edilen, Ayasofya'nın iç ve dış görünümlerinden oluşan ve Louis Haghe'in elinden çıkan yirmi beş taş baskı resimle birlikte, en arkada da yapının çok kısa bir tarihçesiyle tamirat ve resimler hakkında Fransızca yazılmış tanıtıcı bir metnin yer aldığı kitabı, Londra'da ve İngilizce bir başlıkla, *Aya Sofya, Constantinople, As Recently Restored by Order of H.M. the Sultan Abdul Medjid*, ismiyle bastırabilmiştir (Şekil.4.5).*

Ancak, Robert Nelson'a (2004, s.31) göre *L'Illustration* yazarı de Beaumont'un da aralarında olduğu Avrupalı büyük bir kamuoyunun sabırsızlıkla beklediği ve kapağındaki sultan tuğrasıyla yarı-resmi görünüm taşıyan bu yayının sahip olduğu İslami-Osmanlı etki Avrupa'da hayal kırıklığı yaratmıştı. Fossati kitapta Ayasofya'yı özgün bağlamı içinde ve yaşayan bir sultan camisi olarak sunmayı tercih etmiş, levhalarda kullandığı yoğun insan figürlü anlatımlarıyla parçası olduğu gündelik hayatı, yapıyı sarmalayan ve anıtsal etkisini azaltan evlerle birlikte kent içindeki fiziksel ve toplumsal bağlamı göstermek istemiştir (Şekil 4.6 ve 4.7). Hatta mimar, henüz inşaatı sürmekte olan Darülfünun'la birlikte İstanbul'un yeni yüzüne de yer vermiştir. Buna karşılık Fossati'nin arşivindeki sayısız mozaik çizimlerini inceleyen Mango da (1962, s.19), Rus Çarı'ndan beklediği desteği bulabilseydi Fossati'nin çok farklı bir kitap ortaya çıkaracağına inandığını belirtir. Yapının Bizans geçmişine ait olan ve Fossati tarafından keşfedilen figüratif mozaiklerin kitapta yer almayışı bu hayal kırıklığının en önemli kaynağıdır. Örneğin, ilk levhada yapının güneyinde ana giriş olarak kullanılan nartekste portalin hemen üzerindeki İmparatorlar Constantinus ve Iustinianus'un Hz.Meryem'e şehrin ve kilisenin modellerini takdim edişini gösteren mozaikler Fossati tarafından bulunmuş olduğu halde gösterilmemiş, mekan güncel haliyle resmedilmiştir (Şekil 4.8). Bu durumda Osmanlı sultanının desteğiyle Avrupalı bir kamuoyuna hitaben hazırlanan bu kitapta hiçbir biçimde yer verilmeyen mozaikler, yukarıda aktarıldığı gibi sultanın üzerini örtmeme arzusuna rağmen, sadece muhafazakar tepkilerden çekinildiği için değil, en temelde yapının emperyal kimliğine aykırı olacağı için de açıkta bırakılmamış olmalıdır.

* Sultan'ın kitabın basımında yaptığı mali desteğe rağmen, baskı tamamlandıktan sonra üç farklı boyut ve kalitede bastırılan bu kitabın her bir boyundan on beşer adet satın alınmıştır (BOA, İ.HR. 5160, 22.01.1854). Satın alınan bu kitaplardan biri de Amerika Meclis-i Maarif Kütüphanesi'ne gönderilmek üzere dönemin Amerikan Sefareti'nce talep edilmiş ve bu talep kabul edilmişti (Akgündüz vd., 2006, s.281).

Diğer taraftan Fossati'nin kitabı kadar önemli başka bir yayın iki yıl sonra, 1854'te Berlin'de Wilhelm Salzenberg tarafından yapılmıştı. Tamirat süresince Fossati'nin yardımıyla, 1848 senesinin Ocak ve Mayıs ayları arasında Ayasofya'ya girerek mozaiklerin çizimlerini yapan Salzenberg, Prusya Kralı IV. Wilhelm tarafından İstanbul'a gönderilmişti (Nelson, 2004 s.33). Daha sonra Fossati ile Salzenberg arasında mozaiklerin yayını konusunda bir anlaşmazlık çıkmış, hatta Fossati bir süre yayın yapma düşüncesinden bu sebeple vaz geçmişti (Schlüter, 2000, s.63). Salzenberg, İstanbul'da Ayasofya'nın dışında başka Bizans kiliselerinin de rölövelerini çıkarmış ve bunları Berlin'de *Alt-Christliche Baudenkmale von Konstantinopel vom V. bis zum XII. Jahrhundert* (1854) ismiyle yayınlamıştır. Ayasofya'yı keşfedilen mozaikleriyle ve Osmanlı dönemi değişikliklere hiç yer vermeden, bir Bizans kilisesi olarak sunan bu kitabın en önemli katkısı ise Fossati'ninkinden farklı olarak yapının muhtemel eski durumlarına ait bir restitüsyon denemesi olmasıdır (Schlüter, 2000, s.64). Böylece Ayasofya'daki büyük keşfin sahibi Fossati hala önemli işler almakta olduğu Osmanlı hükümetinden aldığı destekle bastırabildiği kitapta mozaiklere yer vermezken, üzeri tekrar örtülmüş olan bu mozaikleri Avrupa kamuoyuna teşhir edebilme başarısını da Salzenberg göstermiştir.

Hemen hemen eşzamanlı olarak yayınlanan bu iki kitap, Ayasofya'nın bugün de olduğu gibi yerel ve uluslararası ölçekte farklı tarihselliklerine göre konumlanan çoğul kimlikli bir yapı olduğunu gösterir. Buna rağmen, 1850'lerde Batı Avrupa'da dolaşıma giren her iki yayın da on dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra artan Bizans ilgisine paralel olarak Ayasofya'nın yeniden keşfedilmesini sağlamıştır (Nelson, 2004, s.36). On beşinci ve on sekizinci yüzyıllar arasında Batı dünyasında Ayasofya'ya dair bilgiler yapıya girme izni alabilen seyyahların anlatımlarıyla sınırlıdır. Diğer taraftan Aydınlanma dönemi Fransa'sında dönemin siyasal bağlamına da paralel olarak Helen ve Antik Roma medeniyetlerinin gördüğü yoğun ilgiye karşılık, Orta Çağ ve Bizans İmparatorluğu karanlık bir dönemi temsil eder. Bu önemli eşikte Batı Avrupa ile dünyanın geri kalanı arasındaki kültürel bir mesafenin keşfedilmesiyle beraber, Batı'ya dair kolektif bir kimlik kurgusunu doğrulamak üzere araçsallaşan “öteki”ne yönelik söylemlerden biri de Doğu'da hüküm süren despot tiranlıklarla ilgili anlatılardır. Osmanlı sultanları kadar Bizans imparatorlarının da payını aldığı bu ortak tema, aynı zamanda Bizans kültürünün ve mimarlığının, Antik Roma medeniyetinin bozulmuş mirasçıları olarak küçümsenmesine hizmet eder. Hatta, Nelson (2004, s.24), birçok Batı dilinde “Bizans” kelimesinin taşıdığı “yozlaşmış ve karmaşık” anlamlarının böylesi bir

tarihselliğin sonucu olduğunu ileri sürmektedir.*

Sonuçta 1850'lere gelindiğinde özellikle Fransa ve Almanya'da değişen Bizans bağlamına paralel olarak, bu tamiratın Avrupa'da gördüğü büyük ilgiden haberdar olan Osmanlı merkezi iktidarı için bu olayın muhtemel sonuçları üzerinde durmak önemlidir. Sultan Abdülmecid'in de bizzat takip ettiği** Fransızca yayınlarda da övgüyle bahsedilen bu proje, aynı zamanda birçok yazar tarafından Osmanlı yenilikçiliğinin ve ilerlemesinin de önemli bir sembolü olarak gösterilmiştir. Örneğin *JC*'da (29.12.1849, 207) Osmanlı başkentinde açılan fabrikalar, okullar gibi ülkenin kalkınmasına ve gelişmesine yönelik adımları övgüyle anlatan kapak yazısında bu söylemin içinde “yüzyıllardır terk edilmiş olan Ayasofya'nın” bu durumdan sultanın büyük katkılarıyla kurtarılmış olması da önemli bir gösterge olarak yorumlanır.*** Sonuçta Ayasofya'nın fethi toplumsal bellekte canlı tutan bir Bizans ganimeti yerine Bizans geçmişinin de kısmen canlandırıldığı ve hatta uluslararası bir ortamda belgelendiği tarihsel bir anıta dönüşmesinde, Osmanlıların yapıya gösterdiği ilgiye Avrupa'dan gelen olumlu tepkilerin büyük payı bulunur. Bundan sonra seyahat imkanlarının ve görsel reproduksiyon teknolojisinin de gelişmesiyle birlikte daha da popüler bir imgeye dönüşen Ayasofya ile beraber İstanbul da, aşağıda tartışılacağı gibi tarihin ve arkeolojinin Avrupa'da gördüğü yeni ilgiden etkilenecektir (Şekil 4.9).

Sonuç olarak özellikle on dokuzuncu yüzyılda arkeoloji ve tarihin Batı Avrupa'da akademik birer disiplin olarak kuruluşuna paralel olarak yaşanan gelişmeler, Osmanlı yönetiminin de Ayasofya'nın değerli bir ganimet olduğunu bilgisini yeni bir bağlamda keşfetmesini sağlamıştır. Kısa bir süre sonra, 1866 tarihindeki büyük Hocapaşa yangınının ardından kurulan Islahat-ı Turuk Komisyonu yangın arazisi dışında kalan Ayasofya'nın kazandığı bu yeni görünürlüğe uygun olarak “Ayasofya Câmii-i Şerîfine kesb-i ittisâl etmeleri hasebiyle câmi-i şerîfin bayağı hey'et-i binâsını ihâta etmiş olan bir takım ebniyenin hedmiyle *dünyada*

* Nelson (2004, s.22-8), bu iddiasını on sekizinci yüzyılda İngiliz, Fransız ve Alman edebi ve tarihi metinlerinden aktardığı örneklerle ayrıntılı olarak tartışır. Hatta dönemin İngiliz büyükelçisinin eşi olan ve 1716-18 yıllarına ait İstanbul anılarını yayınlayan Lady Montagu da Osmanlı camilerinden çok etkilenmesine rağmen, Ayasofya'yı ve diğer Bizans eserlerini görünce pek fazla heyecanlanmadığını yazmıştır.

** Sultan Abdülmecid'in bir dönem doktorluğunu yapan Dr. Spitzer, hatıralarında Fransızca bilen Sultan Abdülmecid'in *L'Illustration*'u takip ettiğini anlatır (Dr. Spitzer'in Hatıraları, 1973, s.55)

*** “Des monuments d'utilité publique se sont élevés comme par enchantement, et, grâce aux sacrifices intelligents du Sultan, la mosquée de Sainte-Sophie est sortie de l'état d'abandon et de ruine où elle se trouvait depuis des siècles” (*JC*, 207:1, 29.12.1849). Aynı gazetenin daha sonraki sayılarında açılış töreni (174, 14.07.1849) ve Ayasofya'da yapılan tamirat çalışmalarının kapsamı hakkında da ayrıntılı birer makale (177, 29.07.1849) yayınlanmıştır.

en ziyâde kadîm böyle bir ma'bed-i cesîmin tamamen meydana çıkarılması” ifadeleriyle açıkladığı, yapıyı sarmalayan evlerin yıkılması kararını alır (Ergin, 1995, 2:953). İronik bir biçimde yapının Marmara Denizi’ne bakan cephesi 1846’da başlayan Darülfünun inşaatıyla kapanırken, 1869 yılında dönemin Şehremini Server Paşa tarafından Hocapaşa yangınının ardından İstanbul’da yürütülen kapsamlı yol düzenleme çalışmaları sırasında Ayasofya medresesi de dahil olmak üzere çevresindeki birçok yapı yıkılmıştır (Ergin, 1996, s.104; Akgündüz, 2006, s.304). Böylece geç on dokuzuncu yüzyıl içerisinde görüntüsü uluslararası bağlamına göre yeniden ayarlanan Ayasofya, Nelson’un (2004) da iddia ettiği gibi seyahatnameler ve kartpostallar yoluyla dolaşımda olan anıtsal imgesine paralel olarak bir kartpostal karesinin içine sorunsuzca yerleşebilen anıtsal bir obje olarak kentsel sahnedeki yerini alacaktır. Aynı süreçte, Ayasofya’nın ve diğer bazı Bizans eserlerinin yerel kamusalılığı ise yeni bir tarihsel bilgi türü üzerinde inşa edilecektir.

4.3 Yeni Bir Uzmanlık Alanı: Dikilitaşlar / Anıt Sütunlar

1856 yılında *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis*’de (bundan sonra *RCH*)* kısa aralıklarla yayınlanan iki makalede At Meydanı’nda yeni bir tamir faaliyetinin yürütüldüğü duyurulmuştur:

(At Meydanı’nda)... mansûb olan taşın temeli aranmak üzere dibinin hafr olunması husûsuna ibtidâr olunarak ol emirde bakırdan masnû’ ve mansûb bu Romalı taşın dibi kazılıp bir buçuk kulaç ‘umkunda bir temel bulunmuş ve mezkûr dikili taşın dahi dibi kazıldıkta murabba’ (*dört köşeli*) el-şekl bir temel meydana çıkararak etrafında muharrer ve mertûm olan rûmi el-‘ibâre yazılır kırâat olunarak mezkûr taş Mısır’dan celb olduğu ve bundan bin beşyüz sene evvel Toyodosyus nâm kralın zamânında dikildiği hatta kral-ı mûmâ-ileyh mezkûr taşı otuz iki gün zarfında diktirmiş olduğunu üzerinde muharrer bulunduğu ve meydan-ı mezkûr ol vakit bir vâsi’ meydan olarak at ve araba koşularına tahsis olduğundan ve at meydanı ta’biri lisân-ı rûmiden mütercim idüğü anlaşılmıştır (*RCH*, 786, 19.N.1272/ 25.04.1856).

Yaklaşık olarak on beş yıl önce Tanzimat anıtı için biçimsel bir model olarak gösterilen ve yukarıdaki metinde kısa tarihçesiyle birlikte temelinde yürütülmekte olan tamir faaliyetleri hakkında bilgi verilen Dikilitaş, I.Theodosius (379-395) döneminde Karnak’tan İstanbul’a

* Kırım Savaşı sırasında cepheden gelen özel haberlerin yayımlandığı bir ek olan *RCH*, gazetenin sahibi Churchill’in 1864’te ölümünün ardından oğlu tarafından *CH*’in 27 Eylül 1864 tarihli 1212. sayısından sonra sürekli olarak bu yeni isimle haftada beş gün yayınlanmıştır (Kabacalı, 2000, s.62).

getirilerek Hipodrom'un spinası üzerine, Roma kentinden örnek alınan bir fetih sembolü olarak dikilmiştir (Müller-Wiener, 2002, s.65). Osmanlı dünyasında farklı biçimlerde yerel görsel çevrenin bir parçası olmaya devam eden bu Dikilitaş'ın ve çok yakınındaki Örme Sütun'un* temelinde yapılan kazıda bazı antik objelerin bulunduğu ve kazı tamamlandıktan sonra da sütunların etraflarının demir parmaklıklarla çevrildikleri yukarıdaki metinde anlatılmaktadır. Aynı metinde bu tamiratı kimin yaptığı belirtilmezken, ilgili bir resmi belgede bu işin İngiliz Büyükelçiliği aracılığıyla "burmalı direğin esâsını (*temelini*) görmek istediğini" ileten bir İngiliz tarafından resmi izin alınarak yürütüldüğü ifade edilmiştir (BOA, İ.DH. 341/22429, 17.B.1272 / 24.03.1856).** Yukarıda alıntılanan ilk makalenin hemen arkasından yaklaşık on gün sonra, *RCH*'in 5 Mayıs (794, 29.N.1272) tarihli sayısında ise bu kez Burmalı/Yılanlı Sütun'un*** temelini kazıldığı ve onun da etrafının demir parmaklıklarla çevrelendiği haberi, yine sütuna ait detaylı bir tarihsel bilgiyle birlikte duyurulmuştur. Bu tamirata yönelik izni içeren resmi belgede ise yapılan tamiratın ardından sütunların etraflarının demir parmaklıkla çevrilmesi de şöyle gerekçelendirilmiştir:

...işbu direğin esası mürûr-u vakt ile derûn-u hâkte kalacak mahallinin bilahare çürümesi mûcib olacağı ve böyle âsâr-ı kadîme hazır meydana çıkarılmış olduğu halde tekrar kapatılması nâdirenin fenâlaşmasını müstelzim olacak bir halde bırakılması ise lâyük olmayacağı cihetle zikrolunan direğin tâ esâsından yukarıya kadar etrâfına duvar yaptırılarak üzerine demir parmaklık konulup ve diğer iki büyük dikilitaşların dahi etrâfı hafr ile esâsı meydana ihrac olunarak kezâlik demir parmaklık ile çevrilip muhafazaları lâyük-ı şân-ı âli olacağına...(BOA., İ.DH. 341/22429, 17.B.1272 / 24.03.1856).

Böylece, temelleri "meraklı" bir İngiliz tarafından açığa çıkarılan ve daha fazla zarar görmeleri istenmediği gerekçesiyle meydanın zemin kotundan aşağıda kalan kısımlarının

* Bu sütun, büyük bir olasılıkla VII. Konstantinos (913-959) tarafından dördüncü yüzyılda diktirilmiş ve on ikinci yüzyıldaki Latin istilasında yüzeyindeki altın yaldızlı bronz plakalar eritilmek üzere sökülmüştür (Yücel, 1994, s.52; Müller-Wiener, 2002, s.67).

** Necdet Sakaoğlu (1985, s.416), Kırım Savaşı'nda İstanbul'a gelen subayların girişimiyle başlatılan bu tamiratı yapan İngiliz'in C.T. Newton olduğunu belirtse de bu iddiası için kaynak göstermemiştir. Sakaoğlu'nun ileri sürdüğü Sir Charles Thomas Newton (1816-1894), dönemin İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisinin de desteğiyle Ege'de 1852-55 yılları arasında Calymnos adasında arkeolojik kazılar yapan ve 1856-7'de ise Bodrum'da Halikarnas mozolesinin izlerini bularak ünlü olan İngiliz arkeologdur.

*** At Meydanı'ndaki iki dikilitaşın arasında yer alan Burmalı veya Yılanlı Sütun, I. Constantinus (324-337) döneminde Delfi'deki Apollon tapınağının önünden alınarak getirilmiştir. Birbirine sarılmış sekiz metre yüksekliğinde üç yılanın taşıdığı üçayaklı bir altın kazandan oluşan sütunun yılanlarının başları da üç ayrı yöne bakar (Yücel, 1994, s.340). Müller-Wiener (2002, s.69), yılanbaşlarının 1700'de düştüğünü belirtir.

etrafi taşıyıcı duvarlarla çevrilerek açıkta bırakılan sütunların çevresi de “saltanata yakışır” bir biçimde demir parmaklıklarla çevrelenmiştir (Şekil 4.10). Bu durumda yüzyıllardır meydanın doğal dokusunu oluşturan bu sütunlar hem meydan kullanıcıların doğrudan temasından kopartılmış, hem de bu yeni dokunulmazlıkları onlara çerçevelemiş yeni birer teşhir nesnesi niteliği kazandırmıştır (Şekil 4.11, 4.12 ve 4.13). Sütunların kentliyle kurduğu bu yeni ilişkideki en temel farklılık ise bu nesnelerin tarihsel birer nesne olduğu kadar kentin Osmanlı öncesi geçmişine yönelik birer belge olduklarını da ima eden yeni bir tarihsel bilgi türünün bu gazete yazılarında aktarıldığı gibi Osmanlı bağlamına dahil olmuş olmasıdır. Bahsedilen gazete haberlerine eşlik eden tarihsel bilgiler metinde aktarıldığı gibi Dikilitaş’ın temelindeki yazıların okunmasıyla keşfedilmemiş, belli ki başka bir kaynaktan tercüme edilerek aktarılmıştır. Aynı zamanda yukarıda alıntılanan makalede At Meydanı’nın sütunların dikildiği dönemde at ve araba koşuları için kullanıldığı ve bu yüzden de Yunanca’dan çeviri olduğu anlaşılan “At Meydanı” isminin o dönemden kaldığı bilgisi ile meydanın Bizans döneminden o güne taşıdığı tarihsel süreklilik de vurgulanmaktadır. Bu durumda yapılan kazılara dair kısa bir duyuru yapmak yerine yüzyıllardır aynı yerde varlığını sürdüren bu sütunların nereden ve kimler tarafından getirildiği hakkında ayrıntılı bilgilere de yer veren bu makaleler, Avrupa’dan tercüme yoluyla aktarılan tarihsel bilginin paralelinde kente dair yeni bir görme biçiminin inşa edilmekte olduğunu göstermektedir.

Mısır’da kentsel işlevleri olmadığı halde Roma döneminde Avrupa’nın farklı yerlerine taşınan birçok dikilitaş gibi Bizans imparatorları tarafından da İstanbul’a getirilerek emperyal ikonografiye dahil edilen heykeller ve sütunlar esasen köklü bir Roma geleneğinin parçasıdır (James, 1996, s.13). Sonuçta yeni bir bağlama aktarılan bu antik sütunlar kentin tarihi boyunca her dönemde geçmiş ve bugün arasında görünür bir bağ kurarken, sahip oldukları anlam ve önem de zaman içinde değişim geçirir. Buna göre, İstanbul Osmanlıların eline geçtikten sonra bu objelerle ilgili Bizans anlatıları Osmanlı/İslam dünya görüşüne göre yeni bağlamında yeniden yorumlanmıştır (Yerasimos, 1993). Örneğin Evliya Çelebi bu sütunların her birine dair Bizans döneminde de var olan ancak Osmanlı bağlamına göre yeniden uyarlanan tılsımlardan bahseder.* Bunlar, Ayasofya efsanelerinde olduğu gibi Osmanlı siyasal ve toplumsal bağlamına uygun olarak değişiklik ve eklemelerle oluşturulmuş yeni anlatılardır. Tarih boyunca hem yapılarda yeniden kullanılan devşirme taşların ve heykellerin, hem de

* Evliya Çelebi’nin aktardığı tılsımlardan en ünlüsü, At Meydanı’ndan bulunan ve şehri yılan, çıyan ve akreplerden koruyan yılanlı sütunun başları koparıldıktan sonra şehri bu hayvanların bastığı hikayesidir (Demircanlı, 1999, ss.659-67).

kentte yıkılmayarak varlığını sürdüren bu anıt sütunların korunması ve kamuya teşhirinin sürdürülmesi aynı zamanda sembolik birer araç olarak fethi kamusal bellekte canlı tutmaya yardımcı olurken, Evliya Çelebi'nin de aktardığı türden mitler, efsaneler ve tılsımlar da bu teşhir nesnelere için uygun kavramsal bağlamı hazırlamıştır (Shaw, 2003, s.43-4). Tanzimat'la birlikte bu anıt sütunların Osmanlı İstanbul'unda yaşamlarını sürdürmesini sağlayan efsanelerle örülmüş eski toplumsal bağlamının geçirdiği bu önemli değişimin niteliği ise, Osmanlı merkezi iktidarı için kentin tarihsel mirasının hangi biçim ve gerekçelerle görünürlük kazandığı ile yakından ilişkilidir.

Bu doğrultuda, Osmanlı yöneticileri arasında imparatorluk topraklarının nesnesi olduğu yeni bir tarih ve arkeoloji ilgisinin belirmeye başladığının önemli bir göstergesi, Aya İrini'deki silah ve antik nesnelere koleksiyonunun yeniden düzenlenmesi için 1846'da alınan resmi karardır. Bu tarihte dönemin Tophane-i Amire Müşiri Ahmet Fethi Paşa tarafından Topkapı Sarayı'nın dış avlusunda yer alan eski Bizans kilisesi Aya İrini'de yüzyıllar içinde biriktirilmiş olan saltanat koleksiyonunun eski silahlar ve antik objelerden oluşan bir bölümü, oldukça kısıtlı bir gruba teşhir edilmesi amacıyla yeniden düzenlenerek Osmanlı müzesinin temeli atılmıştır.* Bu konuda oldukça kapsamlı bir tartışma yürütmüş olan Wendy Shaw'a göre (2003, s.31), Osmanlı Devleti'nin koleksiyon yapma geleneği Türklük öncesi Akdeniz ganimet kültürüne ait olan değerli nesnelere yeniden kullanımı ve sergilenmesi pratikleriyle yakından ilişkilidir. Shaw'un (2003, s.32) proto-müzeolojik teşhir olarak nitelediği ve pratikte iki biçimi bulunan ganimet kavramına göre, savaş ganimeti olarak değerli görülen nesnelere toplanması ve yıkılan bir yapıdan alınan malzemenin yeni inşaatlarda kullanılması geleneği, pratik, estetik ve sembolik işlevleri olan ve bu nesnelere yeni bir görsel bağlama aktarılmasını öngören belirli bir ideolojinin ifadesidir. Diğer taraftan İstanbul'un fethinden hemen sonra imparatorluk cephanesine dönüştürülmüş olan Aya İrini'de saklanan savaş ganimetlerinin yanı sıra Bizans dönemine ait dinsel objelere ilave olarak, Mısır'dan getirilen kutsal emanetlerle genişleyen ve kamusal teşhire kapalı tutulan bu değerli koleksiyon, kamusal imgelemde de önemli bir simgesel işleve sahiptir. Yine Topkapı Sarayı içerisinde Tanyeli'nin (1990b, s.152) iddiasına göre, Avrupa'da Rönesans döneminde soyluların sahip olduğu *wunderkammern* benzeri bir çeşit ilginç ve değerli eşya hazinesi olarak inşa edilen Fatih Köşkü de sadece sultanların gezebildiği bir proto-müze örneğidir. Dışarıdan da fark

* Osmanlı Devleti'nin bu dönemde yoğun bir siyasal ve kültürel rekabet yürüttüğü Mısır'da ise ilk müze 1843 yılında açılmıştır (Aydın, 2004, s.405). Napolyon'un 1798'deki Mısır seferinin ardından antik Mısır tarihi ve arkeolojisiyle ilgili olarak başlayan çalışmaların bu müzenin kuruluşunda önemli bir rolü vardır.

edilmek üzere mimari nitelikleriyle çevresinden farklılaştırılan ancak içerisindeki koleksiyon kamuya kapalı tutulan bu yapının da taşıdığı simgesel anlam fiziksel işlevinden çok daha önemlidir (Tanyeli, 1990b, s.156).

Bu durumda yüzyıllardır sürdürülen bir emperyal geleneğin parçası olarak biriktirilen “değerli” eşya koleksiyonunun saraya özel olmayan bölümünden, içerisinde antik nesnelere ve hem modern hem de eski silahların olduğu bir bölümünün Aya İrini’de yeniden düzenlenmesi için alınan bu kararın arkasında, biriktirilen bu nesnelere *artık* gösterilmesine yönelik yeni bir kaygının yer aldığı düşünülebilir. Ancak bu tavır, Fransa’da bir mikrokozmos temsili olarak kurgulanan müze anlayışından farklı olarak ansiklopedik bir bilgi düzeneği oluşturulması niyetini barındırmaz (Shaw, 2003, s.28). Eski kilisenin atriumunun sağ tarafına yerleştirilen eski silahların yer aldığı Mecmûa-i Aslihâ-ı Atîka’nın tam karşısında, solda, Mecmûa-i Âsâr-ı Atîka adı altında toplanan Helen ve Bizans dönemlerine ait nesnelere belirli bir tematik düzen olmadan ve ait oldukları dönemlere ya da ne olduklarına dair bilgi verilmeksizin bir araya getirilmiştir (Şekil 4.14). Yine kilisenin orta kısmına ise 1826’da feshedilen yeniçerilerin kostümlerini taşıyan mankenler yerleştirilmiştir. 1846 tarihinde bu karma koleksiyonun oluşturulmasına yönelik belgede kullanılan “müzehâne” kelimesi ise zaman zaman yerini alan ve içeriğine daha uygun düşen “numûnehâne” ifadesinin yerine, bu yeni kurum için Fransızca’dan orjinaline uygun yeni bir terimin uyarlanmak istendiğini gösterir (Shaw, 2003, s.72). Bu tarihten sonra yapılan resmi duyurularla ülkenin farklı yerlerinden gönderilen nesnelere hızla genişleyen antik nesnelere koleksiyonunun kapsamına dair ilk katalog ise 1868’de İstanbul’a gelen Fransız arkeolog Albert Dumont tarafından hazırlanmıştır.* Müzenin içeriğinden çok kurum olarak var edilmesine yönelik bu tavır, Avrupa’dan kendi topraklarına yönelen arkeolojik ilgiyle birlikte yine çeşitli Avrupa kentlerinde gözlemledikleri müze kurumunu kendi bağlamına aktarmak isteyen Osmanlı yöneticilerinin, daha çok bu nesnelere ve ait oldukları toprakların üzerindeki hakimiyetlerini vurgulayan bir çeşit sahip olma sembolizmi geliştirdiklerini gösterir (Shaw, 2003, s.66). Bu nesnelere sahip olmak kadar, kamuya kapalı tutulan dolayısıyla da tek öznesi siyasal iktidar olan müze kurumuna sahip olmak da benzer bir önem taşır. Bu tavır, aynı zamanda İstanbul’un ve sahip olduğu Bizans mirasının da Avrupa’dan yansıtılan farklı bir ganimet

* Müzenin daha kapsamlı ve sistematik bir resmi kuruma dönüştürülmesinde 1881 yılında müzenin yöneticisi olan Osman Hamdi Bey’in (1842-1910) katkısı büyüktür. Öncelikle 1880 yılında Topkapı Sarayı arazisindeki Çinili Köşk’e taşınan antik koleksiyon, daha sonra bu yapının hemen yanında mimar Alexandre Vallaury tarafından inşa edilen ve ilk bölümü 1891’de açılan özel müze yapısına taşınarak, merkezîyetçi resmi devlet politikalarını arkeoloji alanında yeniden üreten özerk bir kurum olarak gelişecektir. Daha fazla bilgi için Eyice, 1985; Shaw, 2003.

anlayışıyla yeniden görünür olmasını sağlamaktadır. Bunun önemli bir göstergesi de kentin doğal fiziksel çevresinin parçası olan antik nesnelere yönelik yeni “tamir” pratikleridir.

Osmanlı iktidarının Aya İrini’de kurmuş olduğu müzenin kurumsallaşması sürecine paralel olarak kentin arkeolojik varlığı ile kurmak istediği yeni ilişkiye yönelik ilginç bir uzmanlık talebi, At Meydanı’ndaki tamirattan yaklaşık on sene sonra, 1867 senesinde bir mimarlık yarışması duyurusuyla ilan edilir. Dönemin Osmanlıca ve Fransızca yayınlanan gazetelerinde yer alan bir ilan ile yönetim, büyük Hocapaşa yangınında zarar gören Çemberlitaş’ın tamiri için “fenn-i hendese ve mi’ârîde mâ’lûmat sahibi olanlar”dan farklı öneriler talep etmektedir. İlan metni şöyle:

İstanbul’da Tavukpazarı’nda vâki Çemberli Taşın hey’et-i asliyye ve kadîmesi üzere ta’miri mukarrer bulunmuş ve bunun için mühendis ve mi’ârlara mürâcaatla onlar taraflarından verilecek resimlerden karîn-i kabul olanı için bin frank ikramiye tahsis kılınmıştır. Fenn-i hendese ve mi’ârîyyede mâ’lûmat-ı izhâr etmek arzu eden olduğu halde ibtidâ sütun-u mezkûrun hey’et-i hazırâsını ve bir de bâd-el ta’mir hâsıl olacak hâlini gösterir iki kît’a resim ve tevârih-i atikiye mürâcaatla hâl-i asliyyesi üzerine bir de lâyiha tanzim etmeleri lâzım gelir. Ve işbu lâyiha ile resm târih-i ilândan itibaren iki ay zarfında ticâret nezâretine itâ kılınmak icâb edeceği fi 3 nisan sene 1282 tarihinde ilân kılınmış idi. Müddet-i mezkûrenin iki ay daha yâni seksen iki sene-i rûmîsinin şehri temmuzu gâyetine kadar temdîdi kararlaştırılmış olmakla keyfiyeti ma’lûm olmak üzere ilân kılındı (*TE*, 403/4, 26.S.1283/02.05.1866; *CH*, 440, 24.S.1283/30.04.1866; (Fransızca olarak) *JC*, 25 Mars - 3 Avri1 1866).

Bu ilana göre yeni bir anlayışla tamir edilmesi öngörülen Çemberlitaş, İmparator Constantinus tarafından kendi adına yaptırdığı forumun ortasına 328 yılında Roma’dan getirterek diktirilmiştir. Dokuz porfir silindirden oluşan 50 metre yüksekliğindeki bu sütunun üzerine de imparatorun heykeli yerleştirilmiş ve bugünkü ismini veren çemberleri 418’de sütundan parçalar düşmesi üzerine eklenmiştir (Müller-Wiener, 2002, s.255) (Şekil 4.15). İlginç bir biçimde Osmanlı döneminde de korunan ve en son Sultan II. Mustafa (1695-1703) döneminde 1648 depreminde gördüğü zararın ardından çemberleri yenilenmiş olan sütunun üzerindeki heykel ise Cornelius Gurlitt’in (1999 [1925], s.15) anlatımına göre 1081 yılında yıkılmıştır. Yine aynı onarım esnasında sütunun kaidesi taş örülü bir kılıf ile yaklaşık on bir

metre yüksekliğine kadar koruma altına alınmıştır (Müller-Wiener, 2002, s.256) (Şekil 4.16).^{*} Diğer taraftan Evliya Çelebi, bu sütunun da şehrin tılsımlarından biri olduğunu anlatır (Demircanlı, 1999, s.660). Son olarak Hocapaşa yangınında zarar gören sütunun yeni bir anlayışla tamir edilmesini öngören yukarıdaki ilanda, yarışmaya katılmak isteyenlerden Çemberlitaş'ın son durumunu ve önerilen projeyi gösteren iki ayrı çizimin yanı sıra antik taşın ilk halini anlatan bir de rapor teslim etmeleri talep edilmektedir. Proje için daha önce de bir ilan verilmiş olduğu belirtilen metinde Ebniye Müdürlüğü'nün de bağlı olduğu Ticaret Nezareti'ne yapılacak olan teslimlerin tarihinin Temmuz ayına kadar iki ay daha uzatıldığı duyurulmuş, ayrıca kazanan proje için bin frank ödül verileceği ilan edilmiştir.

Bu bilgilere karşılık yapılan arşiv araştırmalarında bu projelere ulaşılamamış, ancak İsviçreli mimarlar Fossati kardeşlerin projelerinin bulunduğu arşivde küçük kardeş Guiseppe'nin *JC*'dan haber aldığı bu yarışmaya katılmak üzere hazırladığı "Joseph Fossati" imzalı bir proje ve raporun varlığı tespit edilmiştir.^{**} İstanbul'dan ayrılmış da olsa kentle yakın ilgisini sürdürdüğünü gösteren Fossati, raporunda yarışma ilanını 25 Mart-3 Nisan 1866 haftasına ait *JC*'da gördüğünü yazar. Raporun altında ise 18-30 Nisan 1866 tarihi yer aldığına göre Fossati bu ilanı gördükten hemen sonra çalışmaya başlamıştır. Proje raporunda o esnada İstanbul'da bulunmadığı için sütunun var olan halini ayrıntılı olarak çizmesinin imkansız olduğunu belirten Fossati, sütunun hatırladığı haline göre bir eskizi ile kendi proje önerisinden oluşan iki çizim hazırlamıştır. Mimar, çizimlerin ekinde sütunun tarihçesini ve hazırladığı proje için önerilerini anlatır. Sütunun tarihçe kısmında şu andaki kötü durumu için en son iki yüz yıl önce "cahil ellerde" geçirmiş olduğu tamiratları işaret eden Fossati, yapılacakları da ayrıntılı bir plan içinde sıralamıştır. Buna göre, öncelikle zeminin ilk haline getirilmek üzere kazılmasını, temelini sağlamlaştırılmasını, sütunun eksik ve kopan yerlerinin Marmara mermeriyle onarılmasını, yüzeyinin temizlenmesini ve cilalanmasını, gerekli görülürse çemberlerin yenilenmesini önerir. Fossati, Mango'nun (1962, s.9) "oldukça çirkin" olarak nitelediği projesi için de, sütunun zarar gören yerlerini tamir ettikten sonra en tepeye dünyayı

^{*} Eyice (1994, s.483) Çemberlitaş'ın Sultan II.Mustafa döneminde gördüğü iddia edilen bu tamirde kaidesinin etrafına yapılan taştan kılıfın barok özellikleri taşıması sebebiyle bu kılıfın 18. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış olabileceğini düşünmektedir. *CH*'de (2.B.1277/14.01.1861, 13:1-2) daha sonra tartışılacağı gibi çeviri bir tefrika olarak yayınlanan ve orijinali Yunanca olarak Venedik'te 1824'te basılan "Hey'et-i Sâbıkâ-i Kostantiniye"de "etrafındaki ebniyenin aralık aralık muhterik olmasıyla bu taş hemen yıkılmak üzere iken bundan yüz altmış sene evvel bazı demir çember ve adı duvar ile cüzice tamir olunduğu" aktarılır. Gurlitt (1999[1925], s.15) ise sütunun alt kısmının 1701'de eklendiğini yazmıştır.

^{**} Mango (1962, s.9), Bellinzona Arşivi'nde bulunduğu ve künye bilgisini (Albüm, s.35) verdiği projenin çizimine yer vermemiş, Lacchia (1943, s.96-8) ise raporun tamamını yayınlamıştır.

temsil eden mermer bir küre ve İmparator Contantinus'un bronz ya da bakırdan yapılacak olan bir heykelinin yerleştirileceğini, istenirse üzerine bir de camilerde kullanılan (ve Tanzimat anıtı projesinde de olan) âlemlerden eklenebileceğini yazmıştır. Böylece sütunu bir Bizans eseri olarak yeniden canlandırırken, bunu İslami bir elemanla da harmanlamayı öneren mimar, son olarak da Çemberlitaş'ın etrafının demir parmaklıklarla çevrilerek koruma altına alınmasını talep etmektedir.

Esasen, bu yarışma projesinin gündeme gelmesinin önemli bir gerekçesi 1865 yılındaki büyük Hocapaşa yangınıdır. 1 Eylül 1865'te Eminönü'nün Hocapaşa mahallesinde başlayan bu büyük yangın, dört gün sonra Gedikpaşa'da çıkan yeni bir yangınla beraber, İstanbul yarımadasında güneyde Kadirga ve Kumkapı'ya, kuzeyde Sirkeci'ye uzanan, Divanyolu ve Çemberlitaş da dahil Beyazıt bölgesini de kapsayan geniş bir alanda etkili olmuştur (Tanyeli, 2004, s.505). Yangının ardından kamu otoritesi tarafından kurulan komisyonlar tarafından yangın alanının yeniden imarını hedefleyen çalışmalar, var olan yol ağının genişletilmesi ve düzenlenmesi, yangın alanındaki evlerin kâgir olarak yeniden inşa edilmesi öncelikleriyle başlatılmıştı (Çelik, 1986, s.56). Aynı zamanda Tanyeli (2004, s.505) bu çalışmaları İstanbul yarımadasının en yoğun yapılaşmış ve varlıklı kesiminin kentsel kimliğine ve yerleşim düzenine yapılmış ilk kapsamlı müdahaleler olarak tanımlar. İstanbul'un Bizans döneminden beri sürekliliğini koruyarak önemli bir ulaşım arteri olarak işleyen Divanyolu da bu süreçte genişletilmiş ve bazı tarihi yapıların cepheleri, ya da bahçe duvarları traşlanmış, yine Çemberlitaş'ın da etrafı var olan yapılardan "temizlenmişti" (Şekil 4.17 ve 4.18). Yarışma ilanından kısa süre önce, *RCH*'in 8 Mart 1866 tarihli sayısında bu iş için mimar Giovanni Battista Barborini'nin* görevlendirildiği bilgisi ayrıntılı bir makale ile duyurulmuştur:

Harîk-i kebirde muhterik olan mahallerin ebniye ve sokakları sâye-i umûr-u envâya hazret-i tâcîdârîde tarz-ı nevin üzere tarh ve tersîm ve tesviye buyrulmak matlûb-u âli olmakda olduğu sürede çenberli taşın dahi âsar-ı kadîmeden bulunması cihetiyle evvelki gibi bir takım evler içinde kalmayıp cadde üzerine çıkarılması ve tamîrât ve tezyînâtına dahi bakılması husûsu Ticâret Nezâreti Celîlesi cânibinden san'at-ı mi'mârîde mahâret-i tâmmesi mücerreb olan Mösyö Barborini'ye havâle

* Hakkında çok fazla bilgi olmayan İtalyan mimar Barborini, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da yönetimle kurduğu yakın ilişkiye bağlı olarak Altıncı Daire-i Belediye, 1867 Paris Sergisi Osmanlı Pavyonu yapıları ile çeşitli tiyatro ve kilise binaları inşa etmiştir. Aynı zamanda İstanbul, Pera'da ilk büro sahibi mimarlardandır (Can, 1993, ss.196-8). Barborini, 1866 yılında Turuk ve Meabir İdaresinin dört daireye ayrılmasından sonra ikinci dairenin sorumlusu olarak çalışmaya başlamıştır (BOA, A.MKT.MHM. 348/871, 28.N.1287 / 14.02.1866).

buyurulmakla icâbının icrâsına mübâşeret kılınmış ve cevânib-i erbâ'sında bulunan muhterik ebniye yıkılıp meydana çıkarılmışdır. Zikrolunan çenberli taşın aşağı tarafları hafır olundukda ziyâdece eskimiş olduğu görülerek bu cihetle ta'mire muhtâc olduğu anlaşılmış ise de tevârih-i şinâsânın ma'lûmları olduğu üzere 'amd-i mezkûr ibtidâ Mısır'dan Roma'ya nakl ve îsâl olunarak Roma'dan dahi İstanbul'a Yunâniler vaktinde götürülmüş olmasına nazaran hem gâyet kadîm olub ve şimdi musanna' (sanat eseri) ve tarîf (nadir bulunan) olduğundan şimdi usûl-ü cedîde üzere yeniden ta'miri uyamayacağı lede-l mülâhaza (iyi düşündükten sonra) aşağı taraflarına dair âmâdar duvar ve doldurma ile tahkîm ve tersîn ve göze güzel görünmek için çimen ve şükûfe ile dahi tezyîn olunacağı gibi üst tarafta simâkiden olmağla cilâ verileceği ve ekserî çenberleri vaktiyle düşmüş olması cihetiyle bunlar da tebdil ettirileceği mesmu'muz olmuş ve bu ta'mirât ve tezyînâtın tamâmıyla direğin tepesi dahi kadîmde ne şekl ve hey'etde olduğu ma'lûm olmasından ya o şeklin hâl-i sâbıkında ibkâsı veyahud diğer bir resm-i muvaffıkın vâzî'yla tezyîn kılınması dahi mutasavver bulunmuş olmasıyla sâye-i muvaffâkiyetvâye-i hazreti şehriyârîde sûtûn-u cesîm-i mezkûrun yeni rekz olunmuş derece-i isâliyle her halde güzel bir eser meydâna getirileceği vâzıhatden olup bunun hakkında bazı tahkîkâta dair ma'lûmat dahi itâ edilmek niyetinde bulunulmuşdur.

Diğer antik sütunlar gibi Çemberlitaş'ın da kısa bir tarihçesiyle birlikte aktarılan bu bilgilere göre bu sütun da artık korunması gereken ve "nadir bulunan bir sanat eseri" olarak tanımlanmaktadır. Haberde evler arasında kalan sütunun etrafındaki yangın harabesinin temizlenerek cadde üzerine çıkarılması esnasında yapılan kazıda sütunun eskimiş ve tamire muhtaç olduğunun ortaya çıktığı, bunun üzerine de yapılması kararlaştırılan işler anlatılmıştır. Ancak yüzyıllar içinde bu bölgede sık sık çıkan yangınlarla rengi çoktan kararmış olan ve Avrupalı seyyahların "Yanık Sütun" olarak adlandırdığı bu sütunun birden bire eskimiş ve tamire muhtaç olduğunun keşfedilmesi ilginçtir. Okuyucuların en azından bir kısmının da sahip olduğu varsayılan genel bir tarih bilgisiyle değerli bir sanat eseri olduğu vurgulanan bu sütunun makalenin devamında nasıl tamir edilebileceği konusu ayrıntılı olarak tartışılmaktadır. Metinde bu işin "usûl-ü cedîde" üzerine yapılmasının uygun olmayacağı, yani bu tür bir "tamir" işinde ilk kez ifade bulan bir kaygıyla sütunun orijinal biçimi araştırılarak buna uygun biçimde tamir edilmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu sütunun artık tarihsel bir belge olarak kabul edildiğini ima eden bu talep bugünkü restorasyon kavramına paralel bir kaygının belirdiğini gösterir. Ancak ilk kez ifade bulan bu kaygı kadar, bundan sonraki sürecin nasıl işlediği de bu tavrın ne kadar gerçekçi olduğunu tartışmaya

imkan verecektir. Bu doğrultuda yukarıda alıntılanan makalede sütunun etrafının düzenlenip, taşlarının ve çemberlerinin yenileneceği ve en tepesinin ilk hali üzerine ise daha fazla araştırma yapmak gerektiği belirtilmiştir. Sürecin sonucunda benimsenecek olan öneriye göre Çemberlitaş'ın tepesi ya bu araştırma sonucunda bulunan ilk haline benzetilecek, ya da yeni bir biçim verilecektir.

Mart ayının başında yayınlanan bu haberde belirtildiğine göre bir sanat eseri olduğu anlaşılmış olan bu sütunun kapsamlı bir araştırma gerektirdiği belirtilen tamiri için oldukça yeni bir çözüm önerisinin ardından Nisan ayı sonlarında bu mimari yarışmanın düzenlendiğini görüyoruz. Alınan bu kararda mimar Barborini'nin payı olduğu düşünülse de bu önerinin dönemin yöneticileri arasında kabul görmesi ve hemen ardından ödüllü bir yarışmanın açılmış olması bu kararın arkasında yeni kaygıların yer aldığını işaret etmektedir. Böyle bir tamirat işinin mimarlık bilgisi içinde yer alan özel bir uzmanlık alanı olduğunun düşünülmesi ve bu doğrultuda getirilecek öneriler üzerinde bir tartışma başlatmak üzere mimari bir yarışmanın tasarlanmış olması önemli bir eşiği tanımlamaktadır. Bu durumda kentte varlığı keşfedilen eski eserlerin tamirata artık mimarları da yakından ilgilendiren yeni bir uzmanlık alanıdır. Buna karşılık, Osmanlı tarihinde düzenlendiği bilinen bu ilk mimari yarışmanın* Fossati'den başka katılımcısı olup olmadığı hakkında hiçbir tarihsel bilgi ya da belgeye ulaşılamamıştır. Hatta projesi halen özel arşivinde bulunduğu göre Guiseppe Fossati'nin de bu projeyi teslim etmediği düşünülebilir. Ayrıca Çemberlitaş bu tarihlerde etrafının yapılardan temizlenmesi dışında bu yarışma sonucunda arzu edildiği gibi kapsamlı bir onarım geçirmemiştir, yani bu yarışma bir sonuca ulaşmamıştır. Bu durumda, Paris'te Baron Haussmann'ın Fransız kolonilerinden getirilen heykel ve anıtları kentin yeni bulvarlarının kaçış noktaları olarak tasarladığı ve böylece Londra ve Paris gibi metropollerde Şark'ın arkeolojisinin emperyal öz-imgelerinin parçası olarak kentsel planlamaya da dahil edildiği bir dönemde (Hanssen, 1998, s.158), bir Bizans eseri olan Çemberlitaş'ın da yeni bir anlayışla tamir edilmesine yönelik talep, gazetelerde ilan edilen duyurular yoluyla düzenlenmiş ve öznesi Osmanlı iktidarı olan yeni bir mimari gösteri olarak görülebilir. Ayrıca, yarışmada ödül olarak belirlenen tutarın kuruş yerine frank cinsinden belirlenmiş olması özellikle Avrupalı bir kamuoyuna hitap edildiği kuşkusunu uyandırmaktadır. Buna göre bu yarışmanın en önemli amacının Osmanlı başkentinin Osmanlı öncesi tarihine yönelik yeni bir tarihsel

* Osmanlı topraklarında ilk mimari yarışma İngiliz hükümeti tarafından 1856 yılında Kırım Savaşı anısına Beyoğlu'nda yapılacak olan kilise için İngiliz mimarlar arasında düzenlenmiştir. Detaylı bilgi için bkz; Crinson, 1996, ss.138-66. Ancak Çemberlitaş yarışması Osmanlı hükümetince düzenlenen ilk mimari yarışmadır.

duyarlılığın ortaya çıkışını duyurmak ve kentin arkeolojik varlığının artık yeni bir bilgi türünün nesnesi olduğunu göstermek olduğu ileri sürülebilir. Bu durumda bu yarışma da Tanzimat Anıtı projesi ve hatta Darülfünun ile ortak bir kaderi paylaşarak, ilk başta kaynağı Avrupa olan yeni bir fikrin uyandırdığı heyecana rağmen yeterince ikna edilemeyen bürokratik mekanizmanın çarklarına takılmış olmalıdır. Buna karşılık yüzyıllardır yerel fiziksel çevrenin doğal birer parçası olarak varlığını sürdüren Helen ve Bizans mirasının Batı'dan süzülerek ulaşan yeni bir tarih bilgisiyle yeniden görünür olduğu bu eşikte İstanbul'a dair yeni bir bilgi alanı geri dönüşü olmayacak bir biçimde açılmıştır. Bu süreçte yaşanan önemli bir gelişme ise bir sonraki bölümde tartışılacağı gibi, İstanbul'un keşfedilen bu yeni "değerleri"ne ait yeni bilginin çeşitli mecralarla kamusallaştırılmasıdır.

4.4 İstanbul'u Okumak

6 Mart 1848 tarihli *JC*'da (9) İstanbul'u ziyaret etmekte olan Vatikan elçisinin dönemin Hariciye Nazırı nezaretinde şehirde yaptığı gezinin haberi yer alır. Bu habere göre gezinin rotası hepsi de İstanbul yarımadasında yer alan, Topkapı Sarayı, Sultan II. Mahmud Türbesi, Ayasofya, Sultan Ahmed Camii ve Müze'dir. Daha sonra Kırım Savaşı'nda (1853-56) Fransa ve İngiltere ile müttefik olan Osmanlı Devleti'nin özellikle bu tarihlerden sonra artan dış ilişkilerine paralel olarak kentin resmi ya da sivil Avrupalı ziyaretçilerinin sayısında büyük artış olmuştur.* Bu önemli ziyaretçilerden biri olan ve 1869 yılında İstanbul'a gelen Fransız İmparatoriçesi Eugénie'nin İstanbul ziyareti de benzer bir içeriğe sahiptir. Beylerbeyi Sarayı'nda ikamet eden imparatoriçe, ziyaretinin ikinci gününde Ayasofya'yı, Darphane'yi, II. Mahmud Türbesi'ni, diğer önemli camileri, Kapalı Çarşı'yı ve yine Müze'yi gezmiştir (Giz, 1969, s.27). Rotası yöneticiler tarafından belirlenen bu gezilerde Osmanlı iktidarının kendi saltanatın köklülüğünü ve tarihsel meşruiyetini sergilemenin yanı sıra devletin gücünü göstermek ve hatırlatmak üzere hangi yapıları göstermeyi tercih ettiği büyük önem taşır. Bu doğrultuda Tanzimat'ın ilanını mümkün kılan siyasal ortamın mimarı Sultan II. Mahmud'un Divanyolu'na açılan gösterişli türbesi gibi, ülkenin çeşitli yerlerinden toplanarak oluşturulan ve zaman içinde müzenin omurgası haline gelen bir antik nesnelere koleksiyonunun da yer aldığı ve aynen Topkapı Sarayı gibi özel izin alarak girilebilen yeni ve Avrupalı bir kurum olan Müze de Osmanlı Devleti'nin tarih, kültür ve kimliğini inşa ettiği mekanlardan biri haline

* 1865 tarihli resmi bir belgede İstanbul'un sayısı artan ziyaretçileri için yeni oteller yaptırılmasının da gündemde olduğu anlaşılıyor; "bir kumpanya teşkili ile Beyoğlu, Büyükdere, Üsküdar ve Büyüka'da seyyahlar için oteller yapmak üzere İngiltere tebasından Ceymis Misiri'ye ruhsat verilmesi" (BOA, C.BLD. 7012, 21.Za.1281 / 17.04.1865).

gelmiştir. Bu esnada çeşitli biçimlerde değerli bir hazine olarak yeniden keşfedilen Helen / Bizans mirası kadar bu keşfi mümkün kılan ve İstanbul'un da değerli bir ganimet olduğunu hatırlatan yeni bir tarih bilgisi de yine bu dönemde Osmanlı yazılı kültürüne çeşitli biçimlerde dahil olmaya başlamıştır.

Tanzimat döneminde ortaya çıkan bu yeni durum, bir yandan on dokuzuncu yüzyılda Avrupa'da tarihin profesyonel bir disiplin olarak kuruluşuna eşlik eden arkeolojinin önemli bir araştırma alanı olan Osmanlı Devleti topraklarının gördüğü büyük ilgiye, diğer taraftan da Osmanlı tarih düşüncesinin değişen içeriğine bağlıdır. Tanzimat sürecinde Osmanlı tarihyazıcılığında Ahmet Cevdet Paşa'nın ilk cildi 1854'te yayınlanan *Tezâkir*'i ile görünür olan belirgin kırılma, Osmanlı tarihinin Avrupa tarihinin bir parçası olarak kabul edilmeye başlanmış olmasıdır (Yinanç, 1940, s.576; Arıkan, 1985, s.1585; Neumann, 1999, s.33).^{*} Aynı zamanda tarih yazımında olayların temeli olarak görülen dinsel meşruiyet yerine Osmanlı hanedanının sürekliliği ön plana çıkartılmıştır (Arıkan, 1985, s.1584). Yine Tanzimat öncesinde Osmanlı ve İslam tarihi dışındaki toplumların tarihlerine duyulan ilgi oldukça sınırlıyken, Tanzimat sürecinde Avrupa devletleri ile artan ilişkilere bağlı olarak bu devletleri ve toplumlarını tanımak üzere Avrupa devletlerinin ve eski medeniyetlerin tarihleri de tercüme edilmeye başlanmıştır (Yinanç, 1940, s.574). Tarihsel bilgiye yönelik bu yeni ilgiye ortam hazırlayan önemli gelişmelerden biri ise 1832 yılında kurulan Tercüme Odası ile başta Fransızca olmak üzere bürokraside yabancı dil bilgisinin yaygınlaşmasıdır. Ancak burada eğitim alan ve aldıkları görevlerle Avrupa'ya seyahat eden ve Avrupa'dan bilgi aktarımını yeni tercüme pratikleriyle üstlenen yeni bir Müslüman bürokrat/aydın sınıfının ortaya çıktığı döneme kadar, devletin dış ilişkilerinde aktif görev alan ve Osmanlıların Avrupa tarihi ve medeniyetine yönelik bilgisindeki büyük boşluğun doldurulmasında etkin olan Fenerli Rum tercümanların katkısı çok büyüktür.^{**}

Sultan III. Selim döneminde askeri alanda başlatılan reform hareketi içinde Batı Avrupalı

^{*} Bu değişen tavrın bir yansıması olarak Ahmet Cevdet Paşa'nın kendisinden öncekiler gibi Müslüman olmayan toplumlar için "kafir" ve "gavur" gibi ifadeler kullanmamış olması da dönemin önemli Osmanlı tarihçisi ve Encümen-i Dâniş'in "a'za-i hâriciyye"lerinden Avusturyalı Joseph Von Hammer (1774-1856) tarafından övgüyle karşılanmıştır (Arıkan, 1985, s.1585).

^{**} "Prens" Alexander Handjéri (1759-1854) ünlü Fransızca-Osmanlıca sözlüğünün önsözünde Osmanlı diplomasisinin önemli bir parçası olan Rum tercümanların gerektiği durumlarda yeni fikir ve kavramları ifade etmek üzere yeni kelimeler ürettiğini ve Babıali'nin de bunları kullandığını yazmıştır. Küçük Kaynarca Anlaşması'nda (1774) yazılı olan ve Osmanlıca'da ilk kez kullanılan siyasal özgürlük ve bağımsızlığa dair kavramların da metni çeviren Rum tercüman tarafından bulunduğu tahmin edilmektedir (Strauss, 1995, s.192). Osmanlı Rumlarının Osmanlıca'ya yaptıkları farklı katkıları tartışan kapsamlı bir çalışma için bkz; Strauss (1995).

kaynaklardan yapılan tercümelerin yanı sıra, aynı dönemde yine bir Rum tercüman olan Yakovaki Efendi tarafından Batılı bir kaynaktan tercüme edilen ve ünlü Rus Çariçesinin döneminin diplomasi ve saray çevresinin anlatan *Katerine Târihi*, Osmanlıca'da bilinen ilk Avrupa tarihi metnidir.* Johann Strauss'un (1995, s.200) Yakovaki Efendi'nin bazı devlet görevlilerinin talebi sonrasında 1813'te yazdığını tahmin ettiği kitap, Mısır'da Bulak Matbaası'nda 1829 ve 1831'de iki baskı yapana dek el yazması olarak dolaşıma girmiştir.** Bu kitabın 1861'de İstanbul'da tekrar basılması ise kitabın gördüğü ilgiye işaret etmektedir. Bu kitaptan yaklaşık on yıl sonra, 1838'de yine Bulak Matbaası'nda *Târih-i İskender bin Filipos* adıyla yeni bir Türkçe çeviri tarih kitabı yayınlanmıştır. Bir öncekinden farklı olarak tercümanın ismi ve önsözü olmadan yayınlanan bu kitabın kaynağı ise bir antik Yunan eseridir.*** İslam ve Osmanlı dünyasında on beşinci yüzyıldan beri dolaşımda olan *İskendernâme* metinleriyle yakından tanınan ve Orta Çağ Avrupa kaynaklarında olduğu gibi efsanevi bir tarihsel figüre dönüştürülmüş olan Büyük İskender'in kahraman bir kumandan olarak başarılı hayatını anlatan kitap, Flavius Arrianus'un yazdığı yedi kitaplık *Anabasis Alexandrou*'dan tercüme edilmiştir. Ancak bu kitap İstanbul'da tekrar basılmamıştır.

Diğer taraftan, yayıncılık alanında Osmanlı ve İslam-dışı toplumların geçmişine gösterilen bu yeni ilgiye paralel olarak, İstanbul'da Osmanlıca yayıncılık faaliyetlerine yeni bir boyut kazandıran gazeteler, yayınladıkları kent tarihi ve arkeoloji metinleri ile bu alanda da yeni bir duyarlılığın filizlenmekte olduğunu gösterir. Aynı zamanda bu metinler aracılığıyla fiziksel çevre ve yapı tasvirlerine dayalı olarak popüler bir mimari dil de oluşmaya başlamıştır. Bu alanda öncü olarak nitelendirilebilecek olan gazete, ilk Osmanlıca gazete *TV*'nin ardından İstanbul'da yayına başlayan ikinci gazete *CH*'dir. İngiliz Churchill tarafından sultanın özel izniyle 3 Temmuz 1840'ta kurulan bu gazete, ilk sayılarının gördüğü az ilgiye rağmen

* 1812 yılında baş tercüman olan Yakovaki Efendi (1776-1850), öncelikle Mahmud Raif Efendi'nin Fransızca yazdığı coğrafya kitabı *Tableau des nouveaux reglements de l'Empire Otoman* (İstanbul, 1798)'i Osmanlıca'ya çevirmiş, ekinde bir de *Cedid Atlas Tercemesi* isimli Avrupa'nın güncel ancak kendi ifadesiyle "nakş-ı bukalemun" gibi sürekli değişen coğrafya atlasını sultana sunmuş ve bu kitaplar 1804'te basılmıştır (Strauss, 1995, s.199). *Katerine Tarihi* ise dönemin bir "best-seller"ı olan Jean Henri Castéra'nın (1749-1838) *Histoire de Catherine II, Impératrice de Russie*'den tercüme edilmiştir. Ancak Yakovaki Efendi farklı kaynaklardan da faydalandığını belirtir. Strauss'un (1995, s.202) tespitlerine göre tercüman, Osmanlı siyasal bağlamına uygun olarak ekleme ve çıkartmalar da yapmıştır.

** O dönemde Osmanlı Devleti'nin eyaleti olan Mısır'ın Valisi Mehmed Ali Paşa tarafından Kahire'de 1821'de kurulan Bulak Matbaası'nda ilk yirmi yılda basılan 243 kitaptan 125'i Türkçe, 112'si Arapça'dır. Türkiye'ye de ulaşan bu yayınların içinde Fransızca'dan yapılan çeviriler de önemli yer tutar (Kabacalı, 1987, ss.73-5). Türkiye'nin genel bir matbaa ve yayıncılık tarihi için bkz; Baysal, 1968; Kabacalı, 1987; 2000.

*** Strauss (1995, s.205), isimsiz tercüme edilen bu kitabın dilinden yola çıkarak kesinlikle bir Rum tarafından çevrildiğini ve metine eklediği ek bilgilerden hareketle tercümanın Osmanlı coğrafyası konusunda çok bilgili

devletten mali yardım alarak haftalık olarak yayınlanmayı sürdürmüştür. Yazarları arasında çok sayıda Tercüme Odası çalışanı bulunan bu gazetenin ağırlıklı olarak aktardığı dış haberler Avrupa'yı Osmanlı kamuoyuna yakınlaştırırken, gazetede Avrupa'nın farklı yayınlarından çevirilere de sıkça yer verilmiştir (Topuz, 2003, s.17). Resmi gazete *TV*'ye göre çok daha sade ve anlaşılır bir dil kullanan *CH*'de Avrupa'daki siyasal olaylar kadar haber değeri taşıyan konular arasında fiziksel çevreyle ilgili tasvirler, İstanbul'daki ve farklı Avrupa kentlerindeki mimari gelişmeler de bulunmaktadır. Bu doğrultuda yer verilen İstanbul'daki mimari gelişmeler arasında 18 Ekim 1840 tarihli (8) sayısında "Havâdisât-ı Dâhiliye" bölümünde yayınlanan ve Sultan II. Mahmud Türbesi'nin ayrıntılı bir tasvirine yer veren türbenin açılış haberi ya da daha önce de bahsedilen Tanzimat anıtı tasviri sayılabilir. İstanbul dışından aktarılan mimari haberlere örnek olarak ise gazetenin 30 Mayıs 1841 tarihli (36) sayısında "Londra'daki Dok Tasviri" başlıklı makalede fiziksel yapısı ve işleyişi ayrıntılı olarak anlatılan Londra limanı ile ilgili metin gösterilebilir.* 10 Nisan 1842 tarihli (81) sayıda ise "Tarih Binaları, Firavun Tepeleri" başlığı altında Mısır piramitlerinin yine oldukça detaylı bir mimari tasviri yayınlanmıştır. Yazar, metinde fiziksel çevrede yaptığı gözlemleri anlatırken mimarlık terminolojisinden de sıklıkla faydalanır:

...ehram tepeleri san'at ve metânet cihetle pek hendesekâri binâlar olmakla ânı resm ve inşâ edecek derece san'at-ı hendese-i mi'mâriye-i kâmile ve âlet ve edevât-ı lâzimesini suhûletle etraftan celb ve cem' eyleyecek mertebe-i malûmat-ı kafiye tufandan evvel âlemde bulunan nev-i ben-i âdemde mevcûd olduğuna pek vücûd verilemez.... eham tepelerinden birisinin hâlâ kapısı malûm olmakla içerisi meçhûl olup diğerinin kapı kabaca bir mahal bulunmuş ve açılmış olduğundan oradan girdikde içinde sakf (*tavan*) ve fûruş (*döşeme*) ve duvarları yekpâre siyam somâki taştan olmak üzere beş altı kadar oda gibi yerler vardır. Ancak duvarları kamusda tahrir olunan nakışdan tâhidir. Ve bu odalara varan yol odalar için yapılmış gibi tarîk olmadığından ve böyle cesîm binalarda teme le pek yük binmesin için bazı bazı mücevvef (*içi oyuk*) yerler bırakılmak usûl-ü mi'mâriyeden olduğu dahi erbâbının ifâdesinden malûm olduğundan işbu odalar esbâbıyla terk olunmuş mahalle idüğü dahi ihtimalden bâid

olduğunu iddia etmektedir.

* Bu tarihlerde İstanbul'un ticari ve askeri faaliyetlerle artan gemi trafiği Galata'da yeni bir rıhtım inşasını gündeme getirmiştir. Bu haberden altı sene sonra Galata gümrük binası önünde meydana gelen bir kazanın ardından Sultan Abdülmecid Fossati kardeşlerden ve İngiliz mimar Smith'ten yeni bir rıhtım yapısı için öneri istemiştir. Maliyeti 364 milyon kuruş olarak hesaplanan ve Haliç'in her iki yakasında da toplam 6000 metre uzunluğunda olması planlanan proje, bir sonuca ulaşmamıştır (Müller-Wiener, 1998, ss.105-6).

değildir (*CH*, 81, 28.S.1258 / 10.04.1842).*

Henüz fotoğraf teknolojisinin kullanılmadığı ve ülke dışına çıkma imkanının çok dar ve ayrıcalıklı bir grubun elinde olduğu böyle bir dönemde yayınlanan bu metinler Osmanlı-dışındaki dünyaya dair genel kültür sayılabilecek bir bilginin sınırlı da olsa yaygınlaşmasını sağladılar. Ancak daha da önemli bir gelişme İstanbullu okuyucuların yaşadıkları kentteki güncel mimari faaliyetlerin yanı sıra kentin Osmanlı-öncesi tarihinden de haberdar edilmesine yönelik yeni bir kaygının ortaya çıkmasıdır. Bu doğrultuda, Osmanlı yayın hayatında ilk iki gazetenin ardından, resmi görüşün dışında yayın yapan ilk gazete olarak kabul edilen ve 21 Ekim 1860'ta Paris'te sefaret katipliği yapan Ağâh Efendi (1832-1885) ile yine Paris'te okumuş olan İbrahim Şinasi (1826-1871) tarafından kurularak haftada iki gün olmak üzere yayına başlayan *TA* bu alanda önemli bir adım atmıştır. Bu gazetede yayınlanan ve Türk basım tarihinin ilk tefrikası olan Şinasi'nin "Şair Evlenmesi" isimli manzum oyununun ardından başlatılan ve İstanbul'un Osmanlı öncesi tarihini konu eden ikinci tefrikanın önsözünde bu kaygı şöyle dile getirilmektedir:

...kitab-ı Yunaniye-i vesaireden bil-intıba' tercüme ve tertîb kılınmış ve pâyitaht-ı saltanât-ı seniyye olan İstanbul şehrinin evvelinde ne hâl ve hey'ette bulunduğunu nakl ve her gün gözümüzle görüp ne idüğünü bilmediğimiz bir takım âsâr-ı kadîmenin ta'rifatını şâmil bulunmuş olmakdan nâşi bunun mütalâasından halkın ve husûsuyla İstanbul ahâlisinin kesb-i menfaat edecekleri teamül olunmuştur (*TA*, 6:1, 12.C.1277/ 26.11.1860)

İstanbuluların her gün gördüğü ancak ne olduğunu bilmediği eski yapıları (artık) tanınması arzusuyla gazetenin altıncı ve on altıncı sayıları arasında yayınlanan "Târih-i Sâbıkâ-i Kostantiniye" isimli ve Yorgaki (Petropulo) tarafından tercüme edilen metin, tefrikanın son sayısının hemen ardından yine aynı gazetenin matbaasında *Hey'et-i Sâbıkâ-i Kostantiniye* (1861) ismiyle kitap olarak basılmıştır.** İstanbul'un Bizans dönemine ait tarihsel

* Bu metinde kullanılan dil metnin başka bir kaynaktan tercüme edilmediğini düşündürmektedir. Gazetenin İskenderiye'de bir muhabiri olduğu bilgisinden hareketle ("Ceride-i Havâdis," www.vikipedi.org.tr), bu metnin yapıları bizzat görmüş olan bu muhabir tarafından kendi tanıklığı ve bazı derlemelere dayanarak yazıldığı düşünülebilir.

** Bu kitap tefrikalar halinde 12.Ca.1277 / 26.11.1860 ile 23.B.1277 / 04.02.1861 tarihleri arasında aralıklarla toplam on bölümde yayınlanmıştır. Yine *TA*'da (19, 14.Ş.1277 / 25.02.1861), tercümanın ismiyle birlikte kitabın 10 kuruş'a satışa çıkarıldığını ilan edilmiştir. Bu kitabın Osmanlıca baskısını Şevket Rado sadeleştirerek modern Türkçe'ye çevirmiş ve bir derleme içerisinde yayınlamıştır (Rado, 1981). Aynı zamanda mimar Fossati de, Ayasofya tamirati hakkında tiyatrodaki yaptığı konuşmanın girişinde verdiği yapı ile ilgili tarihsel bilgilere kaynak olarak aynı kitaba başvurduğunu belirtmiştir (Mango, 1962, s.107).

topoğrafyasını ve mimari dokusunu, Osmanlı döneminde geçirdiği değişimle birlikte ele alan ilk Osmanlıca eser olan bu kitabın yazarı İstanbullu bir Rum din adamı olan Patrik Kostandiyos'tur (Constantius). Önce İstanbul'da ardından Rusya'da din eğitimi alan Kostandiyos (1770-1859) ilk olarak Sina'da, daha sonra da 1830-34 yılları arasında İstanbul'da Ortodoks patrikliği yapmıştı.* İlk kez 1824 yılında Venedik'te Yunanca yayımlanan kitabının önsözünde kendisini "bir filolog ve arkeoloji dostu" olarak tanımlayan Kostandiyos'un kitabı yirmi yıl sonra, 1844'te yine Yunanca ve bazı değişiklikler yapılarak İstanbul'daki Demetrios Paspalle matbaasında basılmıştır.** Daha sonra aynı kitap 1846 yılında yine İstanbul'da Paspalle matbaasında Fransızca olarak *Constantiniade ou Description de Constantinople Ancienne et Moderne* ismiyle yayınlanmıştır. Bu kitabın yine İstanbul'da ancak Osmanlıca olarak yeniden basılması içinse on beş yıl beklemek gerekmiştir. Orijinal metinde yüz doksan sekiz sayfa ve ekinde bir Boğaziçi haritası, Tekfur Sarayı, At Meydanı ve Ayasofya gravürleri ile büyük mabetlerin ölçülerini karşılaştıran bir cetvelden oluşan beş levha bulunurken, Rum Yorgaki Efendi tarafından tercüme edilen Osmanlıca baskısında büyük ölçüde kısaltılarak otuz dokuz sayfaya indirilen kitabın ekindeki levhalar da basılmamıştır.*** Böylece Strauss'un (1995, ss.189-190) uzun yüzyıllardır bir arada yaşayan Rum ve Türk/Müslüman toplumlarının yazınsal alandaki etkileşiminin hayret verici derecede az olduğu iddiasına paralel olarak, İstanbullu bir Rum tarafından yazılan ve İstanbul'da 1844 yılında Rumca ikinci baskısını yapan bu kitap, ancak on beş yıllık bir aralıktan sonra ve orijinal metin beşte birine indirilerek Osmanlıca yayınlanabilmiştir.

Bu durumda orijinal baskısının kısa bir özeti olarak da tanımlanabilecek olan kitabın Osmanlıca baskısı, Bizans İstanbul'unun tarihsel coğrafyasını İstanbul yarımadası, Boğaz hattı, Anadolu yakası ve Adalar da dahil olmak üzere on iki bölüm halinde anlatmaktadır. Bu bölgelerde konumlanan ve yaptırımları, yaşam süreleri, işlevleri ve isimleri ayrıntılı olarak anlatılan yapıların mimari özelliklerine dair fazla ayrıntı ise bulunmamaktadır. Metnin en ilgi

* Yazar Kostandiyos ve kitabı üzerine bilgi veren en kapsamlı metin Eyice'ye (1953) aittir. Burada kitap ve yazar hakkında verilen bilgiler bu kaynağa dayanmaktadır.

** Eyice (1953, s.85), Konstantios'un bu kitabı kendi araştırmalarının yanı sıra on yedinci yüzyılda Fransız Charles Dufresne du Cange tarafından yazılan *Constantinopolis christiana seu descriptio urbis Constantinopolitanae qualis extitit sub imperatoribus christianis* (Paris, 1680)'den de faydalanarak yazdığını iddia etmektedir. Aynı yıl Joseph von Hammer da İstanbul ve çevresi üzerine *Constantinopolis und der Bosporos* (Pesth, 1822) isimli bir kitap yayınlamıştır.

*** Eyice'nin (1953, s.86-7) yaptığı incelemeye göre Rumca yayınlanan orijinal kitapta İstanbul ve civarından bahseden kapsamlı bölümün ardından *Dictionnaire des Antiques* 'ten tercüme edilerek aktarılmış mimarlık tarihi üzerine bir metin ve bu alandaki eserlerle ilgili bir fihrist ve yazarlarının biyografileri de yer almaktadır.

çekici özelliği İstanbul'un yedi tepesinin de ayrıntılarıyla tasvir edildiği tarihsel topoğrafyasının ve buralarda konumlanan yapıların Osmanlı döneminde yaşadığı değişim ve müdahalelerin de anlatılmasıdır. Osmanlı öncesi İstanbul'unun yapılarının ve mekanlarının geçirdiği değişimin yanısıra taşıdığı sürekliliğin de özellikle İstanbul yarımadasında ince detaylarla anlatıldığı metinde kentin geçirdiği bu değişim bir canlının hayatı kadar organik bir süreç olarak yargısız ve yalın bir dille ifade bulur. Örneğin on birinci bölümde “Kiliseden mübeddel olan cevâmi'-i şerife” başlığı altında Kostantiniye'de inşa edilmiş olan birçok kiliseden Fatih'in İstanbul'u almasından sonra camiye çevrilenlerin dışında hemen hepsinin de yıkılıp harap olduğu anlatılmaktadır (TA, 14:2, 9.B.1277 / 21.01.1861). Sütunların anlatıldığı sekizinci bölümde (TA, 13:1, 2.B.1277 / 14.01.1861) fırtına gibi doğal yollarla yıkılanların yanı sıra yazarın ismini vermediği bir sütununun da Kanuni Sultan zamanında yıktırılıp yerine çeşme yaptırıldığından bahsedilir. Bunun yanı sıra yazar daha güncel bilgiler de verir ve on ikinci bölümde sonradan yıkılmış olan bir kilisenin konumundan bahsederken araya Sâdâbad'ın “Paris sefiri Mehmet Efendi'nin Paris'ten getirdiği resimlere göre Kağıthane'de inşa olunduğu” bilgisini de ekler (TA, 15:2, 23.B.1277/04.02.1861). Aynı metinde Bizans dönemi yapılarının o güne ulaşırken geçirdiği değişim anlatılırken o civarda başlayan Darülfünun inşaatından da bahsedilmesi (TA, 11:1, 17.C.1277/31.12.1860) ise tercümanın kısaltmaların yanı sıra metinde verilen bilgilere güncel gelişmelerle ilgili ilaveler yaptığını da göstermektedir. Benzer biçimde metnin orijinalinin kısa bir özeti olduğu düşünülürse çevirmen uygun bulmadığı bilgileri de çıkartmış olmalıdır. Genel olarak kentin mimari dokusunun bugünü ve geçmişi arasındaki değişimi ve sürekliliği vurgulayan ve okuyucunun var olan yapılardan yola çıkarak kentin geçmişini hayal etmesini de kolaylaştıracak bir rehber niteliği taşıyan bu metin, aynen korunarak 1872 yılında Mithat Efendi matbaasında ikinci bir baskı daha yapmıştır.

Aynı dönemde Londra'da *Ancient and Modern Constantinople* (1868) ismiyle arkasında İstanbul'a gelecek olan seyyahlara yönelik pratik bilgilerle birlikte bir rehber olarak basılan bu kitabın Osmanlıcada önce bir gazete tefrikası, ardından da kitap olarak on yıl aralıkla iki baskı yaparak yayınlanmış olması kitabın Osmanlı kamuoyu tarafından da ilgiyle karşılandığını işaret etmektedir. Osmanlıcaya tercüme edilirken büyük oranda kısaltılarak basitleştirilmiş de olsa kitabın gördüğü bu ilgi, metinde İstanbul'un kent ve mimarlık tarihine dair verilen bilgilerin Osmanlıca okuyucuları için oldukça yeni olmasıyla da yakından ilişkili olmalıdır. Osmanlı popüler kültüründe önemli bir yeri olan ve tarih boyunca farklı Osmanlı yazarlarının kaleme aldığı İstanbul tarihi anlatıları için Bizans kaynaklarından faydalanılmış olsa da, bunlar dönemin siyasal ve toplumsal bağlamına uyarlanarak çoğu zaman

efsaneleştirilerek edebi metinler haline getirilmiştir. İstanbul'un alınmasından sonra Osmanlılar tarafından üretilen ve Bizans kaynaklarından alıntılı olduğu iddia edilen erken dönem metinlerini inceleyen Yerasimos (1993, s.9) bu durumu, Osmanlıların yeni başkentlerinin tarihini öğrenmek yerine, onu kendilerinin yeniden yarattıkları biçiminde açıklar. Yerasimos'un (1993) incelediği metinlerde İstanbul'un ve Ayasofya'nın kurucuları olarak bahsedilen kahramanlar arasında Süleyman Peygamber gibi dinsel karakterler ya da Yanko bin Madyan gibi sonradan yaratılmış kişiliklerin yanı sıra adı geçen Constantinus ya da Iustinianus gibi büyük Bizans hükümdarları da yine efsaneleştirilerek bu anlatılara dahil edilmiştir. Bu efsanevi anlatılar yazıldıkları dönem için geçerli olan ideolojik vasıflarını yitirse de on dokuzuncu yüzyıla kadar çeşitlenerek artan kent tarihi metinlerinin parçası olarak varlıklarını sürdürmüştür (Yerasimos, 1994, s.458). Bu döneme kadar Bizans anlatılarına ve Avrupa'da yazılan tarih metinlerine kayıtsız kalan Osmanlı kent tarihi metinlerindeki ortak tavır Osmanlı öncesi dönemlere karşı gösterilen ilgisizliktir.* Ünlü on yedinci yüzyıl Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin Ayasofya anlatısında bu efsanelerin hala oldukça önemli bir yeri olduğunu görüyoruz. Buna karşılık yine on yedinci yüzyılda İstanbul'un Bizans tarihiyle ilgili olarak efsaneler yerine Bizans kaynaklarını kullanma girişiminde bulunan Hezarfen Hüseyin Efendi (?-1678), *Tenkih-i Tevârihü'l-Mulûk* isimli eserinde dönemin baştercümanı Panayotis Nikoussios'un kütüphanesinde bulunduğu bir Bizans tarihi kitabını Müslüman olmuş bir Polonyalı tercüman olan Ali Bey'e (Albertus Bobowsky, 1610-75) tercüme ettirdiğini ve 1671'de biten tercümeyi kitabına dahil ettiğini yazmıştır (Yerasimos, 1993, s.262; Strauss, 1995, s.223). Ancak bu olağandışı girişimin Osmanlı tarihyazımsal geleneğinde gözlemlenebilir bir kırılma yarattığı iddia edilemez. Örneğin 1768 yılına kadar İstanbul ve civarındaki birçok sivil ve dini yapıyı gezerek kaydetmiş olan Ayvansaraylı Hüseyin Efendi tarafından ilk kez kaleme alınan *Hadîkatü'l Cevâmi* (2001, s.42) adlı eserde ilk sırada yer verilen ve öncesinde kilise olduğu belirtilen Ayasofya'nın tarihi sadece İstanbul'un Osmanlılar tarafından alınmasının ardından yapının cami olarak kullanılmaya başlandığı dönemi içerir. Buna karşılık, Osmanlı tarihçileri kentin fiziksel çevresine yönelik anlatımlarında İstanbul'un Osmanlı öncesine ait yapılarına karşı kayıtsız kalmamıştır. İstanbul'un Osmanlı dönemi boyunca yüzyıllar içinde kentin doğal fiziksel

* Bu tavıra örnek olarak, on yedinci yüzyıl Osmanlı bilginlerinden Katip Çelebi'nin (1609-1657) ünlü coğrafya kitabı *Cihannüma*'daki Edirne bölümünü inceleyen Selen'in (1965, s.304) bu kitaptan kentin tarihine dair aktardığı metinde, kentin Osmanlı öncesi döneminden şöyle bahsediliyor; "Bu şehir 760 (1359) tarihlerine gelinceye kadar kafir yurdu olduğundan İslam tarihçileri ahvalini bilmiyordu. Fetihden sonra yazılan tarihlerden Abdurrahman Hibri adındaki müderris 1635'te bu şehir tarihini yazarak *Enis-ül-Müsarimin* adındaki kitabı meydana getirmiştir. Burada ondan faydalanılmıştır."

çevresinin parçası olarak kabul edilen anıt sütun ve dikilitaşlara yönelik incelemelerde Osmanlı tarihçilerinin anlatımları da önemli tarihsel bilgiler sağlayan kaynaklar olarak kullanılmaktadır.* Yine sûrnâme gibi eserlerde bu anıt sütunlar, düzenlenen resmi tören ve şenliklerin parçası olarak çizilmiştir (Şekil 4.19). Bu durumda Osmanlı tarihçileri Bizans eserlerini fiziksel çevrenin parçası olarak kabul ederken, bunların neden burada olduklarına yönelik sorular sormazlar. Bu eserler daha çok Evliya Çelebi'nin anlatımlarında olduğu gibi kentin tılsımları olarak toplumsal kabul görmüş doğal birer dekor olarak kentsel sahnedeki varlıklarını yüzyıllar boyunca sürdürmüşlerdir.

Dikilitaşların daha önce konu edildiği gibi yeni bir görünürlük kazandığı ve İstanbul'un Bizans dönemine ait kentsel coğrafyasına ve mimarisine yönelik yeni bilgilerin o güne kadar geçirdiği değişimle birlikte Osmanlıca okuyucularının gündemine girdiği bu eşikte tarihsel bilginin niteliği de önemli bir değişim geçirmektedir. Bu doğrultuda, Osmanlı bilimsel hayatının önemli resmi aktörlerinden biri olan Münif Paşa da, halkı "bilimle tanıştırmak" üzere yayınına başladığı *MF*'un farklı sayılarında kent ve mimarlık tarihine yeni bir bilimsel bilgi türü olarak önemli bir yer ayırır. Üyeleri arasında etnik ve dinsel ayırım yapmayan ve üyelerinden iyi bir Osmanlıca bilgisinin yanı sıra bir de Batı Avrupa dili veya modern Yunanca biliyor olmalarını talep eden Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin çıkardığı dergide yayınlanan ve İstanbul'un Osmanlı öncesi Bizans dönemlerini konu eden bu metinlerde özellikle iki Rum üyenin katkısı büyüktür. Bunlardan ilki, Kostantinidi (Paşa) (Alexander Constantinidis) (?-1890),** dergide yayınlanan, Ayasofya'nın bir Bizans kilisesi olarak ilk inşaatından başlayarak tarihçesini ve genel mimari özelliklerini ayrıntılı olarak anlatan "Târih-i Ayasofya" isimli yazı dizisinin yazarıdır. Dört bölümlük bu yazı dizisinde*** yapının tarihi, Osmanlıların eline geçtiği güne kadar oldukça detaylı ve akademik bir dille anlatılmış, hatta Ayasofya ve Avrupa'daki bazı önemli katedral ve kiliselerin kubbe çap uzunlukları arasında yapılan karşılaştırmanın da gösterdiği gibi bina Avrupa mimarlığının bir parçası olan

* Bu doğrultuda İstanbul'un Bizans dönemi eserleri ile ilgili çalışmalarında Avrupalı kaynakların yanı sıra Osmanlı kaynaklarının da tarihsel tanıklığını önemle vurgulayan iki önemli çalışma örnek gösterilebilir; Ménage, 1964; Raby, 1987.

** Dönemin aktif Osmanlı Rum aydınlarından biridir ve Tercüme Odası'nda başladığı devlet memurluğunda, birçok kez Hariciye ve Maarif Nazırlıkları görevinde bulunan Safvet Paşa'nın (1814-83) himayesi ile yükselmiştir. Meclis-i Maarif-i Kebir üyeliğinde de bulunan ve paşa ünvanı alan Konstantinidis Rum cemaati içinde de aktif bir konumdadır ve özellikle Osmanlı Rumlarının Osmanlıca öğrenmeleri için gramer, sözlük ve ders kitapları hazırlamıştır. Daha fazla bilgi için bkz; Strauss, 1995, s.227.

*** Bu metin farklı tarih metinleriyle değişimli olarak ve uzun aralıklarla tefrika edilmiştir; *MF*, 32:295-302, Ş.1281/12.1864; 33:346-55, R.1281/01.1865; 40:266-71, B.1283/12.1866; 47:80-5, S.1284/07.1867.

bir kilise olarak ele alınmıştır. Bu yazı dizisinin en kısa tutulmuş olan son bölümü ise yapının Osmanlıların eline geçtikten sonra Fossati restorasyonunun da dahil edildiği döneme ayrılmıştır. Sultan II. Mehmed'in İstanbul'u fethinin ardından Ayasofya'nın sultanın emriyle hemen camiye çevrildiğini belirten yazar, bu dönemden sonra yapının "târihçe şâyân vukû'atı(nın) pek az" olduğunu ifade eder (*MF*, 47:82, S.1284 / 07.1867). Ayrıca bu bölümde verilen bilgiler arasında yazarın yapının bu dönemine yönelik çok da özenli bir araştırma yapmadığını gösteren önemli tarihsel hatalar bulunur. Örneğin yapının dört minaresinin de Sultan II. Selim zamanında on altıncı yüzyıl sonlarında geçirdiği bir tamirat esnasında inşa edildiği anlatılır. Kostantinidi Paşa, bu tamirattan sonra ise yapının Sultan Abdülmecid döneminde mimar Fossati tarafından yeniden tamir edilene dek ilgisiz bırakıldığını yazmıştır. Sonuçta, Osmanlı Türk toplumunun üzerinde çok az bilgisi olan ve ayrıntılı bir biçimde anlatılan Osmanlı-öncesi dönemini içeren bu tarih metni "İstanbul'da gerek cesâmeti ve gerek fenn-i mi'mârî ve san'atca şâyân-ı dikkat birçok ebniye ve âsâr-ı atikâ mevcûd olup bunların herbiri erbâbı indinde birer 'ilm-i bahâdır. Âsâr-ı mezkûrenin ismi olan Ayasofya câmi'-i şerifenin târihi cümleye ve bil husus Dersaadet ahalisine nisbetle söz olur" ifadeleriyle belirtildiği gibi özellikle de İstanbul sakinlerine hitaben yazılmıştır. Bu metin, daha sonra Ceride-i Havadis Matbaası'nda *Târih-i Ayasofya* (1868) adıyla kitap olarak da basılmıştır.

MF'da yayınlanan diğer kent ve mimarlık tarihi metinlerini hazırlayan başka bir Osmanlı Rum aydını ise Fardis'tir (Alexander Themistoklis Phardys). Bir süre Berlin'deki Osmanlı elçiliğinde baştercümanlık yapmış olan Fardis'in *MF* için hazırladığı metinler arasında Yunanca Herodotus ve Xenophon'un eserlerine dayanan bir antik Pers tarihçesinin ("Târih-i Mülûk-u Fars-i Kadîm") yanı sıra Ayasofya tarihi ile değişimli olarak yayınlanan "Târih-i Kostantiniye" başlığıyla altı bölümden oluşan kentin Bizans tarihi anlatısı bulunur.* Ayrıca 1866 yılının Haziran ayında, yine Fardis tarafından kaleme alınan ve Çemberlitaş'ın tamiri için açılan yarışmayla eş zamanlı olarak da bu sütunun Bizans dönemini konu eden bir tarihçesi yayınlanmıştır (35:46-9, S.1283 / 06.1866). Kostandiyos'un kitabıyla karşılaştırıldığında oldukça ayrıntılı mimarlık tarihi bilgisi aktaran bu metinler, derginin iddiasına paralel olarak çok daha akademik bir dile sahiptir ve Batı Avrupa merkezli, daha özelleşmiş bir mimarlık tarihi anlatırlar. Yine bu doğrultuda Kostantinidi Paşa, Osmanlı yazın dünyasına yeni bir katkı olarak 1869 yılında *Târih-i Yunanistân-ı Kadîm* (Matbaa-i Amire, İstanbul) ismiyle özgün kaynaklara dayanan bir antik Yunanistan tarihi yayınlamıştır. Yine

* *MF*, 37:121-28, Ra.1283 / 08.1866; 39:229-36, C.1283 / 10.1866; 46:1-6,36-44, M.1284 / 05.1867; 47:75-9,80-5, S.1284 / 06.1867.

Kostantinidi Paşa'nın antikite ile ilgili ancak sadece güncel eserlerden ve Münif Paşa, Yusuf Kamil Paşa, Ahmed Midhat gibi yazarlarca Osmanlıca'ya tercüme edilmiş metinlerden oluşturduğu *Müntehabât-ı Âsâr-ı Osmaniye* (1873, Mekteb-i Sanayi Matbaası, İstanbul, 2.baskı) isimli edebi bir derlemesi bulunmaktadır (Strauss, 1995, s.227-8). Bu derleme dönemin Osmanlı aydınları ve okuyucuları arasında klasik Yunan metinlerinin gördüğü ilgiye de tanıklık etmektedir. Sonuçta yapılan bu yayınların gösterdiği gibi, Batı Avrupa'nın entelektüel çevrelerinde artan Helen ve Bizans tarihine yönelik ilgiden haberdar olan İstanbul'un yeni aydın grubu, aynı zamanda öznesi oldukları gazete ve dergi yayıncılığıyla Osmanlı bilimsel pratiklerinin içeriğini yeni bir tarih anlayışını dahil ederek dönüştürme girişiminde bulunmaktadır. Bu aktarım sürecinde Strauss'un (1995) da vurguladığı gibi Encümen-i Dâniş'e haricen ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye tam üye olabilen Gayrimüslim Osmanlı aydınlarının da etkisi ve rolü oldukça önemlidir.* Ayrıca Yunanistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden hemen sonra 1821-1832 yılları arasında Rumların yüzyıllardır sürdürmekte olduğu devlet tercümanlığı görevlerinden uzaklaştırılmaları gibi siyasal olaylara bağlı olarak kesintiye uğrayan bu etki, 1856'da tüm tebaa için hukuksal eşitlik getiren Islahat Fermanı'nın ardından önemli bir artış göstermiştir (Strauss, 1995, ss.209-10).

Osmanlı devlet felsefesinde önemli yeri olan antik Yunan düşüncesinin yeni bir biçimde gündeme getirildiği ve İstanbul'un Osmanlı-öncesi, "öteki" geçmişinin farklı bir biçimde yeniden hatırlatıldığı bu gelişmeler, aynı zamanda kapalı ve sınırlı bir dünya görüşünün Tanzimat döneminde Avrupa ile artan ilişkilere de bağlı olarak geçirdiği değişime de paraleldir. Ancak, İstanbul'da yeniden görünür olan sayısız Bizans eserinden At Meydanı ve Çemberlitaş gibi kentin en görünür yerlerindeki tamir edilmesi ve anıtsallaştırılması bu yeni tarihsel ilginin de sınırlılığına işaret etmektedir. Bu durumda yeni bir Osmanlı bürokrat ve aydın grubu tarafından İstanbul'un Bizans dönemi tarihine duyulan bilimsel merak ve bu konuda yapılan yayınların gördüğü ilgi, öncesinde bu alanda Osmanlı kamuoyunda var olan büyük boşlukla ilişkilendirilebilir. Aynı zamanda bu ilgide, kurulan ilk müzeyle görünür olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca arkeoloji disiplini aracılığıyla Avrupa ile yürüttüğü emperyal rekabetin de payı vardır. Özellikle on

*Özellikle Osmanlıca'nın öğreniminin kolaylaştırılması ve bu yolla Batı Avrupa'dan yapılacak çevirilerle bilimin yaygınlaştırılması niyetiyle kurulan ancak kısa ömürlü olan Encümen-i Daniş'e "a'za-i hariciyye" olarak Avrupalıların yanısıra Ermeni ve Rum milletlerinden de üyeler seçilmişti. Benzer niyetlerle 1860'ta kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye ise Gayrimüslimler tam üye olabiliyorlardı. Bu cemiyetin kurucusu Münif Paşa, kendi topluluğu model alınarak 1861'de İstanbul'da kurulan "Rum Edebi Cemiyeti" *Sylogos*'un da onursal üyesiydi. Strauss (1995, s.218-9) ironik bir biçimde Rum cemiyetinin, öncüsünden çok daha başarılı ve uzun ömürlü (1861-1922) olduğunu da belirtir. Ayrıca bu cemiyetin de *Prologos* isimli bir dergisi bulunmaktadır.

dokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren Batı Avrupa’da erken Hıristiyanlık dönemine ve arkeolojisine artan ilgiyle beraber Mısır, Mezopotamya ve Filistin topraklarıyla kurulan fiziksel bağ (Shaw, 2003, s.58), Said’in yeni bir hakikat üretim mekanizması olarak tartışmaya açtığı şarkiyatçılık çalışmaları ile kısa süre içinde kolonyal siyasetin meşruiyet mekanizmalarından birine dönüşmüştü. Böyle bir ortamda tarihe duyulan ilginin yanı sıra özellikle Sultan II.Abdülhamid döneminde Avrupa ile artan siyasal gerilimlere de bağlı olarak Osmanlı Devleti de arkeoloji ile Avrupa’nın saldırılarına karşı durmaya, ortak kültüre eklemlemeye ve aynı dili konuşmaya çalışmıştır (Shaw, 2003, s.68-9). Yine Sultan II.Abdülhamid döneminde yirminci yüzyılın başlarında Konya, Bursa ve Kudüs başta olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerinde kurulan çok sayıdaki müzenin en önemli gerekçesi de kültürel bir gösterge olarak yorumlanan bu evrensel bilgiye ve kuruma sahip olduğunun gösterilmesidir. Tanzimat dönemi boyunca Osmanlı yönetiminin öncelikle İstanbul’un Osmanlı-öncesi tarihsel dokusuyla kurduğu bu yeni ve dinamik ilişki de, Avrupa’da yoğun bir biçimde üretilen ve müzenin kuruluşunda ya da gazete tefrikalarında gözlemlendiği gibi çeşitli mecralarla Osmanlı bağlamına aktarılan bu yeni bilgiyle beslenmektedir.

Sonuç olarak bu dönemde artan tarih ilgisine paralel olarak dönemin farklı gazetelerinde tefrikalar halinde ya da kitap olarak yayınlanan çeviri metinler ile Bizans dönemine ait tarihi yapıların ve bir bütün olarak kentin yeni ve evrensel bir tarihin parçası olduğu gösterilirken, bu yayınlar aynı zamanda iktidar tarafından girişilen bu seçmeci ve sınırlı “restorasyon”a kamusal alanda meşru bir zemin yaratmıştır. Buna karşılık İstanbul’da uzun süre devlet denetimi altında sürdürülmüş olan basının sahip olduğu sınırlı etkiyi ve ürettiği kamusal alanın niteliğini de dikkate almak gerekmektedir. Avrupa’dan aktarılan matbaa teknolojisinin Osmanlı bağlamındaki farklı tarihi gibi basın da Habermas’ın (1997) Avrupa için önerdiği kamuoyu kavramından farklı bir toplumsal bağlamda konumlanır. Örneğin Habermas’ın (1997, s.127) Batı Avrupa’da on yedinci yüzyıldan başlayarak burjuva sınıfının yükselişiyle birlikte devlet kurumlarını dönüştürebilecek güce sahip eleştirel bir aygıt olarak tanımladığı basın, gazete yazarlarının hemen hepsinin de aynı zamanda devlet memuru olduğu Osmanlı Devleti’nde uzun bir süre sıkı devlet denetimi altında tutulmuştur. Ayrıca biri resmi, diğeri de yarı-resmi iki gazete başlayan ve ilk otuz bir yılında sadece dört tane olan Türkçe gazete ve derginin ne kadar okuyucusu olduğu tam olarak bilinmemektedir.* Diğer taraftan okuma-

* 1860–66 arasında on yedi ve 1867-1878 arasında ise yüz on üç yeni yayın eklenmiştir (Koloğlu, 2006, s.51). Ayrıca gazeteler kahvehanelerde yüksek sesle okunarak daha geniş bir kitleye ulaşma imkânı bulmuştur (Göçek, 1999, s.280). Kahvehanelerde sosyal denetim mekanizmasını inceleyen Kırılı’nın (2001) incelediği jurnallerde, gündelik konuşmalar arasında *TV*’deki haberlerin tartışıldığına dair notlar da yer almaktadır.

yazma oranının da düşüklüğüne bağlı olarak yarattıkları sınırlı kamuoyu ile bu gazeteler Avrupa'dan gelen siyasal ve toplumsal haberlerin yanı sıra tarih ve edebiyat çevirilerine sıkça yer verirken, Osmanlı toplumunda on dokuzuncu yüzyıl boyunca Arap ve Fars edebiyatları da yoğun bir ilgi görmeye devam etmiştir (Ortaylı, 1992, s.124). Ayrıca 1848-51 yıllarında yeniden inşa edilen Hırka-ı Şerif Camisinin kapsamlı mimari düzenlemesinde olduğu gibi İslami kimlik vurgusu korunmuş ve yenilenmiş, Bursa'da Orhan ve Osman Gazi türbelerinde ve diğer erken Osmanlı yapılarında yapılan tamir ve araştırmalarla Osmanlı hanedanına dair vurgu da artmıştır.* Aynı zamanda Osmanlı tarih düşüncesinin resmi sınırları, Safvet Paşa'nın 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi'ne göre okullarda verilecek genel tarih eğitimi için hazırlanan, devlet ve saltanat merkezli ve İslami düşünce ağırlıklı ders kitaplarının içeriği ile daha da belirgin olmaktadır.** Buna karşılık Yeni Osmanlılar grubunca yeni bir entelektüel ve siyasal tartışma alanı haline getirilen Osmanlılık kavramı, Avrupa kamuoyunda var olan romantik milliyetçilik akımlarından 1860'ların sonlarına kadar etkilenmemiş ve Türk ögesi etnik bir ayırmadan çok İslam inancı ve geleneklerine bağlı kalmıştır (Berktaş, 1983, s.29). Asıl adı Constantine Borzecki olan Mustafa Celaleddin Paşa tarafından yazılan *Les Turcs Anciens et Modernes* (1869), Osmanlı ve Türk tarihi arasında bir farklılaşma olduğunu gösterse de henüz etnik bir ayırmamayı öngörmez. Ancak geç on dokuzuncu yüzyılda Avrupa'nın artan tehdidine karşılık gelişen anti-empyralist ve milliyetçi eğilimler Osmanlı tarihçiliğinin yönünü ve etnik bir ağırlık kazanan kimlik ideolojisinin içeriğini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu durumda yukarıda ele alınan ve Osmanlı bürokrat ve aydın çevresi tarafından Osmanlı bilgi dünyasına sunulan yeni bir tarih ve arkeoloji bilgisi, belirli epistemolojik sınırlar içerisinde tutulmak üzere kabul görmüştür. Bu doğrultuda önem kazanan gelişme ise, İstanbul'un tarihsel varlığına ve görünürlüğüne dair hem bilimsel bir merakın nesnesi, hem de Batı'ya karşı kültürel bir direnç mekanizması olarak araçsallaşabilen ve yeni bir tarih bilgisiyle beslenen yeni bir söylemsel alanın açılmış olmasıdır.*** Yeni keşfedilen bu bilgi

* 1855'teki Bursa depreminden sonra 1863'te Ahmet Vefik Paşa'nın davet ettiği Fransız Leon Parvillée, Bursa'daki erken Osmanlı dönemine ait önemli yapıları tamir etmiş ve bu yapılara dair bir de *Architecture et Décoration Turques au XVe Siècle*'i (1874) yayınlamıştır. Ayrıca *Usûl*'de (1873) de Osmanlı mimarlığının kimliği bu yapılar üzerinden inşa edilmiştir.

** Rüşdiyeler için hazırlanan ilk tarih kitabı *Fezleke-i Târih-i Osmâni* (1287/1870) Ahmed Vefik Paşa'ya aittir. Bu kitap ve daha sonra Selim Sabit Efendi tarafından 1874'te sıbyan mektepleri için hazırlanan *Muhtasar Târih-i Osmâni*, Osmanlı tarihi anlatısını Osmanlı saltanatının Orta Asya ve Türk kökenlerine dayandırır ve Moğollar tarafından on üçüncü yüzyılda Anadolu'ya göç etmek zorunda kalışlarını anlatır. Osmanlı okul kitapları hakkında daha detaylı bir tartışma için bkz; Somel, 2001, ss.194-202.

*** Sultan II.Abdülhamid döneminde ülke toprakları üzerinde yer alan Osmanlı öncesi medeniyetlerin yerleşim alanlarına yönelik arkeolojik çalışmalar, tüm ülke mekanını kapsayan yeni bir merkezileşme ideolojisinin de araçlarından biri haline gelmiştir. Bu doğrultuda Osman Hamdi Bey tarafından yürütülen Baalbek ve Sidon antik

alanının tam olarak ne işe yarayacağı belirsizken, İstanbul kenti ise bu yeni görünürlüğünden de dolaymlanan farklı bir tartışmanın konusu edilmiştir. Buna göre, kentin tüm fiziksel dokusunun da görünürlük kazandığı bu süreçte İstanbul, artık hem yeni bir tarihsel bilginin kaynağı olduğu için değerlidir, hem de Avrupa’da gözlemlenen “medeniyet”in arkasında yer aldığı fark edilen yeni bilginin nesnesi olarak acilen yeniden “tanzim” edilmelidir.

4.5 İstanbul’u Konuşmak

Yazar Namık Kemal, 1866 yılının Mart ayında, büyük Hocapaşa yangınının ardından kaleme aldığı “İstanbul Yangınları” başlıklı ve iki bölümlü uzun makalesinin girişinde İstanbul için şöyle yazıyor:

(Bizim vatanımız olan İstanbul)...hakîkât halde böyle kahraman bir milletin nişâne-i iftihârı olmaya şâyân değil midir ki bizim mülkümüz olalı bir kat daha kesb-i imtiyaz etmiştir. Çünkü vatanımız bize ne kadar şerefli kaldı ise biz de onun kadarını ilâve eyledik. Bizden evvel hikmet-i Yunâniyenin nokta-i içtimâ’ı olmuş ise ecdâdımız zamânında dahî satvet-i Osmâniyenin merkez-i intişârı idi. Ecdâdımız o zaman gâlibiyetin şânını tamâmıyla ifâ ettiler. Bize kalan bu avân-ı medeniyetin hükmünü lâyıkiyle icrâ eylemektir ki bu bâbda bizce lâzım olan himmetin en büyük bir cahfi dahi meskenlerimizi harîk belâsından kurtarmaya masrûf olmalıdır. Nitekim ecdâdımızın en küllî kuvveti sâye-i seyf-i mahabbetde vatanlarını ateş-i tasalluttan muhafazaya ma’tuf idi (TE, 374:1, 3.Za.1282 / 20.03.1866).

Namık Kemal, “bizim vatanımız” olarak nitelediği İstanbul yarımadasını yangınlardan korumak üzere alınacak önlemleri ayrıntılı olarak tartıştığı makalenin en başında, kenti değerli bir ganimet, romantize ederek yücelttiği Osmanlı geçmişinde iyi korunmuş ve sorumluluğu ağır bir tarihsel miras olarak tanımlamaktadır. Osmanlıca’da yüzyıllardır var olan ve insanın doğduğu, yetiştiği yer anlamına gelen “vatan” terimi* Tanzimat dönemi siyasal düşüncesini çeşitli biçimlerde etkileyen Fransız Devrimi’ne dair kavramlarla birlikte yeni bir vatandaşlık ilkesine göre “patrie”den esinlenerek yeniden biçimlenmiştir (Mardin, 2003, s.361). Resmi söylemde sınırlı ölçüde kullanılsa da Tercüme Odası’nda yetişmiş olan,

yerleşimlerindeki kazılara ve buradan çıkarılan arkeolojik nesnelere Osmanlı emperyal ideolojisine paralel olarak nasıl kullanıldığına yönelik farklı tartışmalar için bkz; Janssen, 1998; Makdisi, 1998.

* “Vatan” kelimesi Mehmet Esad Efendi’nin *Lehçetü’l-Lügat*’ında (1216/1801) “insanın çıktığı bir maskat-ı re’s, yurt” olarak açıklanır. Tanzimat döneminden önce vatan kelimesinin edebiyat ve şiirde kullanımına yönelik bir araştırma için bkz; Birinci, 1998.

başta Namık Kemal olmak üzere Yeni Osmanlılar grubunda heyecanla benimsenen ve tüm birey ve cemaatlerin üzerinde yaşadığı ortak bir toprak parçasını ima eden bu kavramın en az hukuksal eşitlik kadar, toplumu bir arada tutacak güçlü bir bağ oluşturacağı düşünülmüştür (Somel, 2003, s.105). Ancak Namık Kemal'in metinlerinde “vatan” kavramı aynen “Osmanlılık” gibi geleceğe yönelik bir tasarı olduğunda tüm Müslüman ve Gayrimüslim cemaatleri kapsayan ortak bir vatandaşlık düşüncesini ima ederken, “vatan”a duyulan bağlılığın gerekçesini kahramanlıklarla dolu bir geçmişle ilişkilendirdiğinde sadece Müslümanları, ya da Türkleri işaret etmektedir (Mardin, 2003, s.363-5).^{*} Namık Kemal'in toprağa bağlı yeni bir vatandaşlık düşüncesindeki karışıklığa paralel olarak, İstanbul'un Osmanlı öncesi geçmişiyle kurulan bu yeni ilişki de belirsizliklerle doludur. Bu doğrultuda, ülkenin bütün sınırlarını kapsayan yeni bir toprak ve yer düşüncesinin beraberinde, kente dair yeni tarih bilgisinin bu yeni bağı çeşitli biçimlerde güçlendirmek üzere muğlak bir zeminde araçsallaştırıldığı da iddia edilebilir. Buna göre yukarıda alıntılanan ve İstanbul'un Bizans tarihini de vurgulayan bu giriş ile yazar, son yıllarda tarihsel önemi efsaneler yerine bilimsel bir gerçeklik olarak yeniden keşfedilen İstanbul'un öncelikle değerli bir ganimet olduğunu vurgulamayı tercih etmiştir. Bundan sonra böylesine değerli bir kent olan İstanbul'u yangınlardan korumak, artık daha da öncelikli olarak çözüm bekleyen ve tüm Tanzimat aydınlarını seferber eden bir sorun olarak tartışmaya açılmıştır.

Namık Kemal, aynı metnin devamında yapıların yangından korunması için imar düzeninde öncelikle ahşaptan kâgire geçişi sağlayacak değişiklikleri ve bu dönüşümün finansal olarak nasıl karşılanacağı konusunda halkın da katılımını öngördüğü detaylı bir plan aktarır. Aynı konuyu tartışmaya devam ettiği ikinci makalede ise yazar, öncelikle hem devlet görevlilerinden hem de “bazı müteberandan” ilk makale hakkında çok olumlu tepkiler aldığını belirtir (*TE*, 381:1, 01.Z.1282 / 17.04.1866) ve güzel bir haber olarak Meclis-i Vâlâ'nın *TV*'de (24.Za.1282 / 10.04.1866) de ilan edilmiş olan yangın arsalarında ahşap bina inşasını yasakladığını anlatır. Esasen, 1865 yılının Eylül ayında İstanbul yarımadasının önemli bir bölümünü yok eden Hocapaşa yangınının ardından, bu geniş kentsel arazinin yeniden imarı için alınan planlama kararları ve sonucunda gerçekleştirilen işler, İstanbul için önemli bir tarihsel dönemeç olmuştur (Tanyeli, 2004, s.505). Devlet memurlarından oluşturulan komisyonlar tarafından uygulanan planlama sürecinde, var olan mülkiyet dokusu korunmaya

* Namık Kemal, *İbret*'te (12.03.1873) yayımlanan “Vatan” isimli makalesinde zihnindeki karışıklığı da sergiliyor; “İnsan vatanını sever; çünkü vatan öyle bir gâlibin şimşiri veya bir kâtibin kalemile çizilen mevhum hatlardan ibâret değil; millet, hürriyet, menfaat, uhuvvet, tasarruf, hâkimiyet, ecdâda hürmet âileye mahabbet, yâd-ı şehâbet gibi birçok ulviyyenin ictimâsından olmuş bir fikr-i mukaddestir.” Aktaran; Mardin, 2003, s.362.

çalışılmış, yollar genişletilerek ulaşım ağı yeniden düzenlenmiş ve finansal kaynağı da en başta sultan ve hanedan üyelerince desteklenen bir bağış kampanyasının yanı sıra elde edilen sahipsiz kentsel arazinin satışıyla sağlanmıştır. Tanyeli'ne (2004, s.514) göre bu planlama ve imar işlerinin en çarpıcı tarafı ise kamu otoritesinin sağladığı tip proje, malzeme ve maliyet analizi gibi uzman desteğinin yanı sıra, bütün bu sürecin dönemin gazeteleri aracılığıyla kullanıcının sürekli olarak gelişmelerden haberdar edildiği yoğun bir kamusalılık içinde yürütülmüş olmasıdır.

Esasen Hocapaşa yangınında alınan kararları ve gazetelerin de dahil edildiği imar sürecini, daha öncesinde başlamış olan tecrübelerin de önemli bir sonucu olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu yangının öncesinde, İstanbul'da kentsel ölçekte inşaat faaliyetlerini düzenleyen ilk kanun 1848 yılında Ebniye Nizamnamesi adı ile yapılmış, 1848 ve 1882 yılları arasında altı önemli düzenleme ile imar faaliyetleri ve yol ağının gelişimi denetim altına alınmak istenmiştir (Çelik, 1993, s.51). İstanbul'daki belediyeçilik çalışmaları ise kentin sosyal yaşantısında büyük etkileri olan ve beraberinde müttefik devletlerden gelen meraklı bir Avrupalı akınının yaşandığı Kırım Savaşı'nın sonlarına doğru, 1855 yılında kurulan bir Şehremaneti ile başlatılmıştır. Bundan kısa bir süre sonra ise “teba’-i Devlet-i Âliye’den bazı zevât ve kesân ile Dersaadet’te familyasıyla mukim olup yerli ahâliden ma’dûd olan (*sayılan*) teba’-i ecnebiyenin vukûf ve ma’lumât erbâbı olanlardan” oluşmak üzere bir İntizâm-ı Şehir Komsiyonu kurulmuştur (Ergin, 1995, 3: 1276). Komisyonun kuruluşuna dair resmi belgede bu ihtiyaç şöyle açıklanır:

...her devlette pâyitahtları ma’mûriyet-i umûmiye-i memleketin eser ve nûmunesi olacak bir halde bulunup ve *nazara-i ûlâda bu maddeler yani tezyîn ve tevsî ve tanzîf ve tenvîr-i esvâk ve islâh-ı usûl-ü ebniye husûsları derece-i sâniyede gibi görünür ise de ecânib-i devletin intizâm ve medeniyetini, merkezi olan şehrin hâliyle mukayese ederek anlayacağı cihetle...* (1856 tarihli tezkire-i maruzadan aktaran; Ergin, 1995, 3:1275-6).

Diğer bir ifadeyle bu kararın ardındaki kaygı bir devletin başkentinin fiziksel çevresi ikincil önemdeymiş gibi görünse de esasen yabancı devletlerin medeniyet düzeyinin o şehrin var olan durumuyla ölçüldüğünün anlaşılmasıdır. Bu durumda bir zamanlar hiç de önemli görülmeyen “tezyîn ve tevsî ve tanzîf ve tenvîr-i esvâk ve islâh-ı usûl-ü ebniye husûsları” artık gözardı edilemeyecek yeni bir önem kazanır. Var olan fiziksel çevrenin birden bire düzensiz olduğunun keşfedilmesiyle birlikte artık yapıların ve yolların bir araya gelişinin ardında “tezyîn” ya da “tanzîm” olarak tanımlanan ve var olan fiziksel çevrenin dışında duran

özerk bir bilgi dünyasına ait olduğu ima edilen soyut ve yeni bir kavramsal bilgi kullanıma sokulmuştur.* Bu özel ve soyut bilgi “memâlik-i mütemeddine” olarak tanımlanan Batı’nın model olduğu ve farklı kişilerce, ancak hep ortak bir biçimde gözlemlenen “medeniyet” kavramı içinde temsil edilir. Bu bilgiyi bilmek ise kente bakan için gördüklerinin arkasında duran “düzen”e dair yeni ve soyut bir anlamı ulaşılır kılan, kavramsal bir eylemdir. Ancak düzenin kendisini ya da eksikliğini görünür kılan bu soyut kavramlar dünyası, kente dair anıtsallık, tarihsellik gibi mimari tercihlerden, ya da kenti reel olarak düzenlemeye dair geometrik veya matematiksel yeni bir plandan beslenmez. Kenti oluşturan yapıların ve sokakların bir araya gelişindeki düzene dair kavramsal çerçeve, imgesel bir modelle kurulan ilişkiye göre biçimlenir. Bu nedenle de Batı kentini deneyimlemiş olmak o bilgiye sahip olma ayrıcalığını sağlarken, ima edilen ancak üzerinde konuşulamayan yeni ve ideal düzen sadece eksikliğini yol açtığı sorunlar üzerinden tartışılabilir. Böylece hem bürokratlar hem de aydınlar tarafından popüler bir tartışma konusu haline getirilmiş olan kentin düzensizliği de bu kavramın üzerinde durduğu belirsizliğin açtığı geniş söylemsel alanda konumlanır.

Bundan sonra, Avrupa’dan gözlemlendiği haliyle medeniyetin sahnesi olabilen kent hem tarihiyle birlikte yeni bir bilgi kaynağı, hem de onu yeniden düzenleyecek olan bu yeni bilginin nesnesidir. Böylece tarihsel dokusuyla birlikte kentin gündelik yaşantısına dair fiziksel çevresinin de yeni bir görünürlük kazandığı önemli bir eşikten geçilmiştir. 1855 yılında kurulan Şehremaneti’nden kısa bir süre sonra bu kurumun yeterince etkin olamadığı gerekçesiyle oluşturulan İntizâm-ı Şehir Komsiyonu tüm şehri on dört bölgeye ayırarak Pera, Galata ve Tophane’den oluşan Altıncı Bölge’yi kentin tümünü hedefleyen düzenlemelerin öncelikli modeli olarak belirler. Bu karar ise şu gerekçe ile açıklanır:

İşbu dairelerde yapılacak şeylerin kâffesine birden başlamak mugâlattan ve tekellüflü olacağından ve Altıncı Daire ittihaz olunan Galata ve Beyoğlu’nda akârât-ı kesîre ve ebniye-i mu’tenâ bulunduğu misillü *sahib ve mukîm olanların ekserîsi dahi böyle şeyleri memâlik-i sâirede görmüş ve muhassenâtını anlamış adamlardan bulduklarından* bu işe ibtidâ dâire-i mezkûreden başlanılıp oraca hüsn-ü numûnesi müşahâde olunduktan sonra ta’min edilmesi münâsib.... (TV, 560, 1274/1858’den aktaran; Ergin, 1995, 3:1308).

İdari yapısı sadrazam tarafından atanacak bir müdür, dört yabancı danışman ve yedi üyeli bir

* Mitchell (1984; 2001), bu iddiayı on dokuzuncu yüzyılda Mısır’da iktidarın mekansal pratikler aracılığıyla yürüttüğü yeni siyasallık biçimleri üzerine kurmuştur.

meclisten oluşan Altıncı Daire'nin üyeleri bu bölgede yaşayan ve yapılması planlanan işleri başka ülkelerde (Batı'da) görmüş ve faydalarını kavramış, ayrıca bölgeye yatırım yapabilecek kişilerden seçilecektir.* Aynı zamanda belediyeciliğin ilk olarak Galata bölgesinde kurulması İstanbul'un kentsel gelişim ve değişiminde etkin olan siyasal kaygıları ve ekonomik yetersizlikleri de işaret eder. Önemli Avrupa devletlerinin büyükelçiliklerinin yer aldığı ve 1838'de İngilizlerle imzalanan ticaret anlaşmasının ardından gelişen yeni ticaret burjuvazisinin konumlandığı bu bölgede, 1858'de 237 bin olan nüfusun yaklaşık yüz bini, çoğunluğu Osmanlı Gayrimüslimlerinden oluşan Avrupa ülkesi vatandaşlarıdır (Rosenthal, 1980, s.126). Böylece, Avrupa metropollerinde mutlak rejimler zayıflayıp, kentsel sahne burjuvazinin eline geçerken (Kostof, 1991, s.224), İstanbul'un kentsel imarı da öncelikli olarak kentin yeni burjuvazisinin mekanından başlatılmıştır. Böyle bir bağlamda çalışmalarına başlayan belediyenin önemli işleri arasında bölgenin kadastral haritasının yaptırılması, yolların düzenlenerek aydınlatılması, su ve kanalizasyon sisteminin kurulması sayılabilir. Aynı zamanda Sultan Abdülmecid'in yeni daimi ikametgahı Dolmabahçe Sarayı'nın 1856'da biten inşaatı, bu bölgedeki imar hareketlerini hızlandırırken, bu yeni durum Beşiktaş ve Dolmabahçe'nin gelişmesine ve kentin kuzeye doğru ilerlemesine yol açmıştır (Çelik, 1993, s.42). Böylece Galata-Beyoğlu bölgesi yetersiz vergi gelirleri ve mali kaynaklar nedeniyle devlet garantisi altında yüksek oranda borca girerek imar edilirken (Rosenthal, 1980, s.132), İstanbul yarımadası bu dönüşümü uzaktan takip etmek zorunda kalmıştır. Bu gelişmeler olurken Haliç'in diğer yakasında Galata kadar yüksek nüfus yoğunluğuna sahip olan ve tarihselliği gazeteler aracılığıyla yeniden inşa edilen İstanbul yarımadasının fiziksel çevresi de Hocapaşa yangınından da önce rahatsızlık verici bir biçimde görünür olmaktadır.

Bu konuda ilk kapsamlı makaleyi, Münif Paşa *MF*'de "Tanzîm-i İstanbul" (21:371-380, N.1280/02.1864) başlığıyla kaleme alır.** Hocapaşa yangınından önce yazılan metnin girişinde yazar, saltanatın teşvikiyle Dersaadet'in "tanzîm ve ıslâhı" için tüccar ve sarraftan ileri gelenler tarafından bir kumpanya kurulduğu ve bu kumpanyanın Babıali'ye bir rapor sunmuş olduğu bilgisini verir. Münif Paşa da halkın bu önemli konuya ilgisini çekmek üzere okuyucuları bilgilendirme kaygısıyla bu metni kaleme aldığını belirtir. Ancak öncelikle Münif

* Üyeleri Ergin (1995, 3:1313) şöyle listelemiştir; Eshâb-ı emlâk âzâlar; Tüccardan Sava, Tiyatrocu Naum, Mısırlı sarrafının biraderi tüccardan İlyan, Miltiyadi Bey, Balmumcu-zâde Salih Efendi, Sarraf Ohannes, Mimâr-ı Dâire Bilezikçi Artin, Tâbib-i Dâire Serviçen. Eshâb-ı emlâk müşâvirler; Alyon, Septim Frangini, Hanson, Kamondo'nun oğlu.

** Aynı makale, "Tanzîm-i İstanbul, Ez Mecmûa-i Fünun" Başlığıyla *CH*'de (1187:2-3, 26.L.1280 / 04.04.1864) de yayınlanmıştır.

Paşa da kent üzerine konuşabilme iktidarına sahip olmak ve şehri onun gördüğü gibi görebilmek için Avrupa deneyiminin önemine vurgu yapar:

İstanbul'dan daha muntazam bir şehir görmemiş veyâhûd işitmemiş olanlar bittabi bunun mâ fevkinde bir hâl tasavvur edemeyerek hoşnûd olabilip hatta bazı şî'râ (hernekim hâtıra eylerse hutûr * onda âlâsının âlâsı olur) neşîdesiyle hakkında nağmesenc meddah ve senâ olmuş ise de *memâlik-i muntazama-ı sâirede seyir ve seyahat edenler hükmünce burasının ne derece muhtâc-ı ıslâh olduğunu derk ve iz'ân ederler. Şu keyfiyetin ehemmiyetinden gâfil bulunanlar bir şehir ebniyesinin tahkîm ve tanzîmi ve esvâkının tevsî' ve tathîri ve bunların leyâlîde (geceleri) tenvîri (aydınlatması) tezyînât-ı zâ'ide kabilinden olup en sonra düşünülecek birşey olduğu i'tikâdına sahib olurlar ise de erbâb-ı tecrübe ve tedkîk indinde bir şehir sekinesinin maddi ve manevi husûl-ü saadet halleri hakkında şu maddenin fevk-i mâye-i tasavvûr te'sîrât-ı azimiyesi olduğundan pek çok şeylere takdime şayan idüğü inkâr olunamaz (Münif Paşa, 1864, s.372-3).*

Bu durumda, *bilenlerin* şehrin “ne derece muhtâc-ı ıslâh” olduğundan şüpheye düşmeyeceklerini iddia eden yazar, şehrin düzeninden ne anladığını anlatmaya başlar. Öncelikle Münif Paşa kentte yaşayan insanların biraraya gelmek ve sosyalleşmek ihtiyacına karşılık kaldırımların düzensizliğinin yürümeyi bile zorlaştırdığından yakınlıkla şehrin bir evin içi kadar düzenli olması gerektiğini vurgular. Bu doğrultuda İstanbul'un tanziminin sağlayacağı sayısız faydalardan bazıları; yollar arabaların da rahatça ve hızlı hareket edebileceği hale getirildiğinde ulaşımın ucuz ve kolay olacak olması, yollarda gezinenler arttıkça ticaretin canlanacağı, bozuk yollar nedeniyle sayısı fazla olan hamallara ihtiyaç kalmayacağı ve onların da memleketlerine dönerek ziraat ya da zanaatle ilgilenip oraları kalkındırabilecekleri iddialarıdır. Yani, kentin düzeni artık aynı zamanda ekonomik ve sosyal bir projedir. Bu işlerin kolay olmadığını da teslim eden Münif Paşa, yavaş yavaş gerçekleştirilmek üzere somut bir plan da geliştirmiştir. Bu öneri ile kent üzerine düşünen ve yazan Osmanlı aydınları içinde bir tek Münif Paşa'nın “düzen” tahayyülünü gerçek bir planla somutlaştırdığını görüyoruz. Buna göre, öncelikle Karaköy köprüsünden Babıali'ye, oradan da Aksaray'dan geçerek Topkapı'ya uzanan bir düz hat üzerinde Divanyolu caddesinin inşa edilmesini, bu caddenin etrafında bir şirket ya da arsa sahipleri tarafından kâgir yapılar yapılmasını, kanalizasyon ve gaz borularının döşenmesini, sokakların aydınlatılmasını ve şehir parklarının düzenlenmesini önerir. Aynı zamanda kentin tarihselliğine de dikkat çekerek önemli yapıların korunması gerektiğini vurgular. Buna göre; “evvel-be-evvel icrâsına

ihitimam etmesi lâzım gelen ıslâhatın birisi dahi Ayasofya ve emsâli cevâmi'-i şerîfe ve âsâr-ı kadîmenin hemen ittisalinde bulunan bir takım ahşab ebniye-i hususenin def' ve izâlesi maddesidir. Fi el hâkika eslâf-ı âzâmın ez-yâdigârı ve şehrimizin mâye-i şerîf ve iftiharî olan o misillü âsâr-ı nefisenin şu halde bırakılması bunların haricen revnak ve letâfetlerini ihlâl ettikten başka ahşap ebniyede harîk zuhurunda pek çok masraf" olmaktadır. Bu ifadede kentin önemli anıtsal dinsel yapıları arasında Ayasofya'nın öncelikli olarak vurgulanmış olması bu yapının uluslararası bağlamda kazandığı yeni pretijle de ilişkili olmalıdır. Sonuçta Münif Paşa'nın bu yazısı bir yıl sonra çıkan Hocapaşa yangınından sonra yapılacak düzenlemelere dair bir çeşit kehanet niteliği taşıdığı için ilginçtir. Buna karşılık Münif Paşa, aynı metnin en sonunda şehrin yeniden tanzimi meselesinin "öteden beri memâlik-i mütemeddîne-i sâirede tekerrür etmiş ve hattâ buna dair pek çok kitaplar telif olunarak bir 'ilm-i mahsûs hükmüne girmiş" olduğunu iddia etmesine rağmen, Batı Avrupalı kaynaklardan Osmanlıca'ya yapılan tercüme alanlarında en etkin isimlerden biri olarak bu konuda bir kitap tercüme etme girişiminde bulunmamıştır.

Sonuçta Münif Paşa gibi "Avrupa görmüş" bürokratlar tarafından kaleme alınan metinlerde kentin tanziminin bilimin yeni nesnesi ve bir medeniyet göstergesi olduğuna yönelik vurguya karşılık İstanbul'u yeniden planlamayı mümkün kılacak bütüncül bir kadastral plan aynı dönemde yapılmamıştır. 1854 Aksaray ve 1865 Hocapaşa yangın alanlarının yeniden düzenlenmesi için parçacı biçimde yapılan planlama girişimleri ise kentin yöneticileri için önemli deneyimlerdir. Yine bu konunun yerel uzmanları arasında kentin sayısal bilgisinin edinilmesi ve kentsel mekandaki değişimin denetlenmesi konusunda yeni talepler de belirmektedir.* Bu doğrultuda, 1868 yılında Dersaadet-i İdare-i Belediye Nizamnamesi kabul edilerek kenti on dört bölgeye ayıran yeni bir belediye düzenlemesi yapılmıştır (Çelik, 1993, s.47). Bu kararı açıklayan resmi belgelerde Hocapaşa yangınının ardından yapılan düzenlemelerin bir başlangıç olduğu ancak yetersiz kaldığı belirtilerek, belediyeciliğin "kavâid-i medeniyyetin levâzımından" olduğu vurgulanmıştır (Ergin, 1995, 3:1247-8). Bu

* Bu eşikte yeni bir görünürlük kazanan kentsel toprakların denetim altına alınması için resmi yazışmalarda geçen farklı talepler bulunmaktadır. Örnek olarak; "Dersaadet ve Bilâd-ı Sâlise ve Boğaziçi taraflarında kâin seyir yerleri etraf ve civârında ekser şu bu yer alıp bazen dahi üzerine ebniye inşâsına kalkışmakta olduklarından bu misillü halka mahsûs olan mesirelerde öyle eyâden ihrâya geçmesi gayri ca'iz olduğundan zikrolunan yerlerin hududunu mübeyyin birer kıt'a harita-i mevkiyelerini tersîm etmek üzere Rumeli ve Anadolu taraflarına ikişer nefer mütefennin mühendis tâyin olunması" (BOA, A.AMD. 33/21, 08.M.1268 / 03.11.1851); "düvel-i muntazamada her şehrin bir hadd-i mebânî olup hârici şehirden mesrûd olmayarak köy bilindiği gibi burada dahi öyle bir sûret ittihâz kılınmadığı gibi bâni-i Dersaadetin nereden nereye kadar Dersaadet farz olunacağı tâyin olunmadığı gibi bu müşkülât bertarâf olamayacağına mebnî ol emirde Dersaadet ad' olunacak mahallerin Meclis-i Meabir mârifetiyle hudûdu kararlaştırılıp haritalarının tanzîm ve tersîm ettirilmesi" (BOA, A.MKT.MVL. 139/29, 06.B.1278 / 07.01.1862)

karar aynı zamanda belediyeciliğin başlatıldığı model bölge Galata ile kentin diğer bölgeleri arasındaki sosyal ve fiziksel yarılmının belirginleştiği bir eşikte alınmıştır. Aradaki bu farklılık yazarlarca da çeşitli biçimlerde vurgulanır. Örneğin Namık Kemal (1866, s.2), yangınlara karşı önlem olarak kâgiri önerirken, bu malzemenin sağlıklı olmadığı iddialarına “pîş-i nazârımızda (*gözümüzün önünde*) olan Beyoğlu halkının sıhhat-i bedeniyece İstanbullulardan hiçbir farkı görülemiyor” cevabını verir. Münif Paşa (1864, s.380) ise bu farklılığı “ikâmet-i ecânibe mahsûs bulunan Beyoğlu ve Galata birkaç seneden beri şu ıslahata mazhâr olduğu halde İstanbul’un böyle kalması şân-ı saltanât-ı seniyyeye nâçespan (*yakışmaz*) olup ecânibe karşı dahi mûcîb-i hacâlet (*utanmayı gerektiren*) olacağı âşikârdır” sözleriyle “yabancı”ya karşı bir utanç kaynağı olarak değerlendirir. Bu durumda Osmanlı aydınının imgelemindeki modelin sahipleri, aynı zamanda İstanbul yarımadasında bakışları zaman zaman rahatsız edici bir biçimde hissedilen ve Haliç’in diğer yakasından bakan seyirciler olarak “içeride” yeniden konumlandırılırlar.*

Farklı dinamiklerle tam da bu aralıkta rahatsızlık verici bir biçimde görünür olan Haliç’in bu yakasının “düzensizliği” Münif Paşa’dan kısa süre sonra İbrahim Şinasi tarafından da konu edilmiş ve *TE*’de ((192, 28.Za.1280/05.05.1864) yine aynı konuda, “İstanbul Sokaklarının Tenvîri ve Tathîri Hakkındadır” başlığıyla yeni bir makale yayınlanmıştır. Yeni ilan edilen bir kanunla akşamları sokağa çıkanların fener taşınması zorunluluğunun getirilmesi üzerine, Galata ve Beyoğlu’nda yapıldığı gibi İstanbul yarımadasında da sokakların gazla aydınlatılacağı günü beklerken, alınan bu kararın faydalarını tartışan yazar, sokakların aydınlatılması kadar düzenlenmesinin de aciliyetini vurgular. *MF* gibi bilimsel yayın yapma iddiasıyla Paris’te 1869 ortasında yayına başlayan *Ulûm* dergisinin kurucusu ve yazarı Ali Suavi’nin yine yangınları konu eden “İstanbul Yangını” isimli bir makalesi bulunmaktadır (*Ulûm*, 20:1228’den aktaran Doğan, 1991, s.294). Yazar, on altıncı yüzyılın sonundan son Hocapaşa yangınına kadar İstanbul’daki büyük yangınların kronolojisini vererek başladığı yazısında, kenti yüzyıllardır tahrip eden bu yangınları üç sebebe bağlar; binaların fen üzerine inşa olunmaması, yapıların ahşap olması ve hükümetin basiretsizliği. Sonuçta aynı zamanda yönetime yönelik bir eleştiri malzemesi olan bu konuda tüm yazarlarca öne çıkan öncelikli tema, daha önce önemli görülmeyen fiziksel çevrenin “tanzîm ve tezyîn”inin artık gözardı

* Ahmet Cevdet Paşa’nın Beyoğlu’ndaki seyircilere karşı tavrı ise çok daha tepkiseldir; “Siz Beyoğlu’nda oturdunuz. Değil Memâlik-i Osmâniye’nin, nefsi-i İstanbul’un bile ahvâlini lâyıkiyle öğrenemediniz. Beyoğlu Avrupa ile Memâlik-i İslâmiye arasında bir berzaktır. Buradan İstanbul’u siz dürbin ile görürsünüz. Lâkin kullandığınız dürbinler hep çarpıktır” (aktaran; Göçek, 1999, s.53).

edilemeyecek bir ihtiyaç olduğuna ve çözümün aciliyetine dair vurgudur.

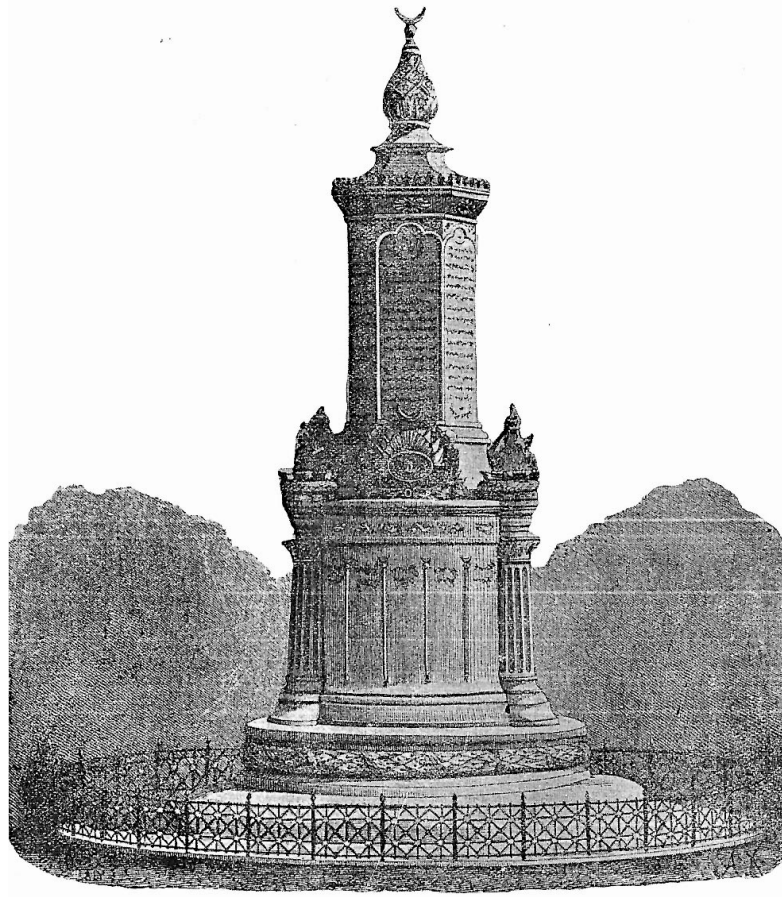
Böylece söz söyleme iktidarına sahip yazarların, dönemin bilime yönelik kavramsal çerçevesi içerisinde “bilimsel” bir problem olarak tartışmaya açtıkları, ancak yukarıda Münif Paşa’nın da işaret ettiği kitaplardan hiçbir tercüme girişiminde bulunmadan kişisel deneyimler üzerinde kurdukları, İstanbul’un yeniden tanzimi meselesine dair ortak bir söylemsel alan inşa edilmektedir. Bu doğrultuda kent, görünür olan problemlerinin yanı sıra yine bu dönemde keşfedilen tarihselliğiyle birlikte yeniden düzenlenmesi gereken yeni bir uzmanlık alanıdır artık. Buna karşılık İstanbul’da bu dönemde kentsel hizmetlerin merkezi bir yönetimin eline geçmesine paralel olarak çeşitli ölçeklerde imar düzenlemeleri yapılmış, ulaşım imkanları arttırılmış ve kent hızla artan nüfusuna paralel olarak genişlemeye devam etmiştir (Çelik, 1986). Diğer taraftan bütün bu süreçte hem yöneticilerin hem de bu konuda yazan ve düşünenlerin zihninde ortaklaştırılmış deneyim ve söylemlerle inşa edilmiş ideal Batı kenti önemli bir model olmaya devam etmektedir. Kent üzerine konuşabilen hemen herkesin sahip olduğu Avrupa kenti deneyimi ve bu öznel deneyimlerle oluşturulmuş “bilimsel” bir düzen iddiası, içeride Batı’yı yeniden kuran geniş söylemsel alanda konumlanır. Bu doğrultuda Batı ile girişilen rekabette ilerlemeye ve “medeniyet”e ulaşmaya yönelik ortak söylemlerin önemli bir parçası olarak kentin yeniden imarı için atılan her somut adım, iktidar tarafından başlatılan ya da sadece tasarlanan mimari projeler, siyasal bir gösterinin parçası olarak gazeteler aracılığıyla yeni bir gündem yaratmış ve bu yolla popüler bir mimari dil oluşmaya başlamıştır. Aynı zamanda kentte arzu edilen değişimi gerçekleştirecek uzman aktörler olarak mimarlar da başta Avrupalı olanlar olmak üzere, henüz konuşmasalar da aynı gazetelerde önemli bir görünürlük kazanırlar. Uzun bir dönem Ebniye Müdürlüğü yapmış olan Abdülhalim Efendi’nin emekliliği (TA, 314, M.1263 / 12.1846), ya da Galata’dan Bayezid’e “havadan bir köprü haritasını tersim etmiş olan” üç mühendisten “İskot Rosil nam” İngiliz mühendisin Beyoğlu’nda “Mısıri Bey Lokantası”na gidişi (*Hakâyık-ül Vakâyi*, 793, 14.Za.1289 / 13.01.1873)* ve diğer yeni inşaat haberleri, dönemin çalkantılı siyasal hayatının arka planında kenti de Batı ile giriştiği rekabetin uzantısı olarak kamusal imgelemde yeniden inşa etmektedir. Tüm bunların sonucunda ise iddia edilebilir ki, farklı öznelerce acil olarak

* Aynı gazetenin daha erken tarihli bir sayısında *Levant Herald*’dan tercüme edilerek aktarılan projenin detayları şöyle: “öyle bir köprünün masârif-i inşâsını on milyon frank tahmin ederek cânib-i Babıali’ye lâyhâlar takdim etmiş oldukları ve inşâsına imtiyaz verildiği takdirde mezkûr köprü temur teller ile i’mal olunarak gâyet cesim sütunlar ile ta’lik olunacağı üzerinden tramvay ve sâir arabalar ve yükler geçebileceği ve bazı mahallerde iskeleler bulunup müşteriler makine ile yukarı çıkılacağı ve mezkûr mühendisler elli sene köprü parası kendilerine ait olmak ve ba’da köprü devlete kalmak şartıyla inşâsına talip oldukları (Levant Herald) da mahrûddur” (*Hakâyık-ül Vakâyi*, 792, 1289/1873).

müdahale edilmesi gereken ezberlenmiş ve tekil bir yer olarak kavranan kent / İstanbul, sahip olduğu keşfedilen tüm değerine rağmen hep yenik düşeceği *o* imgesel modelle girdiği mücadelesine işte tam da bu eşikte başlamıştır.

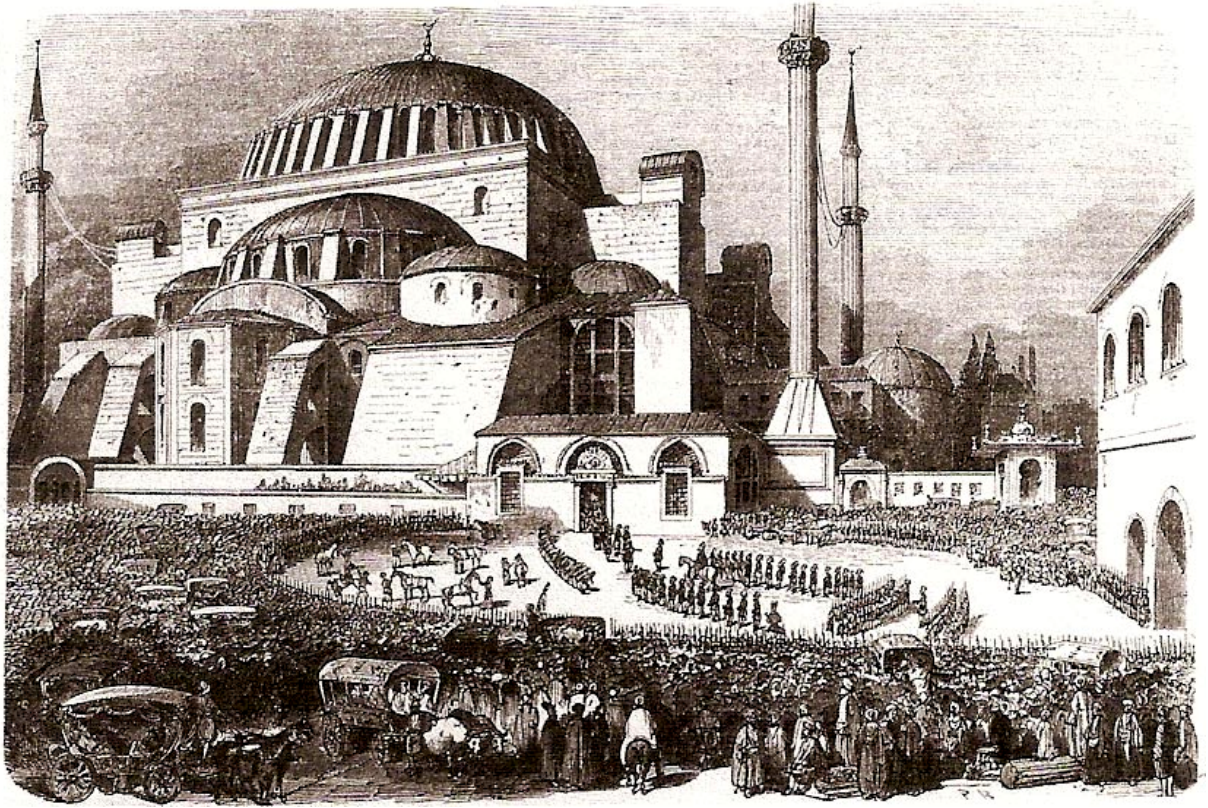
Şekil 4.1. Gaspare Fossati tarafından Bayezid Meydanı'na dikilmek üzere tasarlanmış, ancak inşa edilmemiş olan “nişân-ı adâlet” projesi (Palumbo-Fossati, 1970, s.97).

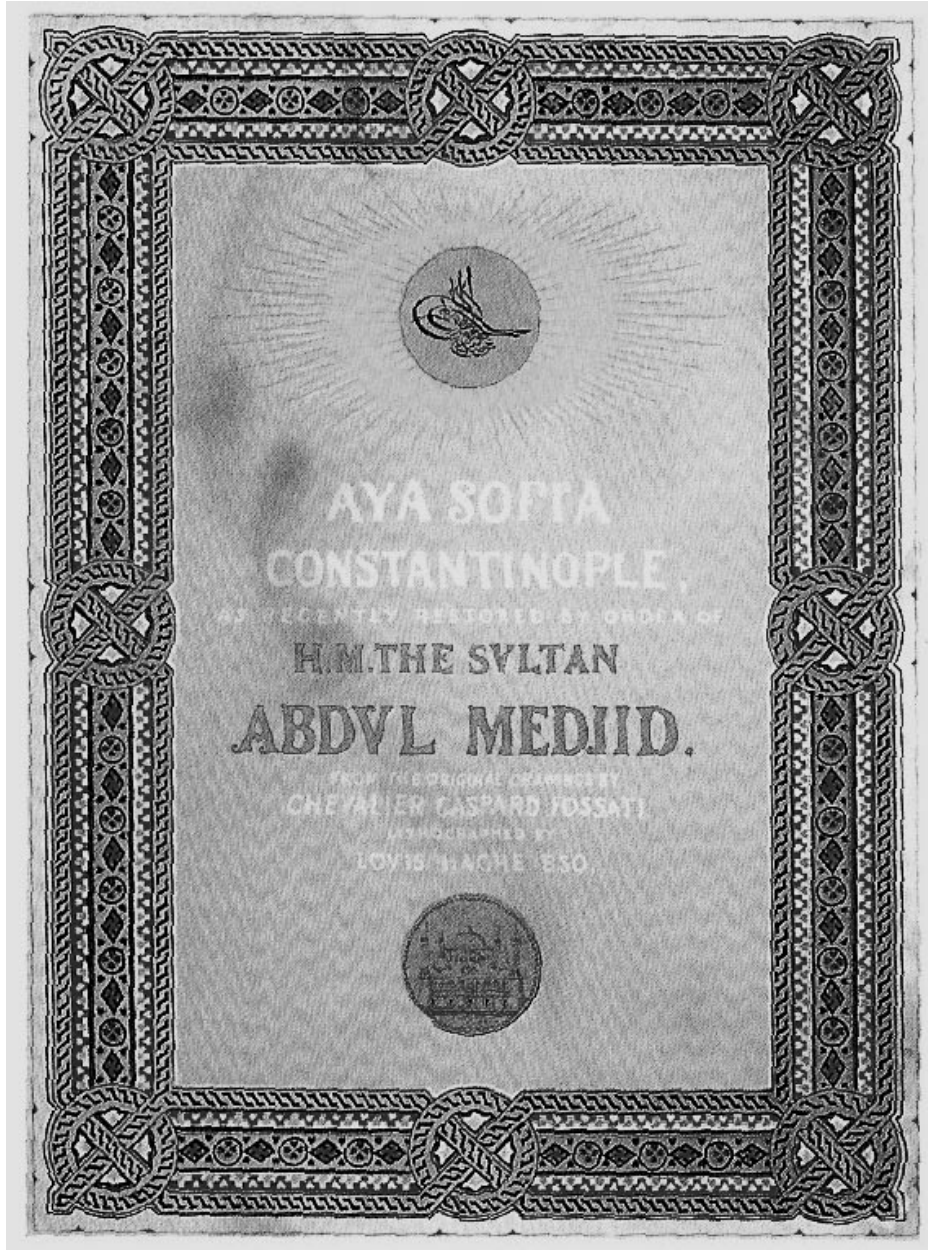
Şekil 4.2. Artin Pascal Bilezikçi tarafından tasarlanan ve 1855 Paris Dünya Sergisi'nde Osmanlı Devleti adına sergilenen Kırım Savaşı Anıtı, ya da farklı bir iddiaya göre Tanzimat Abidesi (*Tanzimat Devrine Ait Bir Kısım Resimler ve Vesikalar*, 1940).

Şekil 4.3. Sultan II. Mahmud için Okmeydanı'nda dikilen nişan taşı (Acar, 2006, s.70).

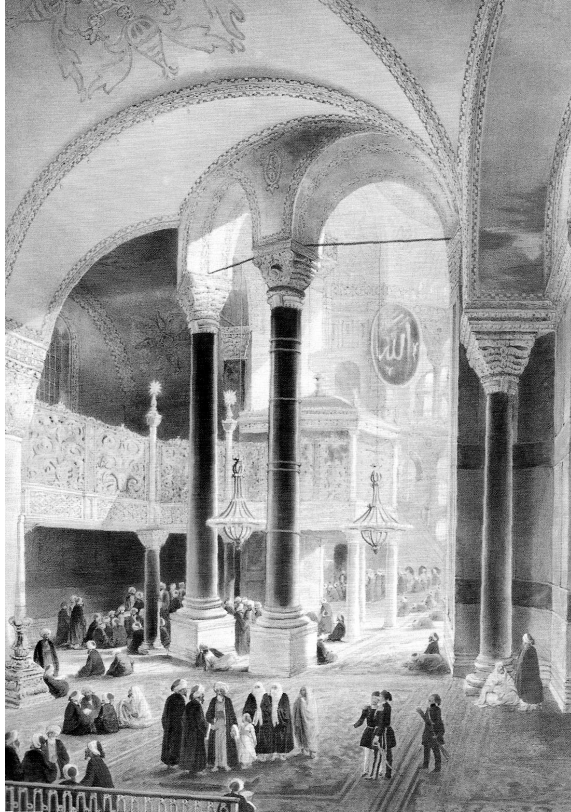
Şekil 4.4.13 Temmuz 1849 tarihinde Ayasofya'nın açılış töreni (*L'Illustration*, 1849, 13:405). Çizer De Beaumont tarafından Sultan III.Ahmed Çeşmesi kareden çıkartılmış, yapının girişi küçültülerek Ayasofya'nın anıtsal etkisi arttırılmıştır (Nelson, 2004, s.82).

Şekil 4.5. Fossati'nin Ayasofya için hazırladığı ve 1852'de yayınlanan kitabın Sultan Abdülmecid'in armasının da yer aldığı kapak düzeni.

Şekil 4.6. Ayasofya'yı, etrafını çevreleyen konut dokusunun içinde gösteren güneybatı görünümü (Fossati, 1852, Levha 25).

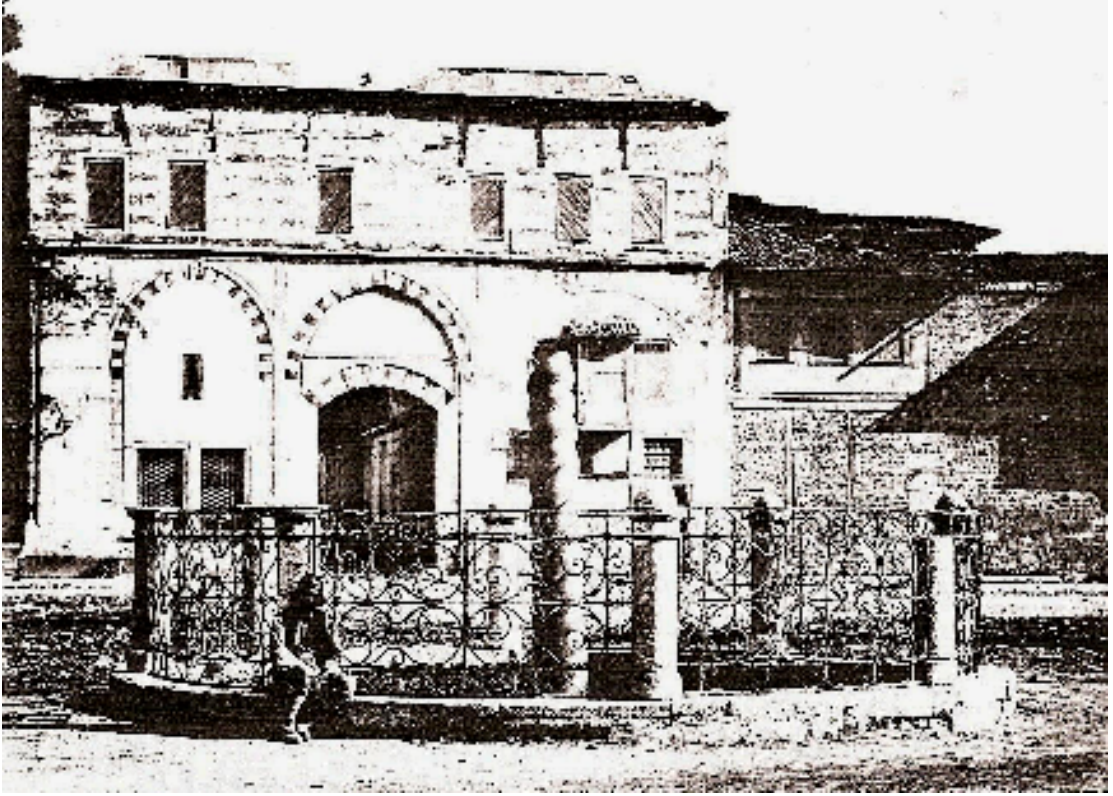
Şekil 4.7. Ayasofya'nın içerisinde Fossati'nin tasarladığı hünkar mahfiline bakış (Fossati, 1852, Levha 8).

Şekil 4.8. Ayasofya'nın güney giriş portalinin görünümü (Fossati, 1852, Levha 1).

Şekil 4.9. Fossati'nin Ayasofya görünülerinden bir detay olarak yapıyı yerli bir rehber eşliğinde gezen Avrupalı turistler (Fossati, 1852, Levha 10-detay).

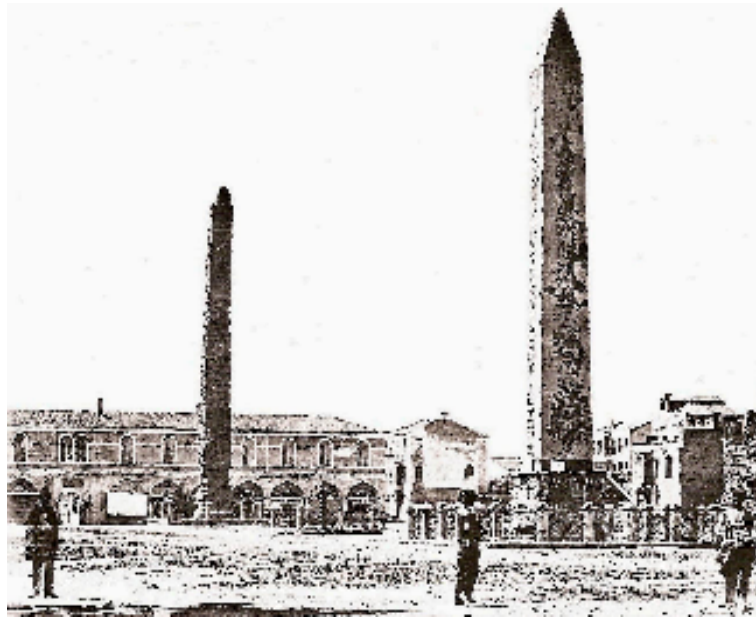
Şekil 4.10. 1856'daki tamiratın ardından etrafı demir parmaklıklarla çevrilen At Meydanı'ndaki Burma/Yılanlı Sütun'un Pascal Sebah tarafından çekilmiş olan 1865 tarihli fotoğrafı (Öztuncay, 2003, s.607).

Şekil 4.11. 1854'te henüz ulaşılabilir durumdaki At Meydanı'ndaki Dikilitaş'ın kaidesinin İngiliz fotoğrafçı James Robertson tarafından çekilmiş fotoğrafı (Öztuncay, 2003, s.121).

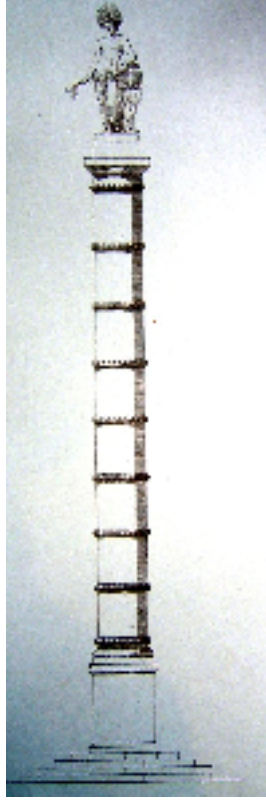
Şekil 4.12. At Meydanı'ndaki anıt sütunların 1856'da geçirdikleri tamiratın öncesinde, 1853'te İngiliz James Robertson tarafından çekilmiş fotoğrafı (Öztuncay, 1992, s.67).

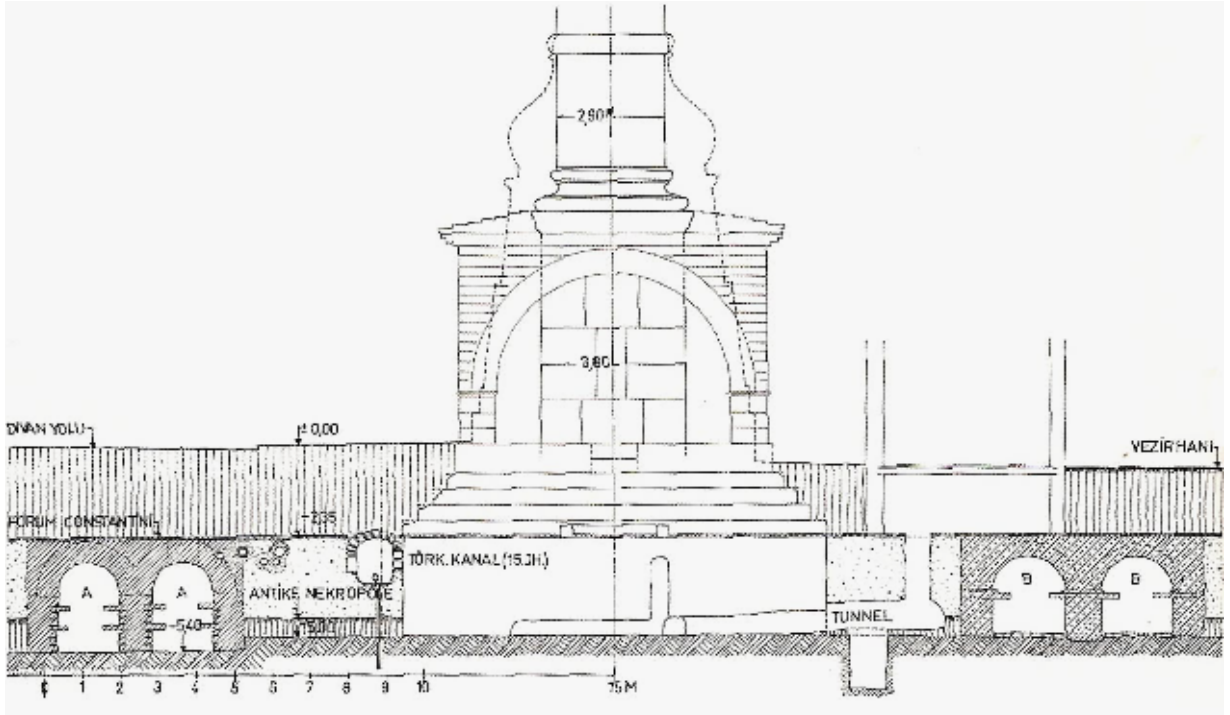
Şekil 4.13. At Meydanı'nda etrafı demir parmaklıklarla çevrilmiş anıt sütunların 1865'te Pascal Sebah tarafından çekilmiş fotoğrafı (Öztuncay, 2003, s.597).

Şekil 4.14. Müze olarak düzenlenen ve eski Bizans kilisesi Aya İrini'nin apsis kısmında sergilenen Mecmûa-i Aslihâ-ı Atîka, 1890'lar (Gurlitt, 1999 [1925], s.XX).

Şekil 4.15. Constantinus Sütunu / Çemberlitaş restitüsyonu (Gurlitt, 1999 [1925], s.XVI).

Şekil 4.16. Çemberlitaş'ın ve kaidesinin etrafına Sultan II. Mustafa (1695-1703) döneminde eklendiği iddia edilen taş örülü kılıfı da gösteren sütunun kuzey-güney kesiti (Müller-Wiener, 2002, s.256)

Şekil 4.19. 1582 tarihli Sûrnâme minyatürlerinden birinde At Meydanı'ndaki tören sahnesinin parçası olan Örne Sütun ve Burma/Yılanlı Sütun'un görünümü (Atasoy, 1997, s.74).

5. (ESKİ) BİLGİYİ GÖSTERMEK: SERGİ-İ UMÛMÎ-İ OSMÂNÎ

5.1 Yeni Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Devleti

On dokuzuncu yüzyıl, tüm dünya ülkelerini yakından ilgilendiren yeni ve küresel bir ekonomik düzenin kuruluşuna tanıklık eder. Önemli siyasal ve toplumsal dinamiklerle birlikte harekete geçen bu küresel dönüşümün başlıca aktörleri ise İngiltere ve Fransa'nın lideri olduğu Batı Avrupa devletleridir. Osmanlı Devleti'nin uluslararası ölçekte ekonomik etkinliğinin azalmasıyla sonuçlanan bu yeni durum, on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren uluslararası ticaretin çok daha büyük bir önem kazanmasıyla birlikte oluşmaya başlamıştır.* Osmanlı Devleti'nin ithalat-ihracat dengesi bu dönemden itibaren ithalat lehine gelişmiş olmasına rağmen on dokuzuncu yüzyıl boyunca ticaret hacmi yaklaşık on misli artmış ve iç ticaret, ülke ekonomisinde dış ticarettten de büyük bir değer kazanmıştır. Bu genel yapı içerisinde Osmanlı imalat sektörüne yönelik genel bir tartışmada Donald Quataert (1999), yaygın bir tarihyazımsal söylem haline gelmiş olan Osmanlı Devleti'nin nasıl sanayileşemediği sorusunun yerine, Osmanlıların genişleyen, etkin ve rekabetçi Avrupa sanayi sistemiyle nasıl başa çıkmaya çalıştığını sorgulamanın önemini vurgular.** Bu doğrultuda Quataert (1999), Batı Avrupa ve Amerika'da ekonomi tarihinde ilerlemeci ve teknolojik gelişmeye dayalı makineli üretimi önemseyen genel anlatılara paralel olarak, Osmanlı ekonomisi tarihinde de sanayileşmeyi önemli gören ve var olan üretim pratiklerini yetersiz bulan merkezi söylemi eleştirmektedir. Bu eleştirinin temelinde ise devletin temel ilgi ve denetim alanı olan kentsel alanda loncaların azalan sayısına bağlı olarak geliştirilen ekonomik gerileme söyleminin, kırsal alanda esnek bir üretim biçimi olan ev ve atölyede yapılan el imalatının sahip olduğu ekonomik önemi göz ardı etmiş olduğu iddiası yer alır. Buna karşılık Osmanlı bürokratlarının genel yetersizlik iddiasına paralel tarihler yazan Osmanlı tarihçilerinin de aktardığı ortak anlatıya göre, devletin hayatın tüm alanlarında artan iktidarına paralel olarak sanayide modernleşme de Batılı yöntemlerle üretim yapmak demektir

* Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyıl ekonomisi üzerinde farklı tezleri tartışan çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Burada tanımlanan genel çerçeve içerisinde başvurulan kaynaklar; Kasaba (1993); Pamuk (1994); Quataert (1999).

** Benzer bir biçimde yeni yapılan ekonomi tarihi araştırmalarında Avrupa'da ve Amerika'da Sanayi Devrimi'ne bağlı olarak makineleşmenin daha önce düşünüldüğü kadar hızlı olmadığı, 1850'lerde ev ve küçük atölyelerde yürütülen üretim faaliyetleri ve buralarda kullanılan gelişmiş el aletleriyle emeğin daha sistematik sömürüsü sayesinde sanayinin genişlediği tartışılmaktadır (Quataert, 1999, s.37).

ve imalat fabrikada makineyle yapılmalıdır.* Ancak, 1830'larda kurulan, istihdam imkanı çok dar olan, piyasa garantisi altında devlet güvencesiyle üretim yapan ve birçoğu 1850'ler içinde kapanmak zorunda kalan fabrikalar, yönetim için varlıklarıyla büyük bir sembolik önem taşırsalar da bu genel çerçeve içerisinde neredeyse ihmal edilebilecek bir ekonomik etkinliğe sahiptir (Clark, 1992).

Diğer taraftan on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı içinde Osmanlı ekonomisinde yaşanan çok önemli bir dönüm noktası kentsel alanda devletle işbirliği içinde temel denetim ve vergi toplama mekanizması olarak işleyen loncaları devlet müdahalesine karşı koruyan silahlı bir güç ve aynı zamanda en önemli toplumsal muhalefet kurumu olan Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da feshedilmesidir (Quataert, 1999, s.22). Bu eşikten itibaren reformcu bürokratların da istekleri doğrultusunda serbest ticaret politikaları uygulamaya koyulmuş ve uluslararası ticaretin artışı sağlamak üzere gümrük duvarlarını indiren 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması bu ortamda imzalanmıştır. Yine ticari serbestliği savunan Tanzimat Fermanı da aynı bağlamda ilan edilmiştir. Loncalar ise bu süreçte tamamen kaldırılmasa da eski güçlerini kaybetmişlerdi. Diğer tarafta bürokraside etkin olan farklı aktörlerin değişen tavırlarına bağlı olarak korumacı ya da özgürlükçü olabilen tutarsız devlet politikaları ve reformcu bürokratların makineleşmeye dayalı sanayileşme söylemine rağmen Osmanlı üretim sektörü kırsal alanda yürütülen esnek imalat yöntemleriyle ayakta kalmış ve küresel etkilerle yoğun bir etkileşime girmiştir. Sonuçta on dokuzuncu yüzyıl boyunca uluslararası arenada Osmanlı üretiminin payı azalsa da, iç pazar hacmi büyük oranda genişlemiş ve değişen piyasa imkanlarına bağlı olarak ihracata yönelik ürünler de değişim göstermiştir. Buna karşılık devlet tarafından özellikle on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomide gözlemlenen olumsuzluklara yönelik yeni bir mücadele dönemi başlatılmıştır. Bir taraftan artan iç borçlarla birlikte 1854 yılında yapılan ilk dış borçlanma ile mali yapı değişirken, diğer taraftan da 1861 yılında ithalatta gümrük vergilerinin arttırılmasıyla başlatılan sınırlı bir korumacı tavır ortaya çıkmaktadır (Ergin, 1995, 2:702-9). Bundan sonraki süreçte merkezi otorite, özellikle kentsel alanda dış ticaretin payını azaltmak ve yerli sanayinin Avrupa ürünleriyle rekabet etmesini sağlamak üzere çeşitli girişimlerde bulunacaktır.

Aynı süreçte Osmanlı Devleti, teknolojik gelişmeye ve sanayileşmeye yönelik vurgunun Batı

* Quataert'a (1999, s.27) göre, Osmanlıların kendi ekonomik gerilemelerine dair inanç çok eskidir ve özellikle on altıncı yüzyıldan itibaren gelişen siyasal ve askeri gerileme söyleminin parçasıdır. On dokuzuncu yüzyılda Cevdet Paşa, Ahmed Lütfi Efendi ve Osman Nuri Ergin gibi tarihçilerin de yinelediği bu tavır uluslararası arenada başarısızlık olarak genişletilmiş ve hayatın tüm alanlarında devletin denetlediği ve düzenlediği genel bir reform girişiminin en önemli meşruiyet kaynaklarından biri olmuştur.

Avrupa devletleri tarafından büyük bir başarı gösterisine dönüştürüldüğü dünya sergilerine katılarak, dünyanın emperyal ve kolonyal politikalarla biçimlenen yeni düzenini yeniden üreten bu önemli mecradan uzak durmamıştır. Walter Benjamin'in (1994, s.94) "mal denen fetişin hac yerleri" olarak nitelediği bu sergiler, teknolojiye dayalı yenilikçi ve sınırsız bir üretim ve ilerleme söylemiyle yüceltilen yeni bir tüketim anlayışını beslemek üzere düzenlenen büyük siyasal, ekonomik, kültürel ve aynı zamanda mimari gösterilerdir.* 1851'de Londra'da açılan ilk dünya sergisinin adı "Tüm Milletlerin Sanayi Ürünlerinin Büyük Sergisi"dir ve yüzyılın ilk yarısında ulusal ölçekte düzenlenen sanayi ürünleri sergilerinden farklı olarak bu sergiye tüm milletler ve üreticiler davet edilmiştir. Böylece gelişen iletişim ve ulaşım imkanlarının hareketlendirdiği "tüm dünya milletleri" modern kapitalist üretimin ortaya çıkardığı yeni ihtiyaç ve arzuları bu sergide görmeye gelmiştir. Düzenlendiği yıllar içerisinde kapsamı genişleyen bu sergilerde ülke pavyonlarının konumları ile dünya hiyerarşik olarak düzenlenip "resim olarak" temsil edilirken, kültürlerin ve kentlerin "özetlenmiş" mimari teşhirleriyle birlikte bu kurgu da yeni bir gerçeklik olarak yeniden üretilmektedir (Mitchell, 2001, s.46). Osmanlı Devleti de 1851'de Londra'daki ilk uluslararası serginin ardından 1855'te Paris'teki ve 1862'de yine Londra'daki dünya sergilerine katılarak bir parçası olduğunu gösterdiği bu yeni dünya temsillerinde edindiği tecrübelerle bu pratiği içeride ve yeniden uygulamak istemiştir.** Bu doğrultuda "Avrupa'da ve husûsuyla Fransa ve İngiltere'de bayağı âdet hükmüne girmiş" olduğu ve "memâlik-i saltanat-ı seniyyede olan bereket ve ahâlisindeki isti'dad ve kâbiliyet cihetiyle her nevi mahsûlât ve ma'mûlâtın tervîc bulunduğu ve ahâlisi teşvîkat ve tergîbat gördüğü halde az vakitte Avrupa mahsûlât ve ma'mûlâtına tefevvuk edeceği" inancıyla İstanbul'da yeni bir sergi açılması planlanmıştır (BOA, İ.HR. 198/11244, 25.Ca.1279 / 18.11.1862). Böylece 1863 yılının başlarında, Osmanlı Devleti için küresel ekonominin artan etkileriyle yüzleşme ve aynı zamanda bu hegemonyal etkiye karşı bir çeşit direnç gösterme mekanı olan dünya sergilerinin model olduğu yeni bir gösterinin sadece iç pazara yönelik olarak düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Burada Osmanlı Devleti'nin kendi ekonomisine dair hangi kaygılar ve niyetlerle bu gösteriyi düzenlemiş olabileceği ve bu amaca uygun olarak yeni bir mimari bilginin ve pratiğin kentsel mekanda nasıl deneyimlendiği tartışmaya açılacaktır.

* Dünya sergileri hakkında daha fazla bilgi için bkz; Gideon, [1941] 2008; Greenhalgh, 1988.

** Osmanlı Devleti'nin katıldığı ilk dünya sergisinde Crystal Palace içerisinde kendisine ayrılan pavyonun tasarımını, Kanada, İsveç ve Danimarka'nınkilerle birlikte ünlü Alman mimar Gottfried Semper yapmıştır (Mallgrave, 2005, s.540). Osmanlı Devleti'nin katıldığı diğer uluslararası sergiler hakkında bkz: Önsoy, 1983; Germaner 1991; Çelik, 1992; Batur, 2000.

5.2 İstanbul'da Yeni bir Sergi

İstanbul'da sadece iç pazar ürünlerini kapsayacak yeni bir serginin düzenlenmesi kararı 1862 yılının Ağustos ayında, Osmanlı Devleti'nin Mayıs-Kasım 1862'de katıldığı Londra'daki Dünya Sergisi henüz devam ederken alınmıştır.* 1863 yılının ilk aylarına denk gelen Ramazan ayının ilk günü açılması planlanan bu sergiye yönelik hazırlıklar sürerken, *MF*'de Kadir Bey tarafından sergilerin tarihçesine yönelik olarak kaleme alınan makalede de Antik Yunan dönemine kadar uzanan bu ticari geleneğin 1699 yılında Paris'te ulusal ölçekte bir küçük sergi düzenlenene kadar unutulmuş olduğu bilgisi verilir (Kadir Bey, Ocak 1863, "Târih-i Sergi-i Birûce-i Umûmî," *MF*, 8:386-92). Aynı metinde bu tarihten sonra Avrupa'da düzenlenen "husûsi" sergilerin ardından, ilk "umûmî" serginin 1851 yılında ilk kez Londra'da düzenlendiği de aktarılmaktadır.** Hangi ürünlerin nasıl teşhir edileceğine dair Batılı bir modele göre yeni kaygılarla biçimlenecek olan ilk Osmanlı Umûmî Sergisi de çok az sayıda yabancı üreticinin katılımıyla birlikte, tüm ülkeden seçilerek bir araya getirilmiş ürünlerin yer alacağı yeni bir pazar yeri olmak üzere tasarlanacaktır. Bu doğrultuda bazı resmi belgelerde Fransızca'dan tercüme edilerek "ekspozisyon" olarak da nitelenen bu serginin açılmasına dair temel kaygı ve niyet şöyle ifade edilmiştir:

Malûm-u âli buyrulduğu vecihle memâlik-i mahrûse-i şâhânedede mahsûlât-ı sanaiyye-i arzıyyeden bir hayli şey olup ekserîsi husûle geldiği mahallerin hâricinde bilinmediğine ve eğer ki *Avrupa'da büyük büyük sermâyelerin âsâr-ı 'ilm ve maarif olan dest-gâhlarının kuvvetiyle hâsıl olan emtia ve eşyâya buranın mâmûlât-ı sanaiyyesi rekabet edemez ise de bir hayli emtia-i dâhiliyye ihtiyacât-ı memâlikte hizmet edebilip halbuki medâr-ı sühûlet-i nakl olan darlıkların olması bu mâkûle eşyânın dahî kimsenin malûmu olmadığı ve bu vecihle talep ve bunlara tergîb vukû' bulmadığı mülâbese ile mahsûlât-ı sanaiyye-i dâhiliyye ilerlemek şöyle dursun an an tedennî eylemekte (gerilemekte) idüğüne bina'en nereden ne çıkarılır ise revacgâh-ı tabi' olan merkez-i memlekette göstermek ve i'mal edenlere bazı mükâfaat ile icrâ-yı teşvîkât olunmak üzere yalnız emtia-ı dâhiliyyeye münhasîran dersaadette ve buna*

* Hatta, Fransız ekonomi gazetesi *La France*'ta İstanbul'da açılacak olan bu sergiye dair öneri ve talebin, Londra Sergisi'nde sergilediği ürünlerin kazandığı beğeni ve ödüller sonrasında Avrupalılar tarafından geldiği yazılmıştır. Gazete haberinin tercüme metni arşiv belgelerinde yer almaktadır (BOA, İ.HR. 198/11244, 25.Ca.1279 / 18.11.1862).

** Kadir Bey (Ocak 1863), bu metinde dünya sergileri için "umûmî sergi" ifadesini kullansa da Osmanlı Sergi-i Umûmî'si bir dünya fuarı olarak değil, kısıtlı bir yabancı ürünler pavyonunun da olduğu "husûsi" bir sergi olarak düzenlenmiştir.

müsait olduğundan ramazân-ı şerifte beher sene bir umûm sergisi yapılması... (BOA, İ.DH. 495/33608, 24.S.1279 / 21.08.1862)

Bu resmi belgede yer alan temel kaygı, Avrupa'da arkasında bilimin olduğu modern tezgahlarda üretilen tüketim mallarıyla rekabet etmesinin imkansızlığı en baştan teslim edilen yerli ürünlerin, Avrupalı örneklerinde gelişmenin göstergesi olarak araçsallaşan bir sergileme modeline göre yeni bir bağlamda teşhir edilmesidir. Bu arzuda var olan gerilim, geri kalmışlığı ve rekabet gücünün eksikliği *zaten* bilinen ürünlerin, Batı Avrupa devletleri için bir çeşit güç gösterisi olduğu için büyüleyici olan yeni bir biçimde çerçevelenerek sergilenmesinin bir yandan bu gerçeği ortaya çıkaracak olması, diğer yandan da bu serginin bu durumu değiştirecek bir araç olarak kurgulanmasıdır. Diğer bir deyişle Osmanlı yöneticisi için sergi mekanizması, ekonomide üretimin yetersizliği ve geri kalmışlığı olarak kurgulanan sorunun kendisini görünür kılacak, diğer taraftan bu durumu değiştirmek üzere atılan ilk adım olarak çözümün bir parçası olacaktır. Bu doğrultuda bu sergiden beklenen öncelikli fayda yerli ürünleri yerel ölçekte tanıtmak ve daha sonra sık sık tekrar edilecek olan bir ifadeyle “memâlik-i şâhânedede yapılmakta olduğu halde bir vakitten beri İstanbulca unutulmuş her nevi eşyâyı” hatırlatmak üzere “hem bir büyük pazar ve hem de ehl-i san'ata gâyet hayırlı bir imtihan meydanı” oluşturmaktır (TA, 263:1-3, 3.C.1279 / 26.11.1862). Katı olan her şeyin hızla buharlaştığı bir ortamda, eski tüketim alışkanlıklarını canlandırmak üzere ülke çapında büyük bir gösteri olarak tasarlanan serginin bu resmi ifadelerle göre, yerli üretici ve özellikle de tüketim alışkanlıkları görünür biçimde değişmekte olan İstanbullu tüketici için hem yeni bir karşılaşma, hem de karşılaştırma mekanı olacağı tahayyül edilmektedir. Dönemin güncel bir tartışma konusu olan “sanayinin ıslahı” doğrultusunda Avrupalı üreticiler de sadece sanayi ve ziraat alanında üretimi kolaylaştırmak ve hızlandırmak üzere halka tanıtılması istenen modern alet ve makineleri sergilemek için davet edilmiştir. Resmi belgelerde kesin olarak ifade edildiğine göre ülkenin ekonomik çıkarları doğrultusunda çizilen bu sınırların dışında kalan ürünler kabul edilmeyecektir (BOA, İ.HR. 198/11244, 25.Ca.1279 / 18.11.1862). Buna göre, uluslararası sergilerde kazandığı tecrübelerin ardından Osmanlı Devleti, başkent İstanbul'da bir yandan yerliyi hatırlatmak ve göstermek, diğer taraftan da sadece eksik olanı işaret etmek üzere seçilmiş yabancı ürünlerin yer aldığı sınırlı bir karma sergi düzenleme niyetiyle harekete geçmiştir.

Öncelikle bu çalışmaları yürütmek üzere sergi tartışmasının başladığı Ağustos ayı içerisinde Ticaret Nazırı'na bağlı olarak bir komisyon kurulması kararı alınmıştır (BOA, İ.DH. 33608, 25.S.1279 / 21.08.1862). Bu doğrultuda dönemin Maarif-i Umumiye Nazırı olan Mustafa

Fazıl Paşa'nın başkanlığında hepsi de daha önceki dünya sergilerinde görev almış olan dört üye belirlenmiştir. Bunlar, Sadrazam Fuad Paşa'nın oğlu ve 1862 Londra Sergisi'nde Türkiye komiseri olan Nazım Bey, Hariciye Teşrifatçısı ve 1855 Paris Sergisi komiseri Kamil Bey, Ticaret Nezareti müsteşarı ve 1862 Londra Sergisi'nde görev almış olan, daha sonraki İstanbul şehreminlerinden Server Efendi ve Divan-ı Muhasebat üyesi Agaton Efendi'dir (Ergin, 1995, 2:713). Bu komisyon öncelikle ülkenin farklı yerlerinden sergilenmek üzere seçilecek ürünlere yönelik genel bir nizamname* hazırlanması ve halkın katılımını sağlamak için tüm eyaletlere resmi duyurular gönderilmesi işleriyle çalışmalarına başlamıştır. Ayrıca bu resmi duyurularla eş zamanlı olarak dönemin gazeteleri de bu ilanları yayınlamış, aynı zamanda Avrupa'da da bu sergiyi duyurmak üzere bazı gazetelere ilan metinleri gönderilmiştir.** Ülkenin tüm vilayetlerine yapılan duyurularla talep edilenler tarım ve sanayi alanında evde ya da atölyelerde üretilen her türlü ürünü kapsarken, yine evlerde kadınlar tarafından üretilen el işlerinin de sergiye gönderilmesi istenmiştir.*** Nizamnamede belirtildiğine göre, gönderilecek olan bu mallardan vergi alınmayacak, nakliye masrafları da devlet tarafından karşılanacaktır. Hatta sergiye katılmak isteyen “fakir esnafa” da üretim yapmaları için para yardımı yapılması kararlaştırılmıştır (BOA, A.MKT.MHM. 246/99 26.Ca.1279 / 19.11.1862). Ayrıca sergilenen ürünler arasında yapılacak seçmelerde verilecek olan ödüllerle ilgili duyurular yapılarak, sanatında usta olanlardan “yeni şeyler icad etmeleri” de talep edilmiştir (TA, 283, 3.C.1279 / 26.11.1862). Böylece Osmanlı yöneticileri elde olan hemen her türlü ürünü bu sergide bir araya getirip gözler önüne sermek üzere devletin tüm imkanlarını seferber ederek Osmanlı üretim sektörünü olabildiğince geniş bir içerikle temsil etmeyi amaçlamıştır.

* Bu nizamname 22 Aralık 1862'de 1279 Senesi İstanbul'da Küşâd Olunan Sergi-i Umûmî-i Osmânî Nizamnamesi (1279, İstanbul) adıyla bir kitapçık olarak yayınlanmıştır. Tam metnin Türkçe çevirisi için bkz: Kasap, 2003, Ek 1.

** Sergi hazırlıkları sürerken kaleme alınmış 23 Kasım 1862 tarihli ve Mehmed Cemal imzalı bir belgede aktarıldığına göre, bazı Paris ve Viyana gazetelerinde “Devlet-i Âliye için sefâret-i seniyyeye arz-ı hidmet eden” gazetecilere gönderilen bu ilanlarla birlikte “Devlet-i Âliye'nin bu defa dahi böyle emr-i zirâat ve sanâyiin tervîci âmirinde zuhûra gelen himmetini takdiren” bir şeyler yazmaları talep edilmişti (BOA, İ.HR. 198/11244, 25.Ca.1279 / 18.11.1862).

*** Örnek bir ilan metninde talep edilen ürünlerin kapsamının genişliği görülebilir: “Dersaadette açılacak olan Sergi-i Umûmî-i Osmânî'ye konulmak için memâlik-i mahrûse-i mülûkânede husûle gelen her türlü emtia ve eşyâ getirileceği gibi Dersaadet'te dahi hâne ve dükkânlarda yapılmakta olan her nevi i'mâlât kabûl olunacağından bil-cümle mahallâtta kadınlardan ve sâireden öyle herkesin nazarı önüne konmağa lâıyk surette çevre ve uçkur ve havlu ve oya ve yazma yemeni ve çorap ve terlik ve yastık ve kese ve gömlek bezi ve hilalı ve kasnak işi ve kanaviçe ve sair bu misilli şeyler işleyenler olup da mezkûr sergiye getirdikleri halde kabûl olunacağından ve fevk-al-âde bir şey yapanlar olur ise kendilerine mükâfât olunacağından keyfiyet cümleinin mâlûmu olmak için i'lân kılındı” (TA, 269:2, 17.C.1279 / 09.12.1862).

Diğer taraftan sergide teşhir edilecek olan ürünlere yönelik çalışmalar sürerken, serginin gerçekleştirileceği mekanın bulunması yine oldukça önemli bir konu olarak gündemi işgal etmektedir. Bu doğrultuda öncelikle var olan yapılar içerisinde biri seçilmek üzere araştırma yapılmış ancak uygun bir yer bulunamadığı için yeni bir yapı inşasına karar verilmiştir. Devlet tarafından tasarlanan ve yürütülen bu önemli projenin inşaatı ise bu defa yetersiz bütçe imkanları zorlanarak ve büyük borca girerek yaptırılmak yerine, özel teşebbüse bırakılmıştır. Bu doğrultuda yapının inşaat maliyetlerini karşılamak üzere yine başında Mustafa Fazıl Paşa'nın yer aldığı bir "kumpanya" kurulmuş, açıldıktan sonra elde edilecek olan bilet gelirleri de bu inşaatın masraflarını karşılamak üzere bu şirkete bırakılmıştır. Bu şirketin yapacağı yatırım için sermaye sağlayabilecek diğer üyeleri ise Mısırlı sarraf Kevork Bey, Eremian ve Mösyö Oppenheim'dır (TA, 263:1-3. 3.C.1279 / 26.11.1862).^{*} Bina için yapılan arsa araştırması sonucunda, "bu sergi için muntazam ve güzel bir mahall lazım olup eğerki görenlerden akçe alınacağı cihetiyle sarf olunacak akçenin çıkacağı derkâr ise de...bu sergi mahalli mâhir ve etrafi açık bir yerde olmak lâzım gelip görülen yerler içinde Bezm-i Âlem Vâlîde Sultan merhumenin mektebi ittisâlinde kâin arsa-i hâliye her cihetle muvaffık ve münâsib olacağı" ifadesiyle nihai karar alınmıştır (BOA, İ.DH. 495/33608, 26.Ca.1279 / 19.11.1862). Ancak kısa bir süre içinde yapının inşa edileceği arsa için alınan bu karardan şaşkıncu bir hızla vazgeçilmiş ve 30 Kasım'da yayınlanan gazete haberlerinde sergi binasının At Meydanı'nda inşa edileceği daha fazla açıklama yapılmaksızın duyurulmuştur (CH, 1120, 8.C.1279 / 30.11.1862; TA, 265, 8.C.1279 / 30.11.1862). Bu karar ilginç bir biçimde Darülfünun binasına arsa seçimi süreciyle benzerlik gösterir. 1846 yılında inşasına başlanan Darülfünun binası için de ilk düşünülen yerler arasında sayılan Sultan II. Mahmud Türbesi yakınlarındaki aynı arsa yeterince büyük bulunmamış, çoktan hazırlanmış olan projenin yapımı için Ticarethane arazisi üzerinde karar verilmiş, ancak kısa süre sonra buradan da ekonomik sebeplere bağlı olarak vaz geçilmiş ve sonuçta At Meydanı'na açılan Atik Cebehane arsası üzerinde binanın yapımına başlanmıştır. Darülfünun'la benzer bir biçimde, yeni yapılacak sergi binasının da öncelikle görünürlük kaygısıyla At Meydanı'na inşa

* Bu komisyon üyelerinden Mustafa Fazıl Paşa dışındakiler hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Buna karşılık Mustafa Fazıl Paşa, bundan sonraki yıllarda Osmanlı siyasi hayatında oldukça önemli bir yeri olan renkli bir kişiliktir. Ünlü Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın torunu ve dönemin Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın da kardeşi olan "Prens" Mustafa Fazıl Paşa'nın Mısır'da kaldığı dört yıl haricinde meslek hayatı Osmanlı Devleti'nin bir memuru olarak geçmiştir. 1862'de Maarif Nazırı, 1864'te Maliye Nazırı ve Ekim 1865'te devleti ekonomik bir felaketten kurtarmak üzere kurulan Meclis-i Hazâ'in reisliği yapmıştır. Kısa bir süre sonra Babiali'ye yönelik ciddi bir eleştiri mektubu sunduğu Sadrazam Fuad Paşa tarafından 1866 Şubat'ında görevinden alınmış, o da bu tarihten sonra yerleştiği Paris'te meşrutiyet taraftarı muhalif faaliyetler yürütmüş, en önemlisi de Yeni Osmanlı grubuna büyük finansal destekte bulunmuştur (Ergin, 1995, 2:711; Mardin, 2003a).

edildiğini düşünmek yerine zaten görünürlük talebini de karşılayacağı yukarıda ifade edilen arsanın çoktan hazırlanmış olan proje için yetersiz kalacağı anlaşıldığı için değiştirildiği tahmin edilebilir.* Bu durumda her iki yapının inşaatında da görülen ortak tavır, öncelikle mimari projelerin hazırlanmış olması ve resmi onay alan bu projeler için yer arayışına daha sonra başlanmasıdır. Ayrıca yer seçiminde mali kaygıların büyük rolü olduğu ve At Meydanı'nın da yapıyı genişletme imkanı verecek büyüklükte, ulaşımı kolay ve tabii ki bedelsiz bir devlet arazisi olduğu için tercih edildiği görülmektedir. Böylece başlangıçta yıkılmaması ve “Osmanlı Çarşısı” olarak düzenlenecek yeni sergiler için kullanılması kararlaştırılan yapının konumu At Meydanı olarak değiştirildikten sonra binanın genişliğinin de dört bin zira** yerine daha da büyütülerek altı bin zira olmasına karar verilmiştir (*Empire Ottoman*, 1863, s.17). Yaklaşık olarak bir buçuk katı kadar genişletilen yapının 107 m x 36 m ebatlarında ve toplam 3500 metrekarelik bir alanda inşa edildiği tahmin edilmektedir (Batur, 2000, s.69). Ayrıca yapıyı inşa edecek olan mimar Bourgeois*** liderliğindeki kalfalara da zira başına iki yüz otuz kuruş ödeme yapılacağı duyurulmuştur (*RCH*, 522, 12.C.1279 / 04.12.1862).

Buna göre Ramazan ayının ilk gününde (miladi 20 Şubat 1863) açılışı yapılması planlanan binanın temeli Aralık ayının başlarında atılmış ve bir yandan da ülkenin çeşitli yerlerinden ürünler gönderilmeye devam ederken**** inşaat da ilerlemeye başlamıştır. Yapının dört köşesinden aynı anda başlatılan inşaat kötü hava koşullarına rağmen büyük bir hızla sürerken, 23 Aralık tarihinde yapının iskeletinin ay sonuna kadar tamamlanacağı bildirilmiştir (*Empire Ottoman*, 1863, s.17). Yine aynı kaynaktan aktarıldığına göre 6 Ocak 1863'te son anda camla

* Projenin Kasım ayı ortalarında hazır olduğu ve çizimlerinin sergilendiği bilgisi sergi üzerine isimsiz olarak yayınlanan ve yazarı üzerinde farklı iddialar olan *Empire Ottoman, Coup d'Oeil Général sur L'Exposition Nationale à Constantinople* (1863), İstanbul, (Bundan sonra *Empire Ottoman*), isimli kitapta verilmiştir. Miyuki Aoki (2002, s.126) bu kitabın 1 Ekim 1863'te *JC* gazetesinin yayınevinde basıldığı bilgisini verir ve daha sonra Marie de Launay'e sergi hakkında hazırladığı bir kitap için verilen bir ödülün yazarının da o olduğunu iddia eder. Ancak Sevilay Kasap (2003), aynı kitabın yazarının *Kriegsbilanz* olduğunu ileri sürmektedir.

** Burada adı geçen birim “zirâ’-ı mi’ mâriye”dir ve Crane'e (1987, s.78, dn.5) göre, kabaca 75 cm'e denktir.

*** Mimar Bourgeois'nın kimliği hakkında elimizde hemen hiç bilgi bulunmamaktadır. İlk ismi bile kesin olarak bilinmeyen mimarın tam ismini Çelik (1992, s.134) Marie- Augustin-Antoine Bourgeois olarak yazarken, Aoki (2002, s.127) Fransız Konsolosluğu'ndaki kayıtlarda “mimar” ünvanıyla Louis Seraphin Bourgeois ismine rastladığını belirtir.

**** Sergi henüz açılmadan gösteri başlamıştı; *Empire Ottoman*'da (1863, s.11) aktarıldığına göre Edirne'den gönderilen ve 15 Ocak'ta İstanbul'a ulaşan ürünleri taşıyan yedi araba kente bayraklarla süslenmiş olarak ve bir bando eşliğinde girmişti.

kaplanmasına karar verilen çatı iskeleti de tamamlanmıştır.* Sonuçta projesi mimar Bourgeois, iç dekorasyonu ise Leon Parvillée tarafından tasarlanan yapının inşaatı toplam altmış beş gün sürmüş ve içerisine ürünlerin yerleştirilmesi de ayrıca vakit aldığından serginin açılış töreni Ramazan'ın dokuzuncu gününde, 28 Şubat 1863'te yapılabilmektedir. Bu durumda özetle, Ağustos ayı içerisinde İstanbul'da, dünya sergileri model alınarak yeni bir sergi düzenlenmesi kararı alınmış, Kasım ayı ortalarında mimari proje yer seçimi bile yapılmamışken hazırlanmış ve bu işe yatırım yapacak kapital sahibi üyelere oluşan bir kumpanyanın finanse ettiği inşaat, At Meydanı'nda oldukça kısa sayılabilecek bir sürede tamamlanmıştır. Aynı zamanda çeşitli Avrupa ülkelerinden gönderilmesi talep edilen alet ve makineler bu yapının içinde sergilenmek yerine yine At Meydanı'nda ve ana sergi binasının güneyinde, meydanadaki anıt sütunların bulunduğu alanda inşa edilmesine karar verilen ikinci bir sergi binasında teşhir edilecektir. Bu durumda Sergi-i Umûmî-i Osmânî için çok geniş bir yelpaze içerisinde bir araya getirilmiş yerli ürünlerle, tüketim eşyalarının kesinlikle dahil olmadığı belirli işlevlere göre seçilmiş Avrupa malı alet ve makineler için, At Meydanı'nda paralel ancak ayrı olarak teşhir edilmeleri niyetiyle iki farklı bina inşa olunacak ve İstanbul yarımadasının merkezinde yer alan bu önemli meydan bu iki yapı ile neredeyse tamamen işgal edilecektir.

Bu doğrultuda, Afife Batur'un (2000, s.69) önerdiği vaziyet planına ve yapılara dair çizimlerden tahmin edildiğine göre, At Meydanı'ndaki antik hipodromun spinası üzerinde yer alan anıt sütunlarla aynı aks üzerinde ve bu meydanı neredeyse tamamen kaplayacak biçimde uzun kenarları kuzey-güney doğrultusunda konumlanan iki dikdörtgen yapı inşa edilmiştir (Şekil 5.1). İçerisinde üretildiği yer ve işlevine göre farklı ürünlerden oluşan ve ayrı ancak paralel olarak yürütülmesine karar verilen bu sergiler için yaklaşık bir ay aralıkla tamamlanan iki ayrı sergi binasından oluşan mimari düzenleme incelendiğinde, sadece yerli ürünlere ayrılmış ilk yapının mimari özellikleriyle gösterinin asıl mekanının burası olduğunu ima edecek biçimde çok daha dikkat çekici olduğu gözlemlenmektedir. Çok daha gösterişli ve süslü olan kuzeydeki ana yapının At Meydanı'nın Ayasofya'ya bakan ucundaki açık alana açılan kuzey yönündeki ön cephesi diğerlerinden yüksek bir saçak kornişiyile vurgulanmış ve doğu ve batı cepheleriyle beraber giriş kapıları bu üç cephede yer alırken, ikinci sergi yapısına bakan güney cephesine de Sultan Abdülaziz için ayrı bir sultan köşkü eklenmiştir (Şekil 5.2, 5.3, 5.4 ve 5.5). Elimizde plandan başka görsel bir belgesi olmayan, bu plana göre de

* Yapının çatısı tamamlanırken, bir de kaza olmuş, iskele çöktüğü için iskelenin altında kalan üç işçi ölmüş, on iki işçi de yaralanmıştı (RCH, 550, 23.B.1279 / 13.01.1863).

dışarıdan ayrı bir girişi olan, içeride geniş bir holle yapıya açılan ve dışarıdan fark edilebilen bu yarı-bağımsız sekizgen kütle ise Montani Efendi tarafından tasarlanmıştır (*Empire Ottoman*, 1863, s.27). İlk Osmanlı resimli dergisi olan *Mir'ât'ta** yayınlanan planda belirtildiği gibi ana yapının içerisinde ayrıca şehzadeler için de odalar ayrılmıştır. Taşıyıcı sistemi ahşap olan** ana sergi binasının çatısı daha önce de belirtildiği gibi modern bir yapım teknolojisi kullanılarak camla örtülmüştür. Planda ortasında “gezinecek mahal” olarak tanımlanan geniş bir iç avlu bulunan yapının iç mekanı, “eşyaya mahsus dükkan gibi bölmeler”le bölünmüş ve toplam on üç ayrı kategoride sergilenecek olan ürünler için hem duvara bitişik, hem de açıkta duran farklı şekil ve büyüklüklerde camlı dolaplar yaptırılmıştır (*MF*, Ocak 1863, 8:363-4) (Şekil 5.6 ve 5.7). Hatta sergi alanı iç avluyu da kapsayacak biçimde genişletilmiş ve ilaç olarak kullanılan kökler ve bitkiler cam şişeler içerisinde üç kademeli inşa olunmuş olan bahçe duvarı etrafına dizilerek sergilenmiştir (*MF*, Ocak 1863, 8:364). Zemini çimen ve çiçek olan iç avlunun ortasına mermerden büyük ve fıskiyeli bir havuz yerleştirilmiş ve seyir nesnesi olmasının yanı sıra bu havuzun olası bir yangının söndürülmesinde de kullanılması düşünülmüştür (Şekil 5.8). Ayrıca planda belirtilmesi de yapının içerisinde ziyaretçilerin sigara ve kahve içebilecekleri bir dinlenme alanının ayrıldığı da gazete haberlerinde duyurulmuştur (*RCH*, 545, 16.B.1279 / 06.01.1863).

Osmanlı topraklarında ilk kez gerçekleştirilmekte olan özgün bir işlev için özel olarak tasarlanmış olan bu yapının Osmanlı Devleti'nin daha önce katıldığı dünya sergilerindeki büyük sergi sarayları örnek alınarak inşa edildiğini düşünmek mümkündür. *MF*'de sergilerin tarihçesini anlatan Kadir Bey (Ocak 1863, 8:390), aynı metinde 1851 Londra Sergisi'nin düzenlendiği Hyde Park'taki ünlü “Billur Saray”ın (*Crystal Palace*) mimari özelliklerinden de bahsetmektedir.*** Yazar ayrıca 1862'de yine Londra'da düzenlenen ikinci dünya sergisi için

* Tercümân-ı Ahvâl Matbaası'nda aylık olarak basılan ve sadece üç sayısı yayınlanan bu ilk Osmanlıca resimli derginin kurucusu Babıali Mezahip Odası memurlarından Refik Bey'dir (1842-1871). *TA*'ın da yazarlarından olan ve Şinasi'den sonra gazetenin yayıncılığını bir süre sürdüren Refik Bey, Namık Kemal'in de yakın dostudur. Daha sonra Yeni Osmanlılar'a da dahil olmuş, ancak 1871'deki kolera salgınında 29 yaşında hayatını kaybetmiştir. Bu derginin *MF* ile girdiği bir tartışma da büyük bir ilgiyle izlenmiştir (Şapolyo, 1971, ss.143-5).

** Batur (2000, s.69), bu yapıyı “cepheleri taş, içeride metal dikmelerle desteklenen demontabl” bir bina olarak tanımlar. Buna karşılık Kadir Bey (*MF*, Ocak 1863, 8:338) yapının detaylarını anlattığı metinde “Sultan Ahmed Câmi'-i Şerifi pişekâhında vâkı' At Meydanı'nda ahşabdan cesim ve mükellef bir çarşı” ifadesini kullanır. Ayrıca arşiv belgelerinde inşaatta kullanılan büyük kerestelerin Tersâne-i Âmire'den getirildiği bilgisi verilir (BOA, A.MKT.MHM. 247/48, 01.C.1279 / 23.11.1862) ve iç mekana dair taş baskı resimlerde de yapının ahşap olduğu gözlemlenmektedir. Üstelik yapının çelik inşa edilmiş olması için iki buçuk aydan çok daha uzun bir hazırlık ve inşaat süresine ihtiyaç duyulacaktır.

*** “...Billur sarayı ismiyle mahsus inşa kılınan mahallin tolu serginin küşad olunduğu sene idadinca bin sekiz yüz elli bir ve arzı dört yüz sekiz İngiliz kadimi olup bundan başka ittisalinde tolu dokuz yüz otuz altı ve arzı

yapılan binanın kapladığı alanın ilkinin iki katı olmasına rağmen “onun gibi demir ile billûrdan yapılmış olmayıp kârgir olduğundan o kadar gösterişli olmadığı”nı yazmıştır. Bu durumda, Osmanlı sergisi için de kurumsal bir model olan bu dünya fuarlarına yönelik bilgilerin çeşitli biçimlerde ulaştığı Osmanlı başkentinde, yine bu sergilerde görev almış olan memurlardan oluşan düzenleme komitesi tarafından inşa ettirilmiş olan bu özgün yapının tasarımında Avrupalı mimari öncüleri de dikkate alınmış olmalıdır. Bu doğrultuda ortasında bir iç avlu ile bölünmüş merkezi ve geniş bir salon olarak düzenlenen, taşıyıcı sistemi ahşap olan, tahminen kâgir inşa edilen cephelerinde geniş açıklıklar bulunmayan ve görünüşte masif bir etkiye sahip bu yapının üzerinin camla kaplanmış olması İstanbullulara yeni bir mekansal deneyim sunmaktadır. Diğer taraftan bu yapının diğer önemli özelliği ise sahip olduğu cephe düzenidir. *Empire Ottoman*'da (1863, s.13) yazar, zarif ve hafif bir saray olarak tanımladığı bu yapının ilk Osmanlı padişahları döneminde yapılmış bir yapıyı hatırlattığını iddia etmektedir. İşverenin ya da mimarın tercihine bağlı olarak belirgin bir kimlik kaygısı taşıyan ana yapı, on beşinci yüzyılda Topkapı Sarayı'nın içerisinde Sultan II. Mehmed tarafından inşa ettirilmiş olan Çinili Köşk'ü hatırlatan revaklı bir cephe tasarımına sahiptir. Elimizde bulunan çizimlerinden anlaşıldığı kadarıyla ana girişlerin bulunduğu her üç cephenin de merkezinde diğerlerinden daha geniş bir sivri kemer ve iki yanında cephe boyunca tekrar eden yuvarlak kemerlerle Çinili Köşk'ün revaklı ön cephesini andıran bir etki yaratılmıştır. Bu giriş cephelerinin merkezinde yer alan çift renkli örülmüş üçlü kemerler ile giriş holü tanımlanmış ve yanlarda bu revakı kesen kütlelerin yüzeyinde sağır olarak devam eden ikili kemer biçiminde pilastrlarla bu sürekli etki sağlanmıştır.* Bu kemerlerin içine yerleştirilen küçük açıklıklı pencereler ise *Empire Ottoman*'da (1863, s.13) iddia edilenin aksine hafif değil masif bir etki yaratmaktadır. En yukarıda mukarnaslı saçak kornişiyile bitirilen ve üstte “Sergi-i Umûmî-i Osmâni” yazılmış bir kitabe olan yapının *Mir'ât*'ta yayınlanan cephe çiziminde kuzeydeki giriş holünün üzerinde bir de kubbe olduğu görülmektedir. Ancak üzeri camla kaplanan eğimli çatıda bu kubbe inşa edilmemiştir (Şekil 5.2 ve 5.4). Plan düzenlemesi oldukça yeni ve modern sayılabilecek olan yapının cephesinde Osmanlı mimari elemanları kullanarak yapıyı yerleştiren Mimar Bourgeois'nın Çinili Köşk'e duyduğu ilgi daha sonra tasarlayacağı Bâb-ı Ser-askerî binasının giriş köşklerinde daha da belirgin bir biçimde görünür olacaktır (Saner, 1999, ss.76-9). Ayrıca Osmanlı Devleti daha sonra katıldığı 1867 Paris ve

kırk sekiz İngiliz kadimi vesaitinde diğer bir mahall daha tahsis olunarak hülâsa serginin isti'ab eylediği arsa ba hesab üç yüz dokuz bin arşın idi. Saray-ı mezkûrun yirmi bir kapısı olup bunların üçü seyircilerin duhûlüne ve on sekizi hurûçlarına tahsis kılınmıştı...” (MF, Ocak 1863, 8:390-1).

* Yapının cephe tasarımı hakkında Aoki (2002, s.127-133) tarafından kapsamlı bir tartışma yapılmıştır.

1873 Viyana Dünya Sergilerinde kendisi için tasarladığı pavyonlarda çoğunlukla erken dönem yapılarından faydalanmıştır. Üstelik daha öncesinde 1855 Paris Dünya Sergisi'nde Artin Bilezikçi tarafından hazırlanan çizimler, Kırım Savaşı Anıtı'nın yanı sıra Bursa'daki erken dönem Osmanlı eserlerine aittir. Bu tercihin 1873 Viyana Sergisi için hazırlanmış olan *Usûl*'de (1873) ilk kez ifade bulan mimari kimlik kurgusuyla tutarlı olduğu da görülmektedir. Aynı zamanda, Osmanlı Devleti öncesinde katıldığı dünya sergilerinde ana sergi yapısının içerisinde kendisine verilen alanda yaptığı mekansal düzenlemelerle ürünlerini sergilerken, 1867'deki Paris Dünya Sergisi'nde Osmanlı pavyonu ilk kez Osmanlı mimarlığına ait çeşitli örneklerden seçilen bağımsız bir mimari yapılar topluluğu olarak inşa edilmiştir.* Bu durumda Osmanlı ürünlerini sergilemek üzere yerli ve bağımsız bir pavyon yapısı olarak tasarlanan ve hemen yanında Avrupa ürünlerini sergilemek üzere inşa edilmiş olan basit yapıdan keskin bir biçimde farklılaştırılmış olan Osmanlı Sergi-i Umûmî yapısı, taşıdığı mimari özelliklerle bu tür bir kaygının ilk ve erken bir ifadesi olarak da görülebilir.

Diğer taraftan Avrupa'dan belirli işlevlere göre talep edilen ürünlerin sergileneceği ikinci sergi yapısının açılışı, ana binadan yaklaşık bir buçuk ay sonra, 4 Nisan 1863'te yapılmıştır. Sergiye dair eldeki metinlerde mimarı ve yapım süreci hakkında fazla bilgi olmayan bu bina, içerisinde teşhir edilecek ürünlerin kimliği ve işlevi gibi, mimari nitelikleri açısından da ilk sergi yapısından oldukça farklıdır. Ana yapının hemen güneyinde daha sonra alınan bir kararla inşa edilen ikinci sergi pavyonu çok sade bir cepheye ve planda bir fabrika yapısını hatırlatan basitliğe sahiptir (Şekil 5.9 ve 5.10). Oldukça düz, hatta diğerine kıyasla özensiz lineer bir kutu olarak tasarlanan bu yapının kuzeyde ve güneyde anıt sütunlar sınırını belirlemiş, buna karşılık Burma Sütun binanın içine alınarak yapı bu sayede “tezyîn kılınmıştır” (Kadir Bey, *MF*, Mart 1863, 10:408). Zorunlu olarak yapının içerisinde kalan bu sütunun Kadir Bey tarafından yapının yegane süslemesi olarak tanımlanması biraz da ironiktir. Meydana açılan kuzey ve güney doğrultusunda her iki yönde de ikişer giriş kapısı bulunan bu yapının iç mekanını bölen üç kolon dizisinin dışında ilk pavyon gibi içerisinde teşhire yönelik özel bir düzenleme ise bulunmamaktadır. Ayrıca başlangıçta iki bin zira genişliğinde yapılması düşünülen bu yapı da daha sonra genişletilerek beş bin zira olarak inşa edilmiştir (*TV*, 680, 05.Ş.1279 / 25.01.1863). Sonuçta yine kısa bir sürede tamamlanmış olan ve hemen yanındaki yerli ürünlerin yer alacağı diğer sergi pavyonu ile kıyaslandığında üretimde eksik kalan teknolojiyi temsil eden yabancı ürünleri teşhir edecek olan bu binanın,

* Osmanlı Devleti'nin kendi pavyonunu inşa ettiği sergilerle ilgili daha fazla bilgi için bkz; Çelik, 1992; Batur, 2000; Aoki, 2002.

acele inşa edilmiş olmasından çok amacına bağlı olarak işlevsel bir depo olmaktan öte bir kaygı taşımadan temel bir tasarımsızlıkla inşa edildiği gözlemlenmektedir. Bu durumda mimari tasarıma yansıyan yerli ve yabancı arasındaki bu belirgin farklılık, aynı zamanda siyasal otoritenin denetlediği bu serginin yerli ürünü göstermeye ve hatta hatırlatmaya yönelik öncelikli tavrını da ötekinin görünürlüğünün aleyhine olmak üzere belirgin bir biçimde ortaya çıkartmaktadır.

Diğer taraftan kentin en önemli meydanında inşa edilen bu yapılara halkın kolay ulaşımı da gözetilerek yakın çevrede At Meydanı'na açılan yollar ve kaldırımlar da düzeltilmiş (BOA, A.MKT.MHM. 251/10, 02.B.1279 / 24.12.1862), hatta sergi yapılarında çıkacak olası bir yangında müdahale etmek üzere görevlendirilen üç yüz tulumbacı için yeni elbiseler diktirilerek, bu büyük gösteriye dair küçük ayrıntılar da ihmal edilmemiştir (BOA, A.MKT.MHM. 251/10, 02.B.1279 / 24.12.1862). Bütün bu hazırlıkların sonucunda Ramazan ayının ilk günü yapılması planlanan ana yapının açılış töreni, dokuz günlük bir gecikmeyle 28 Şubat 1863 tarihinde, yani Ramazan ayının dokuzuncu gününde Sultan Abdülaziz tarafından Sultan Ahmed Camii'ndeki Cuma selamlığının ardından yapılmıştı (*MF*, Şubat 1863, 9:362). Sultanın beraberinde o günlerde İstanbul'da bulunan Mısır Valisi İsmail Paşa, Hariciye Nazırı Âli Paşa, Ser-asker Fuad Paşa ile diğer önemli bürokratlar bulunmaktadır. Serginin 11 Mart 1863'teki (21 Ramazan 1279) ilk kadınlar gününün açılışını ise Valide Pertevniyal Sultan, beraberinde Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi ile birlikte yapmıştır (*TA*, 309, 22.N.1279 / 12.03.1863). Ayrıca daha sonraki günlerde sultan ve saray halkı sergiyi ziyaret etmiş, hatta sultan bazen iftarı buradaki özel dairesinde yapmıştır. Saray halkının yanı sıra İstanbulluların da eş zamanlı olarak tüm gazetelerde ilan edilen duyurularla yapılan tüm hazırlıkları yakından izlediği bu önemli olaya gösterdiği büyük ilgi ve katılımcıların kimliği, İstanbul'un kamusal hayatına kısa süreliğine de olsa dahil olan bu yeni toplumsal pratiğin kentsel mekanda ne şekilde deneyimlendiği konusunda önemli bilgiler vermektedir. Bilet gelirleri yapının masraflarını karşılamak üzere ilgili kumpanyaya bırakılan sergi girişinin ücretli olmasına rağmen, açılıştan bir ay sonra sergiyi, çoğunluğu çarpıcı bir biçimde kadın olan yaklaşık seksen bin kişi ziyaret etmiştir.* Girişlerine yerleştirilen turnikelerin de** büyük ilgiyle

* Serginin bilet ücretleri başlangıçta tatil günleri olan Cuma ve Cumartesi günlerinde altı, diğer günler üç kuruş olarak belirlenmiş, ancak bu ücret yüksek bulunduğu için kısa süre sonra iki kuruşa indirilmiştir. Aynı dönemde bir ekmeğin *RCH*'de (576, 28.Ş.1279 / 18.02.1863) belirtildiğine göre fiyatı 1 kuruş 20 paradır. Bu durumda bu bilet ücreti makul olmalıdır. Ayrıca Kasap (2003, s.34-5), arşiv belgelerinde ve gazete yazılarında sergi girişinde gelen ziyaretçilerin cinsiyetinin, yaşının ve giriş ücretlerinin yazıldığı bir kayıt defterinden bahsedildiğini, ancak bu deftere ulaşamadığını aktarır.

karşılandığı ana yapı, Çarşamba ve Cumartesi günleri sadece kadınlara, haftanın diğer günleri ise erkeklere açıktır. Diğerinde ise kadınlar çok az ilgi gösterdiği için onlara özel bir gün belirlenmemiştir (*MF*, Mart 1863, 10:408). Yine bir gazete haberine göre erkeklere açık olduğu günlerde sergiyi günde iki bin kişi ziyaret ederken, kadın günlerinde ziyaretçi sayısı altı bini bulmaktadır (*TA*, 322, 25.L.1279 / 14.04.1863). Böylece Ramazan bayramının ilk gününde bir konser veren Asâkir-i Nizâmiye-i Şahâne Mızıkası'nın daha sonra da sürdürdüğü mızıkâ konserleri sayesinde daha da zevkli bir eğlenceye dönüşen bu büyük gösteri (*TA*, 312, 29.N.1279 / 19.03.1863),* başta kadınlar olmak üzere büyük bir kentli nüfusu harekete geçirmiş ve normal koşullarda bir araya gelmesi çok da arzu edilmeyen böylesine büyük bir topluluk bu resmi gösteride tek bir yapı içerisinde toplanmıştır. Aynı zamanda meşru ve popüler bir kamusallaşma alanı olan bu mekanın özellikle kadınlardan gördüğü büyük ilgi, serginin ülkenin sergilenmeye değer bulunan tüm ürünlerinin kentli tüketiciyle buluşturulduğu bir çarşı olarak işlemeyle de ilişkilidir. Ayrıca sergiye ülke içerisinde başka illerden de ziyaretçiler gelmiş ve çeşitli Avrupa gazetelerinde yapılan duyurularla bu gösteri yurt dışından da ziyaretçileri İstanbul'a çekmiştir.** Bu büyük ilgi karşısında üç ay açık kalması planlanan serginin süresi beş aya çıkarılmış ve kente büyük hareket getiren bu önemli gösteri Temmuz ayının sonunda sona ermiştir. Sonuçta 450 bin kuruşluk bir gelir elde edilse de sergi yapılarının 30 bin İngiliz lirasını (üç milyon üç yüz bin kuruş) bulan masrafını karşılamadığı için en başta verilen devlet garantisine dayanarak kumpanya devletten zararını faiziyle birlikte talep etmiş ve bu iş için harcadığı paranın büyük bölümünü geri almıştır (Kasap, 2003, s.30). Yani en başta hazineye yeterli kaynak olmadığı için özel sektöre devredilen bu yapının öngörülme-yen yüksek inşaat masrafları için devlet yine yüklü bir miktarda ödeme yapmak zorunda kalmıştır.

** Münif Paşa, Avrupa'dan alınmış yeni bir teknoloji ürünü olan bu turnikeleri detaylı olarak anlatma ihtiyacı duymuştur; "...Avrupa'dan getirilmiş müteaddid âlet-i mahsûsa ... pek faydalı olduğundan onun dahî ta'rîfine ibtidâr olunur. Şöyleki zeminden bir buçuk endâze irtifâ'ında âfâki olarak haçvâri mevzi' bir dolabtan ibâret olup duhûliyye resmini verdikten sonra içeriye girecek adam işbu dolabın bir kolunu vücûduyla iterek öte tarafa geçmek lâzım geleceğinden bu sûretle her bir âdem duhûl ettikçe dolabın aşağı tarafında ve kilitli bir küçük sandık derûnunda mevzi' edevât-ı mahsûsa tabiatıyla vâzi' eylediğinden bir güne hîle ve fesat karışamayarak ne kadar âdem girmiş olduğu sahiha mâlûm olur." (*MF*, Şubat 1863, 9:366).

* Mızıkâ-i Hümâyûn'un başında bulunan Callisto Guatelli bu sergi için bir de *Marche de l'Exposition* isimli bir marş bestelemiş ve bu marş Sadrazam Mehmed Fuad Paşa'ya ithaf etmiştir (Kasap, 2003, s.71).

** Aralarında gazeteciler, malları incelemek isteyen tüccarlar, devlet görevlileri ve sergi bahanesiyle İstanbul'u ziyaret eden turistler bulunan bu ziyaretçilerden üç yüz yetmiş kişilik bir grubun açılıştan hemen sonra bir vapur kiralayarak İstanbul'a geleceklerine dair bir haber Osmanlı basınında da yer almıştır (*CH*, 1133, 11.N.1279 / 01.03.1863).

5.3 Sergi Neyi Sergiledi?

Osmanlı Sergi-i Umûmîsi'nin düzenlendiği 1863 yılı, Osmanlı ekonomisinin 1854'te alınmaya başlanan dış borçlarla girdiği darboğazın giderek baskısını arttırdığı bir dönemdir.* Osmanlı üretiminin hacmi yüzyıl boyunca büyümüş olsa da, uluslararası arenada azalan payına karşılık iç pazarda Avrupalı tüccar ve yatırımcının etkinliği artmıştır. Osmanlı üretim sektörü maliyetleri aşağı çekemediği için ucuz yabancı ürünlerle rekabet edebilmesi zorlaşırken, piyasanın yatayda ve düşeyde çok parçalı oluşu sermaye birikimini zorlaştırdığı gibi üretici aktörlerin sanayiye yatırım yapma gücü de yetersizdir (Quataert, 1999, s.286). Özellikle kentsel alanda çeşitlenen tüketim alışkanlıklarıyla birlikte görünürlüğü ve ekonomik etkinliği artan yabancı mamullere karşı on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında devlet tarafından yeni bir mücadele başlatılmıştır. Yukarıda bahsedildiği gibi 1861 ve 1862'de ithalatta gümrük vergilerinin arttırılması bu politikanın ilk adımı olarak değerlendirilmektedir. Aynı doğrultuda, 1864 yılında İstanbul'da yerli üreticinin "ıslah-ı san'ât ve tervîc-i ticâretlerini" desteklemek üzere bir Islah-ı Sanâyi Komisyonu kurulmuştur (Ergin, 1995, 2:691-702). Bu komisyon öncelikle İstanbul'da üreticilerin bir araya gelerek şirketleşmelerini, böylece yerli sanayiye yatırım yapacak sermaye birikimi oluşturulmasını ve bu sayede üretimin modernleşmesini kolaylaştırmak amacını taşımaktadır. Aynı politikanın parçası olarak, daha önce Midhat Paşa tarafından Tuna eyaletinde kurulan "ıslahhâne"ler model alınarak İstanbul'da 1869 yılında açılan Islah-ı Sanâyi' Mektebi de modern bilgi ve teknikleri bilen kalifiye işçiler yetiştirmeyi hedeflemektedir.** Bundan önce de Tanzimat'la birlikte eğitim alanında yapılan reformlar özellikle mesleki eğitimi hedeflemiş ve tarımda modern bilgileri öğretmek üzere ilk Ziraat Mektebi 1846'da açılmış ancak faaliyete geçememiş ve bu okul ancak 1891 yılında eğitim vermeye başlayabilmiştir (Ergin, 1977, 1-2:564-70).

Bu durumda sanayinin "ıslahına" yönelik resmi girişimlerin henüz başlatıldığı 1863 yılında açılan Osmanlı Sergi-i Umûmîsi, yerli ve yabancı ürünlere ait iki ayrı pavyon ile her şeyden önce neyin, ne ile ıslah edileceğini sergilemiştir. Ülkenin farklı yerlerinden getirtilerek on üç ayrı bölümde düzenlenmiş olan yerli ürünler pavyonunda, İstanbul'da üretim yapan fabrika

* Osmanlı Devleti, 1854'teki ilk dış borçlanmanın ardından, ekonominin iflas ettiği 1875 yılına kadar on altı borçlanma ile çeşitli Avrupa devletlerine toplam 242 milyon Osmanlı lirası borçlanmıştır. İç borçlanma ise çok daha önce başlamıştır (Çakır, 2001, s.73).

** Kelime olarak "ıslah" "iyileştirme, düzeltme" anlamına gelir (Develioğlu, 1998, s.397). Bu ıslahhâneler / sanayi mektepleri ise esasen kimsesiz çocukların kent ekonomisine katkıda bulunmak üzere kalfa olarak yetiştirildikleri yetimhanelerdir. Burada kalan ve eğitim gören çocukların "ıslah" edilmesi daha çok kentsel mekanda ekonomik gelişmeyi hızlandırmak üzere sanayinin "ıslahı" ile ilgili bir kaygı taşır. Bu konuda kapsamlı bir tartışma için bkz: Maksudyan (2008).

mamullerinin yanı sıra çok çeşitli el ürünleri, ayrıca ülkenin farklı toplumsal alanlardaki üretimini de göstermek üzere müzik aletleri, henüz “hâl-i tıfılıyyette olan” resim sanatına ait Harbiye öğrencilerinin çizimleri, fotoğraflar, ateşli silahlar, kitap ve hat örnekleri, Tersane-i Amire’de üretilen ağaç ve metal aletler, Tophane’de imal edilen toplar ve hatta saray hazinesinden gönderilen değerli taşlardan oluşan bir koleksiyon sergilenmişti (*MF*, Ocak 1863, 8:337-43; Önsoy, 1984). Sergide en geniş yeri ülkenin çeşitli yerlerinden gönderilen tarım ürünleri alırken, geldiği bölge ve fiyatına göre ayrılarak düzenlenen bu ürünler arasında örneğin buğdayın iki yüzden fazla numunesi teşhir edilmiştir. Yine önemli bir ürün grubu yün, ipek ve keten ham maddeleriyle üretilen dokumacılıkla ilgiliydi. Halı, kilim, keçe ürünleri, özellikle de kadınlardan talep edilen oya, yazma, kese, kanaviçe gibi çeşitli el işlerinin yanı sıra Feshane ve Basmahane’de üretilen fabrika mamullerinin de yer aldığı çok sayıda ürünün, ülkenin tüm eyaletlerinden gönderilmesine yönelik resmi taleplerde ise uluslararası sergilerde ödül almış Tunus ve Mısır gibi bölgeler öncelikli olmuştu (Kasap, 2003, s.12). Sonuçta “memlekette husûle gelen kaffe-i mahsûlât-ı arziyye ve sanâyi’nin numûneleri cümle bir mahallde görülüp yekdiğerine mukâyese ile eyâlet ve evliye ahâlisinin kuvve-i isti’dâdiyyeleri anlaşılmaq ve zirâât ve sînââtın hangi şûbeleri ıslaha muhtâc olduğu bilinmek” üzere kurulan bu büyük pazar yeri, sergiyi düzenleme amacına paralel olarak Osmanlı imalat sektörünün güncel panoramasını teşhir etmektedir (*MF*, Ocak 1863, 8:340). Bu durumda İbrahim Şinasi’nin (*TE*, 79, 08.L.1279 / 19.03.1863) “erbâb-ı san’âtın mücerrebât-ı fi’iliyesini muhtevî bir kitab” olarak tanımladığı bu sergide ortaya çıkan bu resim bir taraftan Osmanlı bürokrat ve aydınının kendi ülkesine biçtiği ekonomik rolü doğrularken,* diğer taraftan neyin yanlış ya da eksik olduğu üzerinde düşünme fırsatı vermektedir.

Bu doğrultuda öncelikle Osmanlı bürokrat ve aydını tarafından sık sık dile getirildiği gibi bir zamanlar güçlü olan Osmanlı üretim sektöründe belirgin bir gerileme olduğuna yönelik güçlü bir inanç yaygındır.** O halde sergi, bir yandan ülkedeki ham madde bolluğunu gösterirken, diğer tarafta takdir edilen az sayıdaki sanayi ürününün yanında bazı alanlarda çok geride

* Namık Kemal “İstanbul Yangınları” (*TE*, 374, 3.Za.1282 / 20.03.1866) isimli makalesinde kenti Avrupa ve Asya arasında şöyle konumlandırıyor; “Bizim vatanımız olan İstanbul ise bir şehir-i şehirdir ki pâyihtaht ve belki ayn-i taht-ı âlim olmak kâbiliyet-i tabiyyesine hâizdir. Sâhili iki deryânın mültekasıdır ki ziraatın en ma’mur bostanı olan Asya’nın mahsûlâtını Avrupa’ya ve san’âtın en meşhûr dükkânı bulunan Avrupa’nın mâmûlatını Asya’ya nakl etmekte vâsita olmaktadır.”

** “...biz ziraatte olduğu gibi sanatta dahi vaktiyle kendi yağımızda kavrulurduk. Hemen her ihtiyacımızı ifa edecek tezgâhlarımız vardı. Yirmi otuz senede onların hemen cümlesi mahvoldu...” (Namık Kemal, *Hürriyet*, 7, 21.R.1285 / 11.8.1868).

kalındığını ortaya çıkarmıştır. Sergiyi en başından beri yakından takip eden ve bu konuda ayrıntılı makaleler kaleme almış olan *MF* yazarı Kadir Bey (Mart 1863, 10:430-2) bu durumu iki sebeple açıklar. Birinci sebep Avrupa’da makine ile yapılan üretime karşılık yerli esnafın “bâzı fûnûndan bî-haber” olması, diğer sebepse “görmeden say’maları” yani yeni ile karşılaştırma yapmadan, eski usullere dini bir kuralmışçasına bağlı kalarak üretim yapmalarıdır. Artan dış baskılarla birlikte yerli üretimin yetersiz olduğunu Sergi-i Umûmî’de yaptığı gözlemlere dayanarak tartışmaya açan çok daha renkli bir metin ise bu konuya oldukça geniş bir yer ayıran ve ayrıca sergi binasının taş baskı resimlerini yayınlayan *Mir’ât* dergisinde yer alır. Osmanlı sanayisinin durumunu “âkıl” ve ondan daha da bilgili olan “kâmil” ünvanlı iki bilgenin arasında geçen diyaloglar şeklinde tartışan makaleler dizisinde bu konu hararetle ele alınmıştır.* Bu ilginç diyalog şöyle gelişir:

...

KÂMİL: ... bakalım sergiyi siz de bâzı zevat gibi şöyle bir görüp vakit geçirmek veyâhud ucuz ve kelepir veya tahif (*hediyeler*) ve antika eşyâ almak niyetiyle mi gezdiniz yoksa maksad-ı hakîkiyi hâl-i hâzırıyla mukayese-i himmet edebildiniz mi?

ÂKİL: Sözüň doğrusunu ve hulâsasını isterseniz sergide ecnebi gibi gezdim desem câizdir. Çünkü efendim mevcûd olan eşyânın pek çoğunu şimdiye kadar görmemiştim. Belki bunların İstanbul’da satılır bir mahalli dahi olmamalı. Hele Feshâne-yi Âmire ma’mûlâtı satılan dükkânlarda fes ve çuha ve fanila ve boyun sargısı envâ’ından başka bir şey görülmez iken sergiye vâzı’ olunan Feshâne ma’mûlâtı arasında âlâ kaliçeler (*küçük halı*) ve güzel çiçekli fanilalar var. Kezâlik Hüdâvendigâr ve Haleb ve sâir bâzı eyâletden gelen nefis kumaşların burada bayağıları görülürdü. Hele serginin şu hâlini ummazdım. Lâkin buna ta’cib (*şaşıрма*) ediyorum ki memleketimizde böyle pek çok eşyâ çıktığı halde memâlik-i sâireye neden muhtâc oluruz. Eğer bunlar ihtiyâcât-ı hâzıraya kâfi değil denilirse ona da adem-i (*yokluk*) i’tibârımız sebep olmuştur.

KÂMİL: Siz yine sergiyi me’mûl (*ümid*) ettiğim gibi görememişsiniz. Ben ma’mûlât ve mahsûlât hakkında efkâr-ı sâbıkamda devam etmekteyim. Vâkıâ sergide pek çok eşyâ var lâkin cümlesi tedkik ve havâyic-i zarûriyyeden mâ-adâsı tefrik olunduğu halde bizce daha pek çok şeylere ihtiyac kâli’ ve binâ-yı âliye ma’mûlât ve mahsulâtca

* “Âkıl,” çok akıllı (Develioğlu, 1998, s.22) , “kâmil,” kemâle ermiş, tamamlanmış, olgun (Develioğlu, 1998, s.486) anlamına gelmektedir.

emr-i ıslahın kâmil-i ehemmiyeti tahakkuk eder (*Mir'ât*, 1863, 2:20-1).

Bu diyalogda yazarın vurguladığı gibi bir hediye dükkanını andıran sergideki gündelik eşyalara dair bolluk, İstanbul piyasasında görülmeyen yerli ürünlerin ülke çapındaki çeşitliliğini teşhir eder. Ancak daha da önemlisi serginin ilk başta amaçlandığı gibi eskiyi, unutulana ya da bilinmeyeni hatırlatma kaygısı ironik bir biçimde üretimdeki statükonun, hala bilinen eski usullerle yapılan üretimin yenilenmeyişiinin rahatsız edici bir biçimde görünür olmasını da sağlamıştır. Bu durumda bu sergi dünya fuarlarındaki gibi bilinmeyen sürprizlerle dolu büyülü bir dünyayı ve arkasındaki yeni bilgiyi değil, tam tersine değişen tüketim kalıplarına ayak uyduramayan eski bilgiye dayalı üretimin sürekliliğini sergilemektedir. Kâmil'e göre ithal ürünlerle rekabet edebilmenin birincil koşulu yerliyi korumak üzere tüketicinin göstereceği iyi niyete güvenmek değil, ancak “Avrupa’da altmış yetmiş sene evvel ıslahına başlanan bir tarz-ı atıkde kalan” sanayinin biran önce ıslah edilmesidir. Buna göre yerli ürünün itibarı ancak Avrupa mallarıyla rekabet edebilir koşullarda üretildiği zaman korunacaktır. Buradaki ve sergi üzerine yazan diğer tüm yazarların tepkilerindeki ortak vurgu, Quataert’ın (1999) en başta ele alınan iddiasına paralel olarak, sanayide makineleşmenin aciliyeti ve var olan üretimin tüm çeşitliliğine rağmen yetersizliği üzerindedir.

Yerli olanın yetersizliği üzerine var olan güçlü inanca karşılık, Avrupalı ürünlerle rekabet etme konusunda önemli bir tepkisel söylem ise tüketicilerin yerli ürünü tercih etmesinin gerekliliği üzerinde geliştirilmiştir. Sergi üzerine değerlendirmeler yapan Kadir Bey’in de ifade ettiği gibi “güyâ İstanbul’da Avrupa malına rağbet olunup yerli metâ’yı kullanmaz diye taşra ahâlisi beyninde bâzı bâtıl efkâr olduğu” söylentisine karşılık, bu serginin en önemli başarısı ülkede yerli ürünler “bu tarafa götürülemediğinden memâlik-i ecnebiyyenin mahsûlâtına muhtâc olan” İstanbullulara bu ürünlerin varlığını göstermek olacaktır (*MF*, Ocak 1863, 8:341). Kadir Bey’in boş bir söylenti olarak dile getirdiği bu durum, resmi otoritelerce serginin unutulmuş ürünleri göstererek hatırlatacağı iddiasında da ima edildiği gibi, aynı dönemde İstanbul’da değişen tüketim alışkanlıklarına karşı gelişen önemli bir eleştirel söylemin de merkezinde yer almaktadır. Özellikle de alınan dış borçlara rağmen saltanat çevresinin içinde yaşadığı bolluk ve israf üzerine Yeni Osmanlılar grubunca geliştirilen eleştirel yazın, ekonomideki bozulmayı da bu hesapsız harcamalarla ilişkilendirir. Bu yazını besleyen önemli bir olay, 1858’de yapılan üçüncü borçlanmadan sonra dış borçların yıllık faizi 1 milyon sterline ulaşınca Sultan Abdülmecid’in 28 Ağustos 1858’de özellikle Babıali ve saray halkına yönelik bir tasarruf genelgesi ilan etmesi ve bu genelgenin dönemin

gazetelerinde yayınlanarak halka da duyurulmasıdır.* Buna karşılık aynı dönemde inşaatı tamamlanan ve 11 milyon Osmanlı lirası harcandığı tahmin edilen Dolmabahçe Sarayı da büyük tepki almıştı (Çakır, 2001, s.72). Benzer biçimde kentte inşa edilen yeni sultan sarayları da bu eleştirilerden payını alırken, Namık Kemal bu konuyu hikayeleştirerek başkentte rastladığı hayali bir köylüyü sarayların çokluğu hayrete düşürdüğünü çünkü bu sarayların köylüyü kentte birçok sultanın bulunduğu inandırdığını anlatır. (*Hürriyet*, 28.12. 1868'den aktaran; Mardin, 2003a, s.130). Ali Suavi ise bu durumu ünlü “fantazya çok, para yok!” cümlesiyle özetlemiştir (*Ulûm*, 17:1052-3'ten aktaran; Çakır, 2001, s.213). Diğer taraftan bu durum aynı zamanda saltanat üyelerinin ve özellikle de kadınların kamusal alanda yeni statü göstergeleriyle birlikte daha fazla görünür olmalarını sağlayan yeni iktidar pratikleriyle de yakından ilişkilidir. Sergi binasında da olduğu gibi bu döneme ait birçok yapıda sultan için ayrı ve görünür biçimde inşa edilen sultan köşkları sultanın bu yeni kamusal alanının mimari bir uzantısıdır. Diğer taraftan başta saltanat kadınları olmak üzere toplumun bir çok kesiminden kadınların değişen giyim alışkanlıklarıyla beraber kamusal alanda, özellikle de mesirelerde sık sık görünür olmaları ve buradaki “rahat davranışları” üzerine yayınlanan resmi uyarılar, toplumsal hayatta kadın erkek ilişkilerinin ve tüketim alışkanlıklarının da değişmekte olduğunu gösterir.** Aynı zamanda başta saltanat üyelerinin olmak üzere İstanbul'un yeni lüks tüketim alışkanlıkları da Avrupa'dan yoğun bir biçimde gelmekte olan ürünlerle biçimlenmektedir.*** Örneğin, Sultan Abdülmecid'in kızlarından Refia Sultan (1842- 1880) üzerine yapılan monografik bir çalışmada, sultanın terekesindeki malların listesi, sultanın kendi saray mefruşatının neredeyse tamamen Avrupa malı ürünlerden oluştuğunu gösterir (Akyıldız, 1998, s.110). Buna karşılık daha sonra, Sultan II. Abdülhamid döneminde yabancı ürünlere karşı yerlinin tercih edilmesi yönünde ulusalcı bir ideolojinin de

* Akyıldız (1998, s.71), Sultan Abdülmecid'in “bunu kendim kaleme aldım, sonra tebyiz ettim, başka kimesnenin dahli yoktur” ifadesiyle kaleme aldığı ve öncesinde saray içinde kalan mali konulara dair bu Hatt-ı Hümayûn'un gazetelerde de yayınlanmasının arkasında, saray halkının artan borçlanmasına karşı esnafı uyurma kaygısının olduğunu iddia etmektedir.

** “... herkesin mesirelere gidib ârâm ve tenzîre etmelerine me'zûniyyet-i derkâr olarak fakat bu vesileyle zikâr (*erkekler*) ve nisvânın (*kadınlar*) dâire-i edebden hâric hâl ve hareketde bulunarak... bir gûne fenâlıklar zuhûra getirilmemek üzere mâlûm olan mesire yerlerinin şimdiden mahall-i dâim-i muayenesi...” (BOA, İ.MVL. 236/8302, 9.B.1268 / 28.04.1852) gibi ifadelerle oldukça sık dile getirilen bu uyarılar aynı belgede de ifade edildiğine göre gazeteler aracılığıyla da halka duyurulmaktadır.

*** Tarih yazımsal alanda da önemli yer tutan bu konuda Cevdet Paşa (1986, s.8), özellikle Kırım Savaşı sonrasında önemli bir değişimin yaşandığını ve yine Mısır Hidiv ailesinden İstanbul'a gelen kadınların giyim tarzları ve yaptıkları harcamalarla saltanat kadınlarına “kötü örnek” olduklarını yazmıştır. Ergin (1995; 2:702) de benzer bir biçimde “eskiden israfat ve moda denilen sefahat revaçta değildi.... bir defa yapılan elbise erkek ve kadınlar tarafından senelerce giyilir ve ekseriyetle yerli mamulat kullanılırdı” sözleriyle tüketim alışkanlıklarındaki “olumsuz” değişimi anlatır.

parçası olan ve gündelik basın aracılığıyla daha güçlü bir söylem ortaya çıkmıştır (Frierson, 2000, s.246).

Bu bağlamda Osmanlı Umûmî Sergisi'nde Avrupalı tüketim mallarının kesinlikle istenmemiş olması ve dışarıdan sadece üretime yönelik yeni alet ve makinelerin talep edilerek, bunların özel olarak inşa edilen gösterişsiz basit bir yapı içerisinde sergilenmesi anlamlıdır. Burada teşhir edilen alet ve makineler üzerine yerli gazete ve dergilerde yayınlanan makalelerle bunların nasıl kullanılacağı ve ne işe yaradıkları üzerine verilen ayrıntılı bilgiler sayesinde tarımda ve sanayide makineleşmenin hızlandırılacağı ümit edilmiştir.* Buna karşılık yapılan tüm duyurulara rağmen ziyaretçisi zaten çok az olan bu yapıda sergilenen aletler satılamamış ve bu ürünler devlet tarafından satın alınarak bir kısmı Hazine-i Hümayûn Çiftlikleri'ne, kalanları da Darülfünun binasındaki "müze mahalline" gönderilmiştir. Bu durumda neredeyse pedagojik bir niyetle açılan ikinci sergi üreticiye Avrupa malı aletleri tanıtmayı ve bu şekilde sanayinin "ıslahını" hedeflerken diğer tarafta asıl gösterinin burada olmadığını ima ederek yerli ve yabancı arasında işlev ve nitelik açısından oldukça keskin bir farklılık üretmiştir. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin "mahsûlâtının ma'mûlâtına nisbetle pek ileri olduğunu" ortaya çıkaran ve "mevzu' olan fennin ıslah ve neşrine hizmet edeceği" düşünülen bir kitaba benzeyen (Şinasi, *TE*, 79, 08.L.1279 / 19.03.1863) ana yapıda teşhir edilen ve sergi sonunda teslim edilmek üzere satışa sunulan yerli ürünler dünya sergilerinde de olduğu gibi özel olarak tasarlanmış camlı dolaplarda dokunulması yasak olan, çerçevesiz ve etrafından yalıtılmış birer teşhir nesnesi olarak sergilenmiştir (Mitchell, 2001, s.39). Böylece bu sergi, ülkenin dört bir yanından bir araya getirilmiş on binden fazla ürünü, çeşitli sebeplerle "unutmuş" olan İstanbullu tüketiciye hatırlatmak üzere başta belirlenen amacına uygun olarak Osmanlı imalat piyasasını yeni bir biçimde gözler önüne sermiştir. Üretici ile tüccarı bir araya getirerek yeni pazarlar açmak üzere işlevsel olacak bir piyasa mekanizması yerine, merkezi iktidar tarafından en baştan itibaren yetersiz bulunan ve ıslah edilmesi talep edilen Osmanlı ürünlerinin başta İstanbullu kadınlar olmak üzere tüketiciye sunulduğu bir büyük çarşı olarak işleyen bu yapı, öncelikle iktidar tarafından üretimde var olduğu düşünülen problemlere yönelik mimari bir çözüm önerisidir. Eski ile yeniyi, unutulmuş ile hiç bilinmeyen farklı yapılar içerisinde yan yana getirerek sergilemeyi tercih eden yönetim, Batılı bir modele göre

* Sergide teşhir edilen ve halka satılması amaçlanan bu aletler Ferhad Paşa Çiftliği'nde Ticaret Nazırı ve Sergi-i Umumi Komisyonu üyeleri önünde de kullanılmıştı (*RCH*, 628, 26.Za.1279 / 14.05.1863). Bu aletlere dair ayrıntılı bilgiler *MF* (Mart 1863, 10:408-13) ve *Mir'ât*'ta (2, 1863) yer alır. İstanbul'un öncelikli konularından biri olan yangınlarla ilgili olarak bu sergide teşhir edilen yeni bir ocak teknolojisi ve yapılarda nasıl inşa edileceği ve kullanılacağı üzerine ayrıntılı bir makale de "Ocak Meselesi" ismiyle (*TE*, 22:3-4, 16.Ra.1280 / 31.08.1863) yayınlanmıştır.

biçimlendirdiği ticari bir mekanizmayı kentsel alanda yeni bir mimari pratik aracılığıyla Osmanlı üretiminin güncel bir panoramasını sunmak üzere kullanmak istemiştir. Buna karşılık alınan kararın ardından kısa bir süre içinde tamamlanarak Ramazan ayının ilk günü açılışı yapılması arzulanan ve büyük bir aceleyle inşasına başlanan bu sergi, Ramazan ayına yetiştirilme arzusuyla tamamen yeni bir toplumsal olay olma özelliğini kaybeder. Zira, bu sergi her ne kadar Avrupalı bir modele göre tasarlanmış olsa da, ticari bir kavram olarak “sergi” aynı zamanda Osmanlı ticaret hayatında yüz yıllardır var olan, piyasa mekanizmasının geleneksel araçlarından biridir. Sadece Ramazan aylarında cami avlularında düzenlenen ve ay boyunca devam eden geçici sergiler, çok çeşitli ürünlerin bir araya getirilerek satışa çıkarıldığı pazar yerleridir.* Kapsamı ve amacı ile bu geleneksel pratikten farklı olan Osmanlı Umûmî Sergisi’nin yine Ramazan ayında açılmak üzere büyük bir aceleyle inşa edilmesi ise tamamen yeni bir kentsel pratik olacak olan bu önemli girişimin en başından itibaren, var olan toplumsal kalıplar içerisine yerleştirilerek tanıdıklaştırılmış, hatta yeni kalmasına izin verilmeden eskitilmiş olduğunu gösterir.

Buna karşılık bu serginin başta planlananın aksine, ülke içinde ve Avrupa basınında gördüğü büyük ilgiye rağmen tek seferlik bir gösteri olarak kalmış olmasının da üzerinde düşünmek gerekmektedir.** 1863 yılının başında kentin en önemli meydanını tamamen işgal ederek inşa edilen bu yapılar yeni sergilerin de düzenleneceği bir “Osmanlı Çarşısı” olarak korunmak yerine yaklaşık iki senenin sonunda, 1865’te tamamen yıkılmış, elde edilen malzeme de yapılan ihale sonucunda Bâb-ı Ser-askeri inşaatına satılmıştır (BOA, A.MKT.MHM. 329/85, 22.Za.1281 / 18.04.1865). Kadir Bey, (*MF*, Mart 1863, 10:433-4) İstanbul gibi bir şehirde bu tür meydanlardan çok sayıda olmasının gerekli olduğu ancak At Meydanı’nın bir yapıyla kapatılması uygun olmasa da mevcut düzensiz durumunun zaten bu alanın halkın kullanımına izin vermediği gerekçesiyle yeni bir sergi binası yapılana kadar bu yapının yıkılmaması gerektiği iddiasıyla bu karara itiraz etmiştir. Buna karşılık sadece bir kez, 1864 yılının

* Ramazan aylarında ticari ve sosyal hayatı hareketlendiren bu sergiler için belirlenen cami avluları Evkaf İdaresi tarafından ihaleye çıkarılır ve kazanan müteahhit tarafından sergiye katılmak isteyenlere ayrı ayrı kiraya verilir. Ay boyunca devam eden sergi için geçici ahşap yapılar da inşa edilmektedir (Kasap, 2003, s.25). İstanbul’da Ramazan aylarında düzenlenen sergilere dair dönemin tanıklarından tasvirler için bkz; Olgun, 2001. Ayrıca benzer, ancak daha büyük ölçekli ticari organizasyonlar olan Osmanlı panayırıları hakkında bkz; Şen, 1996.

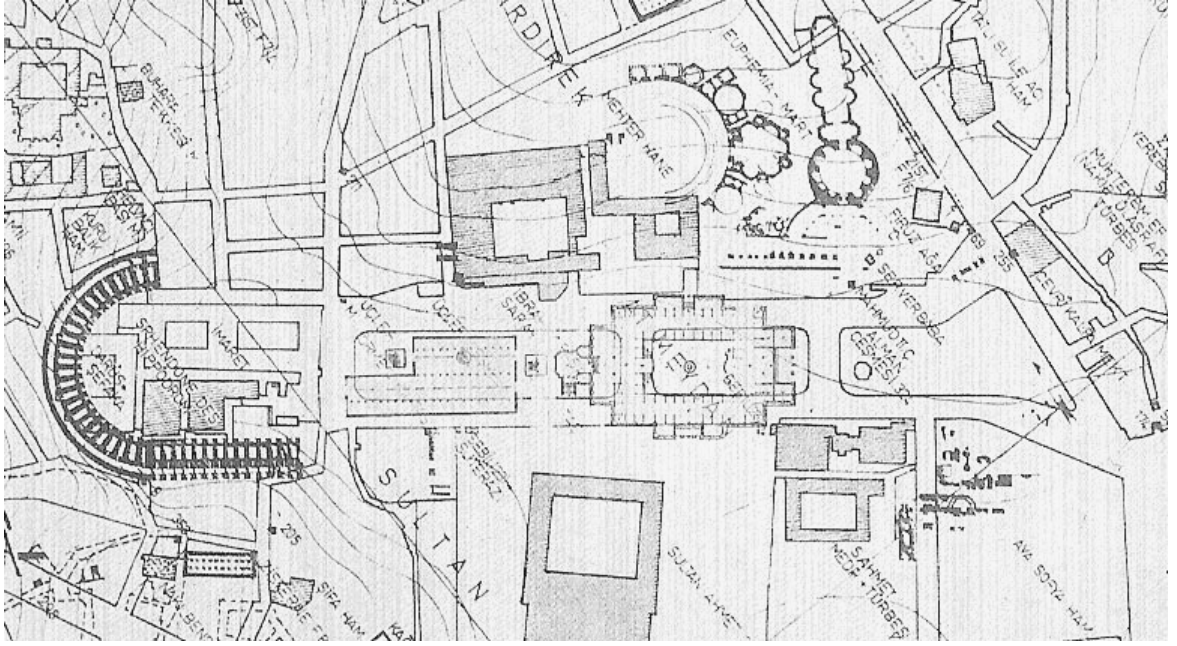
** İkinci Osmanlı Umumi Sergisi, Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umûmîsi, bundan otuz yıl sonra 1893’te, Sultan II. Abdülhamid döneminde Şişli civarında geniş bir alanda farklı pavyonlardan oluşmak üzere tasarlanmış, ancak 10 Temmuz 1894’te meydana gelen büyük depremden sonra bu proje gerçekleştirilmemiştir. Buna karşılık 1867’de resmi olarak dünyaya açılan Meiji Japonya’sında 1877’de açılan ilk serginin ardından 1903’e kadar dört ayrı sergi daha düzenlenmişti (Aoki, 2002, s.125).

Ramazan ayında, havanın çok soğuk olması nedeniyle cami avlularında yapılamayan (geleneksel) sergi, bu yapıda düzenlenebilmiştir. Sonuçta Sergi-i Umûmî'nin yerli halktan ve Avrupalı kamuoyundan gördüğü yakın ilgiye rağmen hızla inşa edilen binasının yine büyük bir hızla yıkılarak izlerinin bir daha tekrar edilmemek üzere silinmesi, amacına uygun olarak kazandığı başarıyla ilişkilidir. Zira bu sergide ortaya çıkan Osmanlı üretiminin panoraması, teşhir edilme biçimiyle İstanbulluları eğlendirse de sonuçta ilk başta da ifade edildiği gibi Osmanlı bürokrat ve aydını için eksik olanı sergilemiştir. Buna karşılık Osmanlı Devleti bundan sonra da katılmayı sürdürdüğü dünya sergilerinde sürekli yenilenen ürünleri ve teknolojiyle genişleyen emtia pazarının sahibi olan Avrupa devletleri ile giderek artan ekonomik rekabetin baskısını daha da yakından hissederken, bu tarafta eksik olanın arkasında da bu yeni bilginin olduğunu çok daha net bir biçimde görmektedir. 1867 yılında Sultan Abdülaziz'in onur konuğu olarak katıldığı Paris Dünya Sergisi'nde sultanın maiyetindeki Ömer Faiz Efendi'nin yorumu bu durumu çarpıcı bir biçimde ortaya koyar:

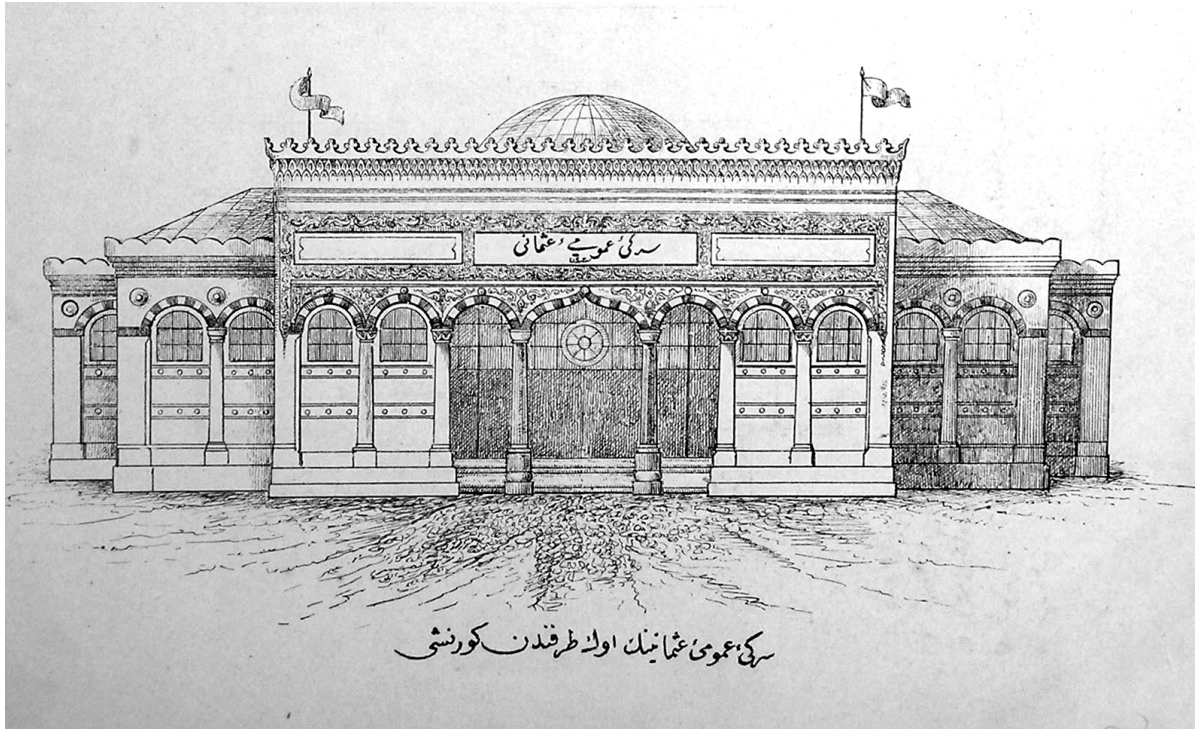
Paris'teki sergide her devletin pavyonunda geniş bir salon, neşredilen eserlerin, kitapların, mecmuaların, gazetelerin, albümlerin, duvarları dolduran ve afiş denilen büyük ilânatin teşhirine hasredilmişti. Bundan mahrum olanların, aralarında bizim olduğumuz Şark memleketleri idi. Memleketimde olmayanın ne olduğunu, asıl boşluğu, *bu velud ilim ve irfan nehrinin içinde* daha derinden duydum ve emin olunuz ki ağladım. Yalnız kaldığım zaman gözyaşlarımı kederime sardım (Aktaran Şirin, 2006, s.289).

Diğer taraftan Kahire'de 1867 yılında, Süveyş Kanalı'nın açılış töreniyle eş zamanlı olarak düzenlenen ve kentin sokakları içinde yayılan bir cepheden oluşan, vodvil tiyatrosu ve operasıyla hayali bir "Avrupa kenti" biçiminde inşa edilmiş olan ve önemli bir dış sermaye desteğiyle açılan Mısır Sergisi'nden farklı olarak (Mitchell, 2001, ss.50-52), Osmanlı Sergi-i Umûmî'si masrafları en sonunda devlet hazinesinden karşılanmış olan tamamen yerli bir girişimdir. Buna karşılık bu yapıların başarılı bir kurumsal organizasyonla kentin merkezinde hareketlendirerek bir araya getirdiği büyük bir kentli nüfusun deneyimine sunduğu yeni mekansal pratikler, ironik bir biçimde Osmanlı bürokrat ve aydınının gözünde Osmanlı üretim sektörü için bir büyük başarıyı değil başarısızlığı sergilemeye aracı olmuştur. Böylece öznesi devlet olan ve en başta dile getirildiği gibi başarılı bir Osmanlı Çarşısı olarak işleyen bu sergi, Osmanlı tüketim kültüründe daha da belirginleşmekte olan yerli ile yabancı arasındaki farklılığı ve inşa edilen yapıların mimari niteliklerine bağlı olarak en baştan geri kalmış olduğu itiraf edilen yabancıya sahnesini kaptırmak istemeyen yerli ürüne dair bürokratların

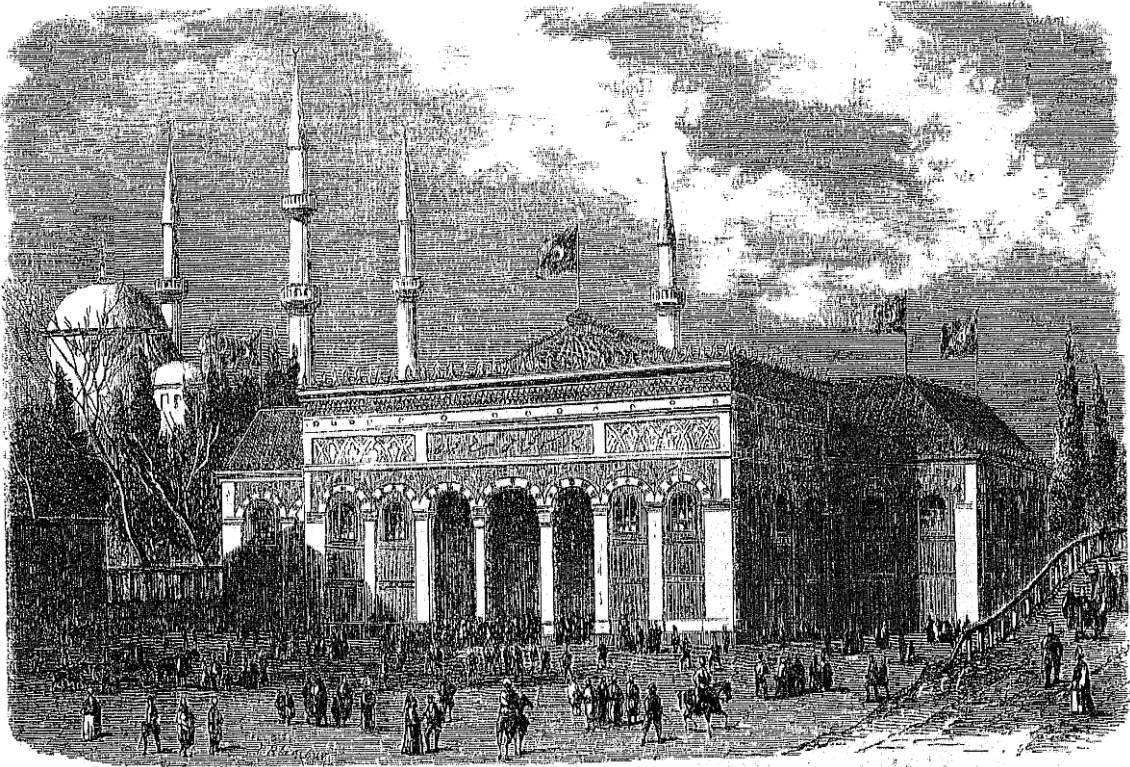
zihnindeki gerilimleri teşhir etmektedir. Bu durumda serginin en önemli sonucu Osmanlı yöneticilerinin ilk baştan beri farkında olduğu üretimdeki yetersizliğin, Avrupa'daki modellerinin aksine gelişmemenin görünür kılınması ve bu alanda çözüm üretme sorumluluğunun taşıyıcısı olarak yöneticilerin, hayatın tüm alanında olduğu gibi üretimde de reform yapıcı rolünün doğrulanmasıdır. Böylece ilk andan beri ülkenin tüm ürünlerinin sergileneceği büyük bir pazar yeri olarak tasarlanan sergi, tam da bu amaca hizmet eden mimari bir gösteri olarak gerçekleştirilebildiği için başarılı, ancak Osmanlı bürokrati ve aydını için bundan fazlasını görünür hale getirdiği için problemlidir. Bu durumda tek seferlik kapsamlı bir gösterinin sergilendiği bu yapılar, daha önce tartışıldığı gibi başarısızlığı siyasal iktidar için önemli bir tehdide dönüşen Darülfünun binasının tam tersine, başarılı bir girişim olduğu için tekrar edilmesi arzu edilmeyen bir mimari pratik olarak kentsel sahneden hızla silinmek zorunda kalmıştır.

Şekil 5.1. At Meydanı'nda tarihi hipodromun spinası üzerindeki anıt sütunları da içine alarak aynı aks üzerine, kuzey-güney doğrultusunda yerleşen sergi yapılarının Batur (2000, s.69) tarafından önerilen vaziyet planı restitüsyonu.

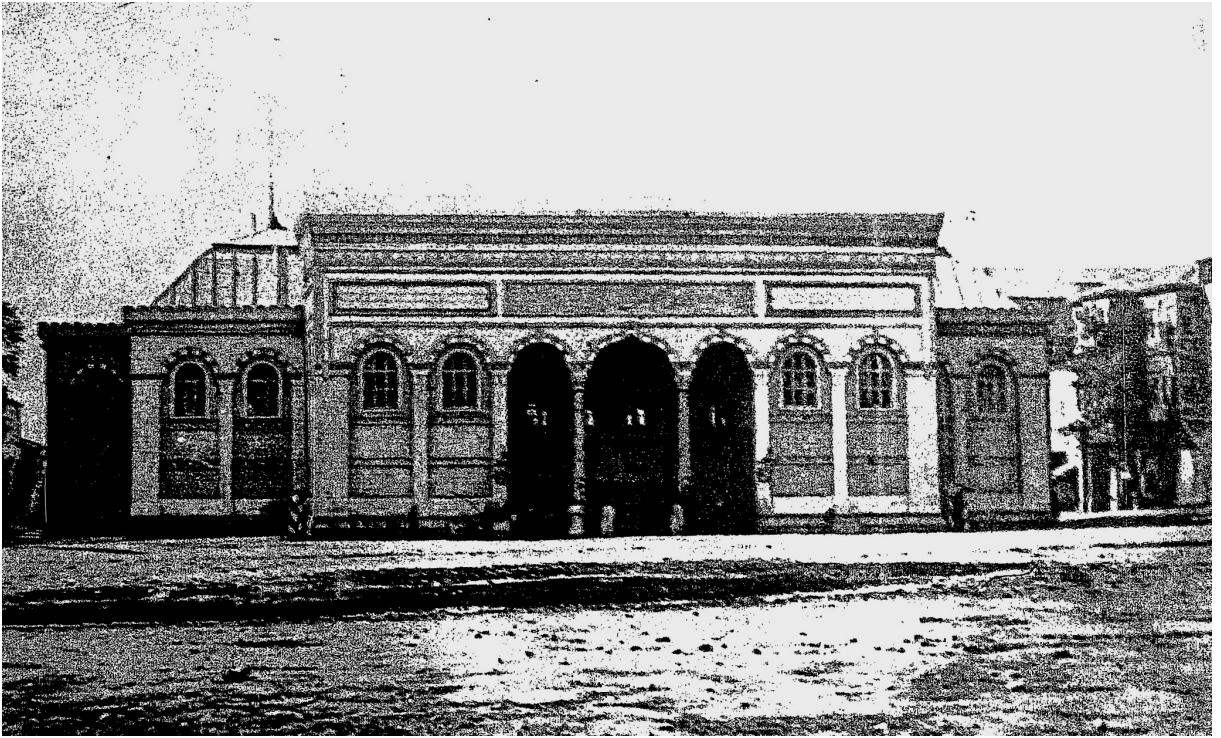

Şekil 5.2. İlk Osmanlı resimli dergisi *Mir'ât*'ta (1, 1279/1863) yayınlanan ana sergi binasının kuzey cephesine ait taş baskı resim. Resmin altında "Sergi-i Umûmî-i Osmânî'nin Ön Tarafdan Görünüşü" yazmaktadır.

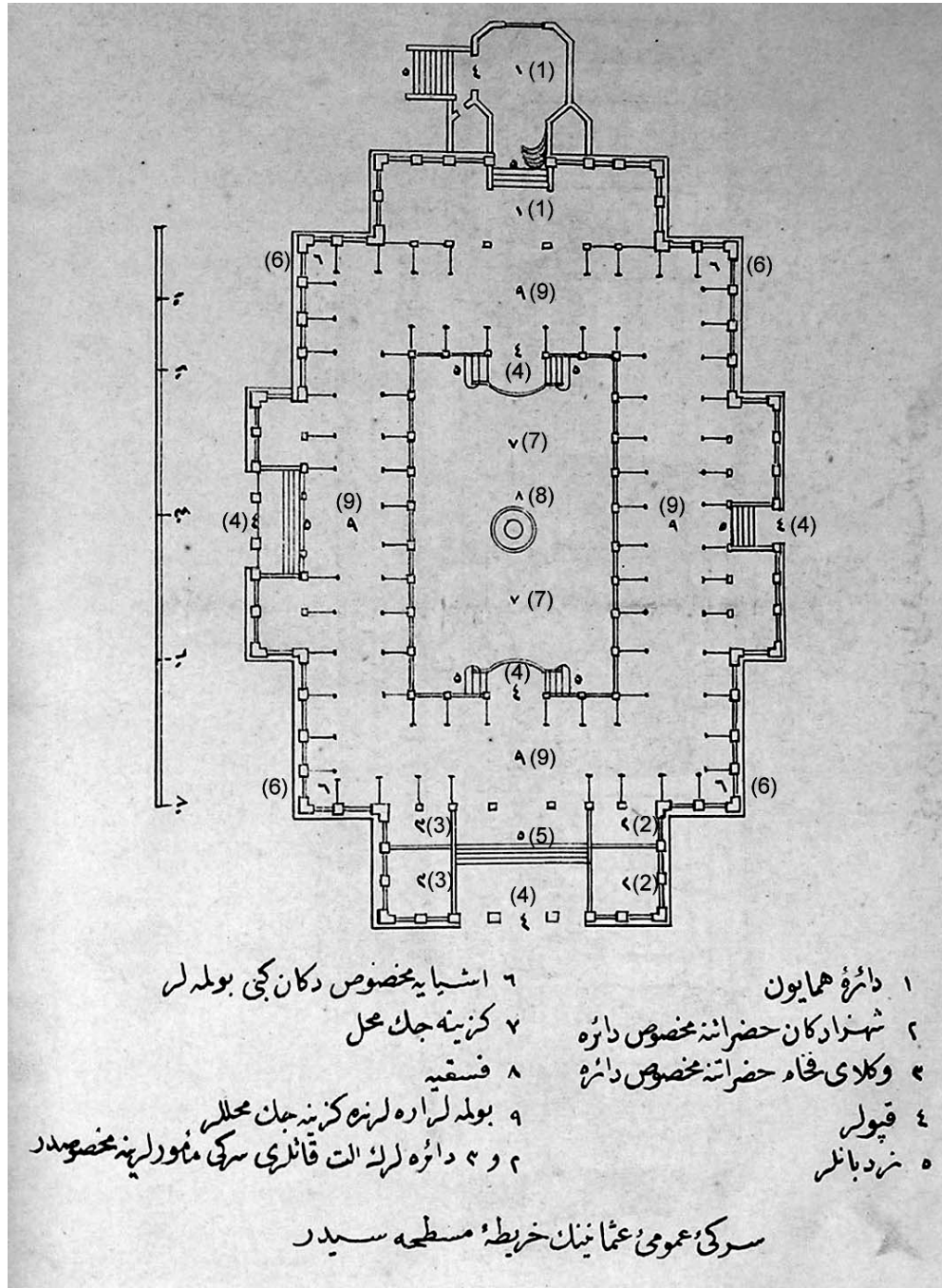

VUE EXTÉRIEURE DE L'EXPOSITION UNIVERSELLE DE CONSTANTINOPLÉ. — D'après un croquis de M. Moniani.

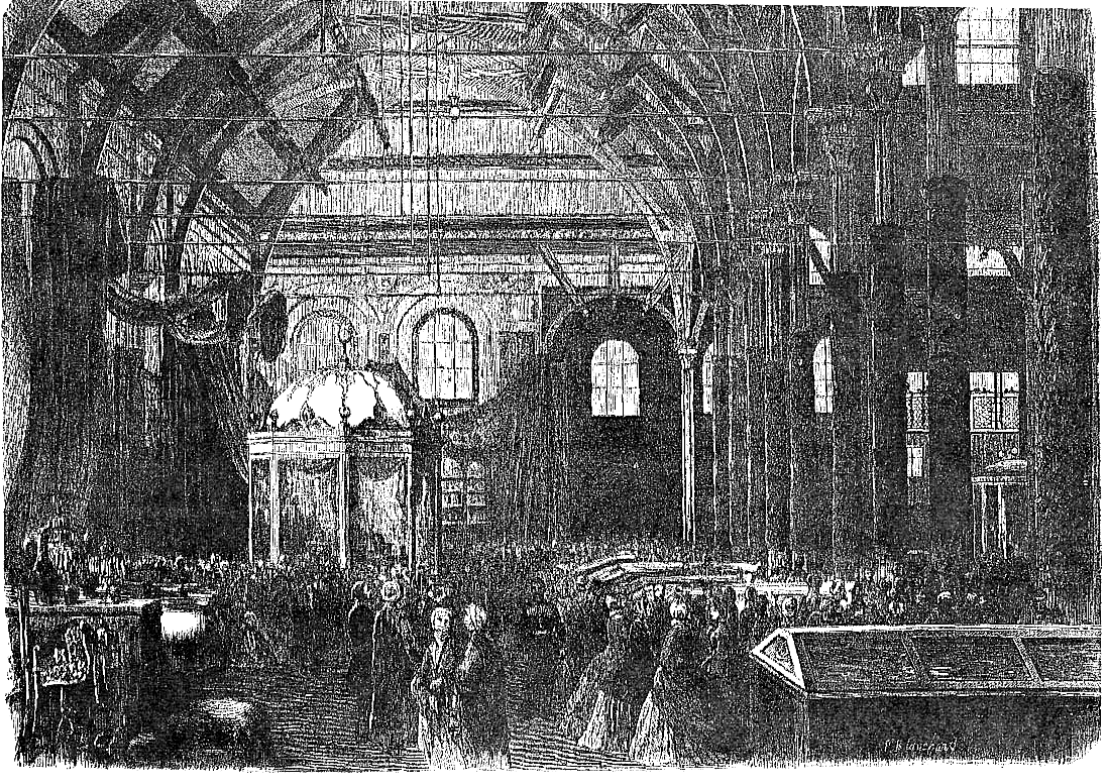
Şekil 5.3. *L'Illustration: Journal Universel*'de (XLI, 1863) yayınlanan Sergi-i Umûmî-i Osmânî'ye ait farklı bir taş baskı resim.

5.4. Sergi-i Umûmî-i Osmânî'nin kuzeydeki ana giriş cephesini gösteren tek fotoğraf (*Empire Ottoman*, 1863).

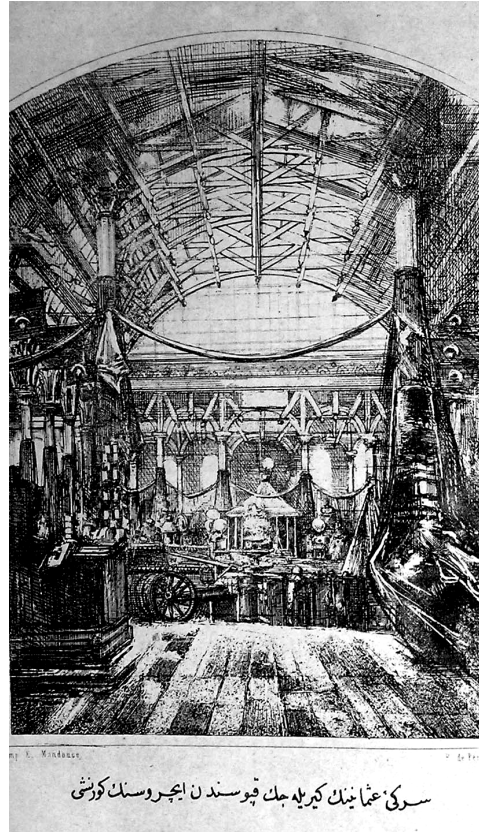

Şekil 5.4. Sergi-i Umûmî'nin yerli ürünler için inşa edilen yapısının planı (*Mir'ât*, 1, 1279 / 1863). En altta “Sergi-i Umûmî-i Osmânî'nin harita-ı musattahasıdır” olarak tanımlanan plandaki açıklamalar: “(1)Dâire-i hümâyûn, (2)Şehzâdegân hazretlerine mahsûs dâire, (3)Vükelâ-yı feham hazretlerine mahsûs dâire, (4)Kapılar, (5)Merdibanlar, (6)Eşyâya mahsûs dükkân gibi bölmeler, (7)Gezilecek mahall, (8)Fıskiye, (9)Bölmeler aralarında gezilecek mahaller, (3) ve (2) Dâirelerin alt katları sergi me'mûrlarına mahsûsdur.”

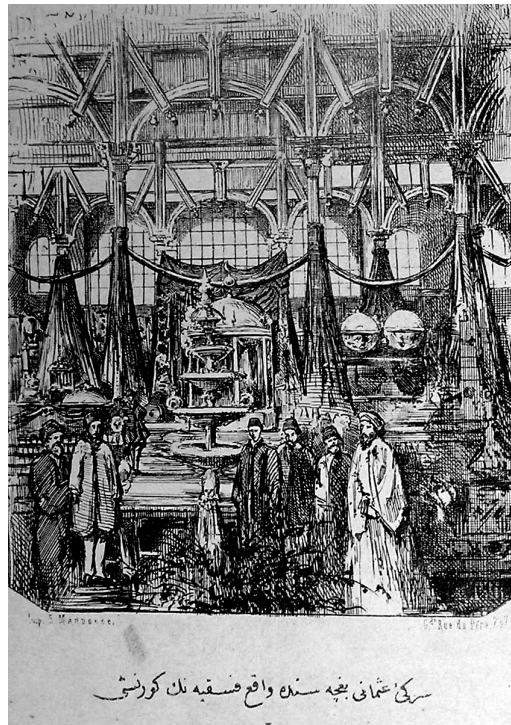

VUE INTERIEURE DE L'EGLISE SOLENNELLE DE CONSTANTINOPLE. - D'après le dessin de M. Montaut.

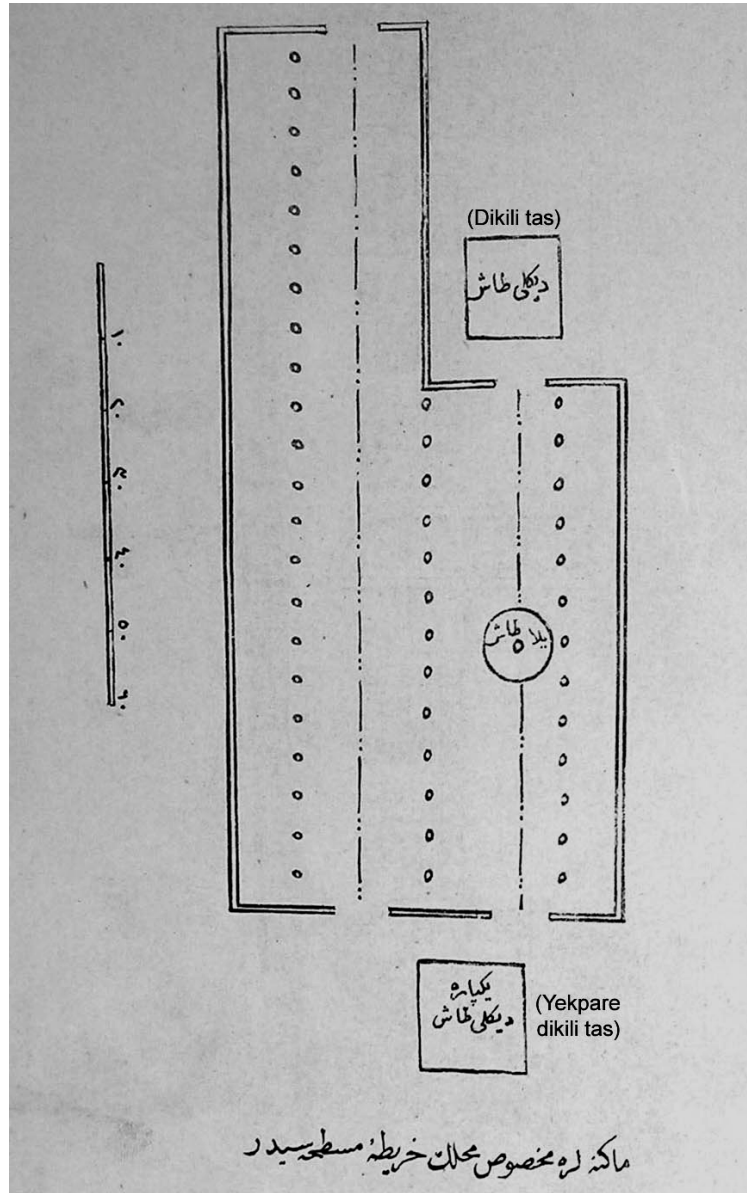
Şekil 5.6. *L'Illustration: Journal Universel*'de (XLI, 1863) yayınlanan yapının iç mekanını, ahşap taşıyıcı sistemini ve eşya teşhir dolaplarını gösteren taş baskı resim.

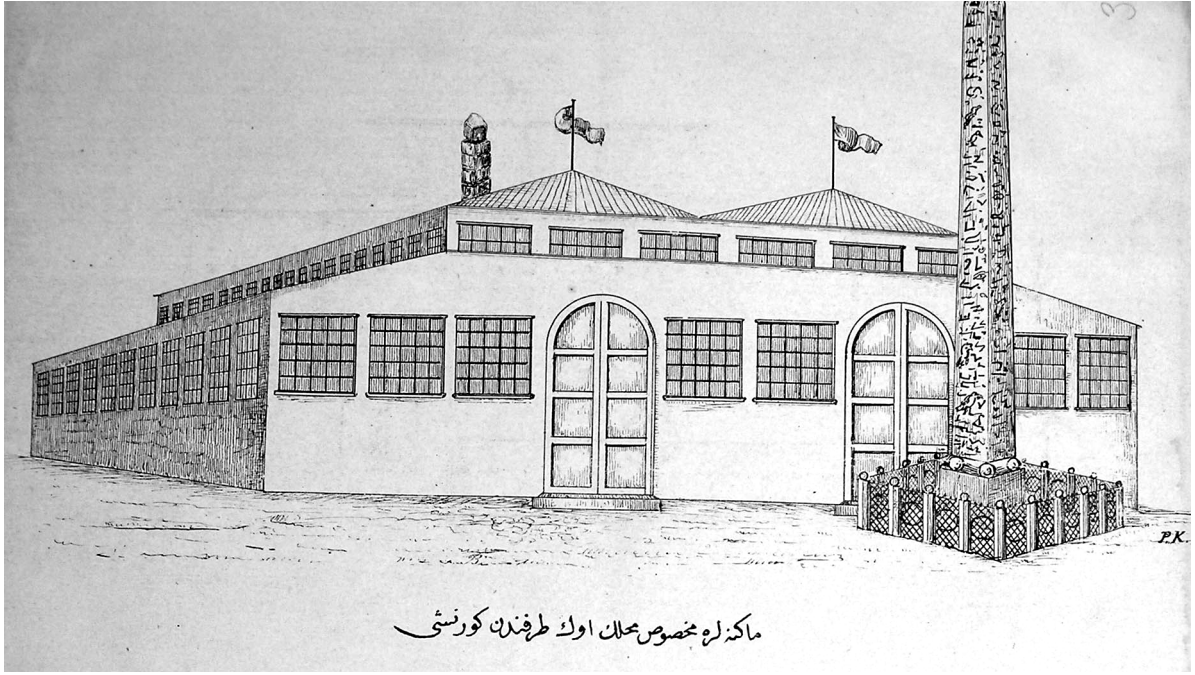
Şekil 5.7. Sergi yapısının iç mekanını gösteren taş baskı resim (*Mir'ât*, 2, 1279/1863). Altta “Sergi-i Osmâni'nin girilecek kapısından içerisinin görünüşü” ifadesi yer alıyor.

Şekil 5.8. Yapının iç avlusunun ortasında yer alan fiskiyeli havuz (*Mir'ât*, 2, 1279 / 1863). Resmin altında “Sergi-i Osmâni bahçesinde vâkı’ fiskiyenin görünüşü” yazıyor.

Şekil 5.9. At Meydanı'nda anıt sütunlara göre sınırları belirlenen ve Avrupa'dan getirilen makine ve aletler için inşa edilmiş olan ikinci sergi yapısı (*Mir'ât*, 1, 1279 / 1863). Altta "Makinelere mahsûs mahallin harita-ı musattahasıdır" yazıyor.

Şekil 5.10. İkinci sergi binasının kuzeyinde yer alan Dikilitaş ile birlikte yapının ön cephesinin görünüşü (*Mir'ât*, 1, 1279/1863). Altta “makinelere mahsûs mahalin ön tarafından görünüşü” ifadesi yer alıyor.

6. SONUÇ

1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesini sağlayan siyasal değişim rüzgarı, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ni "Batı denilen şey"le çeşitli biçimlerde yoğun bir etkileşime sokmuştur. Ya da diğer bir deyişle arada zaten var olan iletişim, bu eşikten itibaren genişleyen bürokratik mekanizma içinde çeşitlenen yeni mecralarla yoğunlaşmıştır. Şimdiye kadar yapılan tartışmada Osmanlı Devleti ile tahakküm kurucu bir merkez olarak Batı arasındaki bu etkileşimin devlet yönetiminde, bürokraside ve ona eklenilen yeni entelektüel çevrelerde oldukça hayati etkileri olduğu çeşitli örneklerle ortaya koyulmuştur. Özellikle geç on sekizinci yüzyıldan itibaren Avrupa'ya gitme ve "dışarıda" gördüklerini "içeride" anlatabilme ayrıcalığına sahip olan öznelerin ifadelerine göre Avrupa neredeyse homojen ve çoğu zaman büyüleyici bir yer olarak tarif edilmiştir.* Gördükleri karşısında endişe duysa da hiç şüpheye düşmeyen Osmanlı bürokrat ve aydını tarafından yapılan gözlemlerde üst üste eklenilerek katılan söz, Batı'yı çerçeveleyerek kurduğu söylemsel alanı tamamen kapatacak büyük bir iktidara sahiptir. Bu doğrultuda, oldukça güçlü bir model olarak kurgulanan Batı'ya dair bilginin yanı sıra çeşitli biçimlerde aşkınlaştırılan Batı'nın bilgisini de aktarma ayrıcalığına sahip bu öznelerin, içeriği değişmekte olan doğru bilginin nesnesini belirleme ve ona ulaşma teknik ve pratiklerini kurma ve denetleme iktidarını da ellerinde tuttıkları iddiası bu tartışmanın merkezinde yer alır.

Foucault'nun bilgi kuramından önemli ölçüde faydalanan bu tartışmada karmaşık bir iktidar odağı olan Batı'ya göre biçimlenen yeni bir hakikat rejiminin kuruluş süreci, öznesi farklı aktörlerden oluşan siyasal iktidar olan mimari üretimi anlamlandırmak üzere tartışmaya açılmıştır. Bu durumda (doğru) bilgi, Tanzimat döneminde öznesi devlet olan mimari pratikleri tartışmak üzere bir tür arayüz olarak kullanılmıştır. Buna göre, mimarlık bilgisini ve yapı üretimini çeşitli biçimlerde etkileyen bilgi alanının bu evrede geçirdiği değişim ve bu süreçte özne konumuna yerleşenler, "söz"ün büyük önem taşıdığı Batı'ya dair söylemsel alanı konu edinen genel bir çerçeve içerisinde ele alınmıştır. Diğer taraftan doğru bilgi, kimliği Osmanlı bürokrat ve aydını olarak belirlenen özneler tarafından denetlenen yeni tekniklerle bir çeşit Batı'dan aktarım mekanizması olarak kurulurken, mimarlık pratikleri de bu aktarım

* 1887 yılında bir Japon gezgin yaptığı Amerika ve Avrupa gezisinden sonra şöyle soruyor; "Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da Batı'nın özü nerede? Bütün bu ülkelerin farklı sistemleri var, birinde doğru olan diğerinde yanlış. Avrupa denilen şey gerçekten var mı?" (Aktaran Jansen, 2006, s.32). Osmanlı gezginlerinin kaleme aldığı metinlerde ise bu tür bir şüpheye kesinlikle yer verilmemiştir.

sürecinin içerisinde farklı biçimlerde görev alırlar. Bu doğrultuda toplumsal alanda farklı mimari üretimlerin olduğunu vurgulamak üzere öznesi siyasal otorite olan ve başkent İstanbul’la sınırları dikkatle çizilen belirli bir alan içerisinde mimarlık bilgisinin ve üretiminin bilginin yeniden kuruluş sürecinde nasıl araçsallaştığı ve kendi özerk alanı içerisinde resmi söyleme dair pratikleri hangi kavram, imkansızlık ve çelişkilerle görünür kıldığı, belirlenen bazı eksenler aracılığıyla tartışmaya açılmıştır. Bu eksenleri tanımlayan ve somutlaştıran farklı mimari pratikler Batılı bilgi ile çeşitli biçimlerde ilişki kuran, bu bilgiyi Osmanlı bağlamı içerisinde konumlandırmayı, çerçevelemeyi ve yeniden üretmeyi amaçlayan örnek durumlar içerisinde seçilmiştir. Burada bu yapıların Osmanlı mimari üretimine yönelik genel bir çerçeveyi, ya da bir dönemi işaret eden biçimsel ortaklıklar taşıdığı gibi bir iddia ise kesinlikle yer almaz. Buradaki amaç Osmanlı Devleti’nin uluslararası arenada kaybettiği gücünü ona geri verecek bir iktidar aracı olarak görülen Batılı bilgi ile karşılaşmanın ve onun sağlayacağı faydaları keşfetmenin verdiği heyecan ile kendi tarif ettiği sorunlara çözüm üretmeyi amaçlayan Osmanlı merkezi iktidarının, mimarlığı bu çözümün parçası olacak siyasal bir teknoloji olarak nasıl kullandığını tartışmaya açmaktır. Bu esnada tarihsel olarak nesnesini ve bilgisini oluşturan mimari üretim alanına, yeni bir tarihsel bilginin ve kentsel ölçekte yeni bir duyarlılığın farklı biçimlerde dahil olduğu iddiası da aynı tartışmanın parçası olarak ele alınmıştır.

İlk tartışmada, öncü bir Osmanlı üniversitesi olması planlanan ve sivil eğitimde yapılmak istenen reformun merkezinde yer alacağı arzulanan, Batılı bilgiye adanmış gösterişli bir anıt olarak da nitelenebilecek olan Darülfünun’un inşa süreci, mimarlığın Osmanlı bürokratlarınca tarif edilen eksikliği ikame etmek üzere nasıl araçsallaştırıldığını çarpıcı bir biçimde sergiler. İşleyişini sürdüren geleneksel eğitim sistemindeki dinsel vurgu ve ahlaki kaygılar ağırlığını korurken, farklı bir episteme içerisinde üretilmiş olan Batılı bilginin “içeriye” aktarıldıktan sonra sağlayacağı pratik faydalara dair güçlü bir inançla başlatılan proje, İstanbul’un tarihsel merkezinde inşa edilmeye başlandığında içerisinde yer alacak kuruma ve işlevine yönelik büyük bir belirsizlik bulunmaktadır. Buna karşılık yapının konumuna da bağlı olarak henüz inşası sürerken sahip olmayı başardığı kamusal görünürlük, hem siyasal otoriteyi, hem de Avrupalı gözlemcileri yeni hayaller kurmak üzere kışkırtacak kadar etkileyicidir. Ancak projenin büyüklüğü sadece bu hayalin imkansızlığını daha da büyük bir başarısızlık olarak sergilerken, bu alanda var olan belirsizliklerin farklı aktörlerden oluşan bürokratik mekanizmayı bile ikna etmeyi engellediği bitmeyen inşaat süreci içerisinde görünür olmuştur. Bu durumda Darülfünun bağlamında mimarlık, siyasal bir proje olarak kurulacak ilk üniversiteye ve eğitim reformuna dair beklentilerin büyüklüğünü somutlaştırmak üzere

araçsallaşan bir siyasal teknolojidir. Yirmi yıla yayılan inşaat süreci ise bilgiye dair siyasal söylemin bu teknolojiyi kullanarak yapabileceklerinin sınırlarını ve maddi alanda resmi söylemin dışına sızan bilgi ve pratikleri açığa çıkarmıştır.

Bu durumda öncelikle mimarlığın da dahil olduğu farklı toplumsal alanlardaki üretimin yetersiz olduğuna dair sık sık tekrar edilen resmi söylemi ve önerdiği çözüm önerilerini kuşkuyla karşılamak gerektiği ortaya çıkmaktadır. Toplumsal hayatta siyasal otorite tarafından dile getirilen sorunlar karşısında, biçimsel ve kurumsal olarak ideal bir Batılı modele göre kurgulanan çözümler çoğunlukla bu yetersizlik söylemini farklı biçimlerde yeniden üretirler. Bu doğrultuda bu çalışma içerisinde ele alınan diğer tekil yapı örneği olan Sergi-i Umûmî-i Osmâni, yerli üretimi Batılı rakipleri karşısında eksik bulan ve üretimde yapılacak olan “ıslahat”ın fabrikada, makineyle olması gerektiğini savunan resmi tezin hem üretimde ıslah edilecek olanı görselleştirmek, hem de çözümün parçası olmak üzere kullanmak istediği farklı bir mimari araç olarak ele alınmıştır. Batı Avrupa’da siyasal ve ekonomik gelişmeyi temsil etmek üzere özgün bir mimari pratiğin ürünü olarak inşa edilen sergi yapıları, Osmanlı bağlamında Darülfünun binasının aksine kısa sürede inşa edilmiş olmalarına rağmen farklı bir biçimde başarısız bir girişim olarak kentsel sahnedeki hızla silinmek zorunda kalmıştır. Yerli ürünlerle burada eksik olan bilgiyi işaret eden Avrupalı ürünlerin farklı yapılarda ve farklı biçimlerde teşhir edildiği ve öznesi yine devlet olan bu sergi, ülkenin her tarafından çok sayıda ürünü ve ziyaretçiyi bir araya getirmiş olmasına rağmen, Osmanlı bürokratları bu zengin panoramaya bakarak, üretimde yapılması gereken reformun aciliyetini gözlemlemiştir. Bu durumda mimari biçim ve işlevleri Batı’da üretilen mimari bilgidен yapılan aktarımlara göre şekillenen bu yapılar, bir yandan Osmanlı Devleti’nin kendi bağlamına aktarmak istediği Batılı bilgiye dair resmi arzuları görünür kılarken, diğer yandan da kentsel mekana ve toplumsal hayata dahil olma biçimleriyle bu bilginin hangi maddi pratiklerle yerleştirildiğini sergilerler. Diğer taraftan yeni bir mekansal kurguyla Batılı bir modele göre inşa edilen bu binaların sahip oldukları biçimsel özellikler ise, bu çalışma kapsamında bu projeler için birer model işaret etmekten daha büyük bir önem taşımamaktadır. Bu yapıların inşa sürecinde, çoğunlukla bu dönemde var olan yerel mimari bilgi ve pratiklerinin yetersiz olduğu iddiasıyla İstanbul’da geniş bir faaliyet alanı bulan Avrupalı mimarlara bırakılan mimari beğeni ve biçimlere yönelik tercihler, yine aynı nedenle çok verimli bir tartışma alanı sunmazlar. Hatta bu mimarlar tarafından tasarlanan yapılar, mimarlık üzerinde Osmanlılığı dair dilsel bir kimlik kurgusunu da ters-yüz ederek en baştan imkansız kılarlar. Bunun yerine burada bu projelerin hangi niyet ve kaygılarla tasarlandığı, inşa edilen ya da edilemeyen yapıların neyi görünür kıldığı ve mimari üretime dair maddi

pratiklerle, öznesi merkezi yönetim olan siyasal söylemlerin nasıl birbirini etkilediği ve dönüştürdüğü sorularına göre biçimlenen bir tarihyazımsal strateji belirlenmiştir.

Diğer taraftan aynı süreçte Avrupa'dan çeşitli biçimlerde süzülerek gelen bilgi ile sadece yeni yapı üretiminde değil, var olan tarihsel dokunun ve fiziksel çevrenin yeni bir görünürlük kazanmasını sağlayan kuramsal alanda yaşanan bazı önemli yenilikler de bu çalışma içerisinde yeni bir eksen tanımlar. Bu döneme kadar Osmanlı tarih metinlerine dahil edilmeyen İstanbul'un Osmanlı öncesi "öteki" tarihine dair yeni yapılan tercümelemlerle kent, yeni bir bilimsel merakın nesnesi haline gelirken yüzyıllardır doğal bir dekorun parçası olarak varlığını koruyan Bizans eserleri de mimarlık pratiklerinin yeni konusu olmuştur. Bu döneme kadar Osmanlı tarihyazımsal alanının tamamen dışında bırakılmış olan İslam-dışı ve Osmanlı öncesi toplumlara dair tarih bilgisi sınırlı bir okuyucu kitlesine hitap eden popüler basın ve kitap yayıncılığı ile Osmanlı yazılı kültür bölgesine dahil edilmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan bu ilginin sebebi bu alanda var olan büyük boşluğun fark edilmesinden çok, Batı Avrupa'da bilimsel bilginin nesnesi olan tarih ve arkeolojiye dair üretimden ve Osmanlı topraklarına duyulan ilgiden haberdar olma imkanlarının artmış olmasıdır. Bu doğrultuda Osmanlı toplumsal belleğinde siyasal ve askeri bir zafer sembolü olarak İstanbul'un Bizans geçmişini canlı tutan, ancak yüzyıllar içerisinde sembolik önemi değişen bu eserler, Batılı bilgiye göre şekillenen yeni bir bağlamda görünürlük kazanır. İstanbul yarımadasında var olan Bizans eserlerini tarihsel birer belge olarak kamusal imgelemde yeniden konumlandıran bu gelişme Tanzimat sürecinde Batı ile çeşitli biçimlerde artan iletişime bağlıdır. Ancak düzenlenen, fakat bir sonuca ulaşmayan Çemberlitaş'ın tamiri ile ilgili yarışmanın da gösterdiği gibi seçmeci bir tavırla bu eserlere gösterilen ilgi de Darülfünun projesine benzer bir biçimde belirli bir görünürlük kaygısı içeren sınırlı bir bilimsellik iddiası taşımaktadır. Bu doğrultuda kentin "olmayan düzeni"ne dair yine "bilimsel" bir çerçevede açılan tartışmalar, Tanzimat döneminde neyin doğru olduğunu belirleme iktidarına sahip öznelerin bilime dair alanı hangi pratiklerle kurduğunu sergilerken, bu bilimsel söylemlerin nesnesi haline gelen kent ve mimari pratikler ironik bir biçimde bu söylemlerin açmazlarını açığa çıkarırlar. Bu durumda kent de bir türlü "düzen"lenemez.

Sonuçta, bu çalışmada belirlenen çerçeve içerisinde ele alınan Tanzimat dönemi, Batı'nın giderek artan hegemonyal etkisi altında doğru bilgiye ulaşma teknik ve pratiklerinin sorgulandığı, gözden geçirildiği ve değişimin tartışıldığı zengin bir bağlam sunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bürokratik yapısının genişleyerek çeşitlendiği, belirli bir çevre içinde yabancı dil öğrenmenin ve Avrupa'ya seyahat etmenin kolaylaştığı bu evrede farklı öznelerce

ortak bir biçimde deneyimlenen “Avrupa kenti” modern bilgi ile ulaşılabilecek ideal düzenin sahnesi olarak kurgulanmıştır. Burada karşılaştığı bu yeni bilgiyi belirli epistemolojik sınırlar içerisinde anlamaya ve aktarmaya girişen Osmanlı siyasal otoritesi, öncelikle başkent İstanbul’da ülkenin geri kalanı için model oluşturabilecek öncü projelerle bu aktarım sürecini başlatmıştır. Burada tartışılan Darülfünun ve Sergi-i Umûmî yapıları ya da Bizans eserlerine yönelik yeni tamir pratikleri bu doğrultuda yaşanan deneysel bir sürecin örnekleridir. Bu çalışmada mimarlık pratiklerinin bu aktarım sürecinin maddi alanda nasıl kurgulandığına ve deneyimlendiğine dair önemli bilgiler sunabileceği iddia edilmiş ve tartışmanın çerçevesi bu ilişki üzerine kurulmuştur. Bu tezin belirlediği sınırların dışında kalan 1870 sonrasında ise yaşanan bu öncü deneyimlerin ardından sadece İstanbul’un nesnesi olduğu bu parçacı girişimler yerine tüm ülke mekanını kapsayan bir merkezileşme projesiyle toplumsal hayata dair kapsamlı reformlar ülke çapında açılan idadiler ve yeni müzeler gibi çok daha geniş bir çerçeve içerisinde ve daha sistematik bir biçimde yapılacaktır. Yine 1869’da kabul edilen Maarif Nizamnamesi Darülfünun’un açılması kararının alındığı ilk nizamnameye göre çok daha kapsamlı ve sistematiktir. Bu durumda burada ele alınan süreç ve örnek durumlar, siyasal alanda başlatılan reform sürecinin, sınırları İstanbul’la belirlenmiş bir bağlamda, model olarak tasarlanan projelerle deneyimlendiği erken bir dönemi kapsar. Burada yürütülen tartışmanın ana eksenini belirleyen yeni bir hakikat rejiminin kuruluş sürecinde dinsel bilgi ve ahlaki normlarla sınırları belirlenen epistemolojik bağlam, bilimsel bilginin değişen içeriğine bağlı olarak yeni etkilere açılmış olsa da kökten bir değişikliğe uğramamıştır. Hatta bu çalışmada ele alınan mimari durumlar, korunmak istenen bu sınırları farklı biçimlerde görünür kılan örnekler olmak üzere seçilmiştir.

Sonuç olarak ele alınan Tanzimat döneminde Batı Avrupalı gözlemcilerin de gelişmeye ve ilerlemeye yönelik birer gösterge olarak nitelendirip yeni ile eski arasında keskin bir kırılmanın yaşandığı iddiasıyla aşırı anlam yükledikleri ve övgüyle karşıladıkları bu mimari projelerin,* içeride Batı’yı yeniden kuran söylemsel pratiklerin içinde yer aldıkları kabul edilmiştir. Bu yapılar, bir yandan Batı’yı üstün bir yapı ve toplumsal bir model olarak içeride

* İnşa edilen bu yapılar, bazı Avrupa başkentlerinde Osmanlı Devleti’nin en başta arzu ettiğinden de fazla görünür olmuştur. Sergi-i Umûmî’nin açılmasından sonra Fransa’da *Paris* gazetesinde yayınlanan ve Osmanlı Devleti’nin Fransa Sefareti tarafından tercüme edilerek gönderilen bir makaleden yapılan alıntı bu genel tavrı çok çarpıcı bir biçimde özetler; “Bil-fil Avrupa medeniyeti yoluna girmenin Devlet-i Âliyece lafzen Avrupa ittifâkına dâhil bulunmaktan haberli ve emniyetli olacağına şüphe yoktur” (BOA, İ.HR. 198/11244, 25.Ca.1279 / 18.11.1862).

yeniden üreten siyasal söylemin ileri sürdüğü yetersizliklerin üzerini örtmek üzere araçsallaştırılırken diğer yandan da maddi alanda yeniden biçimlenen aynı siyasal söylemin sınırlarını ve yetersizliklerini ortaya koyarlar. Buna göre iddia edilebilir ki bu çalışmada, üzerinde yazılı bilginin oldukça sınırlı olduğu bir dönemde üretilmiş olan yapıların biçimsel özelliklerine çoğu zaman yapıldığı gibi aşırı-anlam yüklemek yerine, ele alınan mimari pratikler kendi özerk bilgi alanının sınırları dışında duran çok daha geniş bir toplumsal bağlamda tartışmaya açılmıştır. Burada yer alan örnekler siyasal ideoloji ile kamusal alandaki mimari pratikler arasındaki ilişkinin hiç de basit ve dolaylımsız olamayacağını ve bu alanların birbirini dönüştüren ve sınırlayan karmaşık bir etkileşim içerisinde bulunduğunu göstermiştir. Bu durumda mimari üretim, siyasal söylemlerin ya da kişisel arzuların dolaylı olarak biçimlendirdiği özerk bir üretim olmanın yanı sıra, kültürün bölgesi içinde şekillenen ancak gündelik hayata ve maddi üretime dair reel koşullar içerisinde deneyimlenen karmaşık bir özne grubunun etkinlik alanıdır. Bütün bu iddiaların sonucunda bu tez temel olarak, mimarlık tarihinin yeni anlatılar yoluyla, yeni tarihsel deneyimler sunabileceğini önerir.

KAYNAKLAR**ARŞİV BELGELERİ**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, (BOA)

Cevdet Tasnifi

Belediye (C.B.)

Evkaf , (C.EV)

Maliye, (C.M.)

Hatt-ı Hümayunlar, (HAT.)

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Belgeleri, (HR.MKT.)

İradeler

Dahiliye, (İ.DH.)

Hariciye, (İ.HR.)

Meclis-i Vâlâ, (İ.MVL.)

Mesâil-i Mühimme (İ.MSM.)

Sadaret

Amedî Kalemî, (A.AMD.)

Mektubi Kalemî Meclis-i Vâlâ, (A.MKT.MVL.)

Mektubi Kalemî Nezâret ve Devâir, (A.MKT.NZD.)

Mühimme Kalemî Evrakı, (A.MKT.MHM.)

GAZETELER

Ceride-i Havâdis

Hakâyık'ül Vakâyi

Journal de Constantinople

L'illustration: Journal Universel

Mecmûa-i Fünûn

Mir'ât

Rûznâme-i Ceride-i Havâdis

Takvîm-i Vakayi'

Tasvîr-i Efkâr

Tercümân-ı Ahvâl

İKİNCİL KAYNAKLAR

- Abou-El-Haj, R.A. (2000), *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev., O. Özel ve C. Şahin), İmge, İstanbul.
- Acar, Ş. (2006), *İstanbul'un Son Nişan Taşları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Ahıska, M. (2003), "Occidentalism: The Historical Fantasy of the Modern," *The South Atlantic Quarterly*, 102: 351-379.
- Ahıska, M. (2005), *Radyonun Sihirli Kapısı: Garbiyatçılık ve Politik Öznellik*, Metis, İstanbul.
- Ahmet Cevdet Paşa (1953), *Tezakir: 1-12*, Der. C. Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Ahmet Lütfi Efendi, (1999), *Vakanüvis Lütfi Efendi Tarihi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, YKY, İstanbul
- Ahmet Refik (1977), *Türk Mimarları*, Sander Yayınları, İstanbul.
- Ahunbay, Z. (1996), *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, Yem Yayın, İstanbul.
- Ak, B. ve Oral, T. (2003), *Fantazya Çok Para Yok: Karikatürlerle Bir Borç Ekonomisinin Tarihi 1(874-1954)*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Akgündüz, A., Öztürk S. ve Baş. Y. (2006), *Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Akın, G. (1993), "Tanzimat ve Bir Aydınlanma Simgesi," 123-33, *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, Der., Z. Rona, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Akyıldız, A. (1993), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren, İstanbul.
- Akyıldız, A. (1998), *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı; Refia Sultan*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Akyüz, K. (1975), *Encümen-i Daniş*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Ankara.
- Alkan, M. (2003), "Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme," 377-407, *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Der., M. Ö. Alkan, İletişim, İstanbul.
- Anderson, B.(1991), *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London, NY.
- Andı, F. M. (2002), *Bir Osmanlı Bürokratinin İzlenimleri-Mustafa Sami Efendi ve Avrupa Risalesi*, Kitabevi, İstanbul.
- Antel, S. C. (1940), "Tanzimat Maarifi," 441-462, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul,
- Aoki, M. (2002), "Léon Parvillée: Osmanlı Modernleşmesinin Eşiğinde Bir Fransız Sanatçı," İTÜ, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Arel, A. (1975), *On sekizinci Yüzyıl Osmanlı Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İTÜ, İstanbul.
- Arıkan, Z. (1985), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik," 6:1584-94, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim, İstanbul.

- Arseven, C. E. (1971), *Türk Sanatı Tarihi*, 5 Cilt, Maarif Basımevi, İstanbul.
- Arslan, A.(1992), “Geleneksel Osmanlı Devlet ve Siyaset Felsefesi ve Tanzimat,” 15-29, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü-Sempozyumu Bildirileri* (İzmir 6-7 Kasım 1989), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.
- Arslan, A. (1995), *Darülfünundan Üniversiteye*, Kitabevi, İstanbul.
- Asiltürk, B. (2000), *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, Kaknüs, İstanbul.
- Atasoy, N. (1997) (Der.) , 1582 *Sûrnâme-i Hümâyun: Dügün Kitabı, İntizami*, 1021/1612, Koçbank, İstanbul.
- Aydın, S. (2004),”Batılılaşma Karşısında Arkeoloji ve Klasik Çağ Araştırmaları,” 403-27, *Modernleşme ve Batıcılık*, Derl. T. Bora ve M. Gültekingil, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 3, İletişim, İstanbul.
- Ayvansarayı Hüseyin Efendi, Ali Satı Efendi, Süleyman Besim Efendi (2001[1865]), *Hadikatü'l- Cevami: İstanbul Camileri ve Diğer Dini – Sivil Mimari Yapılar*, Der., A.N. Galitekin, İşaret, İstanbul.
- Ayverdi, E.H. (1958), *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Badem, C. (2005), “Kırım Savaşı’nın Osmanlı Toplumsal Yaşamına Etkileri,” *Toplumsal Tarih Dergisi*, (Ocak)133:64-71.
- Bastea, E. (2000), *The Creation of Modern Athens (Planning the Myth)*, Cambridge University Press.
- Batur, A. (1985), “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı,” 1038-67, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim, İstanbul.
- Batur, A. (1994), “Balyan Ailesi,” 35-41, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Batur, A. (2000), “19. Yüzyıl Sanayi Sergileri ve Osmanlı Sergi Yapıları,” *Yapı*, 225: 67-72.
- Baykara, T. (1992), *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve 19. Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Akademi Kitabevi, İzmir.
- Baysal, J. (1968), *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- Baysun, M. C. (1960), “Mustafa Reşid Paşa’nın Siyasi Yazıları,” *Tarih Dergisi*, 15:121-142.
- Berkes, N. (2002), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, YKY, İstanbul.
- Berktaş, H. (1983), *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kaynak, İstanbul.
- Berrak, B. (2005), “Science, A remedy for all ills. Healing “The Sick Man of Europe”: A Case For Ottoman Scientism,” (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Princeton University, Department of the Near Eastern Studies.
- Berrak, B. (2006), “19. Yüzyıl Osmanlı Entellektüeli ve Bilimcilik,” *Doğu-Batı Dergisi*, 35:49-60.
- Beydilli, K. (1995), *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane*, Mühendishane

Matbaası ve Kütüphanesi, Eren, İstanbul.

Birinci, N. (1998), "Namık Kemal'den Önce Şiirimizde Vatan Teması Üzerine," 47-58, Namık Kemal Sempozyumu Bildirileri, Doğu Akdeniz Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Gazimagusa.

Bostan, İ. (1992), "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri, Tersâne'de Büyük Havuz İnşası," 69-100, 150. Yılında Tanzimat, Der., H. Dursun, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Burke, P. (2001), Bilginin Toplumsal Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Can, C. (1993a), İstanbul'da 19. yy Batılı ve Levanten Mimarlarının Yapı ve Koruma Sorunları, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Can, C. (1993b), "Fossati Gaspare Trajano," 2:326-7, İstanbul Ansiklopedisi, İletişim, İstanbul.

Cerasi, M. M. (1988), "Late Ottoman Architects and Master Builders," Muqarnas, 5:87-102.

Cevdet Paşa (1953 [1884-85]), Tezâkir (1-12), Der., C. Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Cezar, M. (1971), Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi, İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Chakrabarty, D. (2000), Provincializing Europe : Postcolonial Thought & Historical Difference, Princeton University Press, Ewing, NJ.

Chatterjee, P. (2002), Ulus ve Parçaları, İletişim, İstanbul.

Clark, E. C. (1992), "Osmanlı Sanayi Devrimi," 37-52, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler, Der., E. İhsanoğlu, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Crane, H. (Der.) (1987), Risale-i Mimariyye: An Early-Seventeenth Century Ottoman Treatise on Architecture, (Yazar Cafer Efendi), E. J. Brill, Leiden.

Çakır, C. (2001) Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi, Küre yayınları, İstanbul.

Çelik, Z. (1992), Displaying The Orient: Architecture of Islam at Nineteenth Century World's Fairs, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, New York.

Çelik, Z. (1993), The Re-making of Istanbul: Portrait of An Ottoman City in the Nineteenth Century, University of California Press, California.

Çetinsaya, G. (2003), "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti," 54-71, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, Der., M. Ö. Alkan, İletişim, İstanbul.

Deleuze, G. (1999), Foucault, Continuum, London and New York.

Demir, R. (2001), Osmanlılar'da Bilimsel Düşüncenin Yapısı, Epos Yayınları, Ankara.

Demir, R. (2005), "İlim ve Scientia," 31-42, Philosophica Ottomanica, Cilt II, Lotus, İstanbul.

Demircanlı, Y.Y. (1999), İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul.

Demircioğlu, C. (2005), From Discourse to Practice: Rethinking "Translation" (*Terceme*) and

Related Practices of Text Production in the Late Ottoman Literary Tradition, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Denel, S. (1982), Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri, İTÜ, İstanbul.

Deringil, S. (1991), "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleneğin İcadı' 'Muhayyel Cemaat' ve Panislamizm," Toplum ve Bilim, 54/55: 47-64.

Deringil, S. (1992), İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamit Dönemi 1876-1909, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

Devellioğlu, F. (1998), Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Der. A. S. Güneşal, Aydın Kitabevi, Ankara.

Dictionnaire Turc-Français (1886), Der., E. Leroux, L'ecole des Langues Orientale Vivantes, Paris.

Doğan, İ. (1991), Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi, İz, İstanbul.

Düzgüner, F. (2005), "İstanbul Sultanahmet'te Bizans'ın Ünlü 'Bakır Kapı'sı ve Iustinianus Sütunu," Mimar.İst Dergisi, 17:85-93.

Eldem, S. H. (1984), "Son 120 Sene İçinde Türk Mimarisinde Millilik ve Rejyonelizm Araştırmaları," 53-59, Mimaride Türk Milli Üslubu Semineri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul.

Eldem, E. (2004), İftihar ve İmtiyaz : Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Kültür Bakanlığı, İstanbul.

Empire Ottoman, Coup d'Oeil Général sur L'Exposition Nationale à Constantinople (1863), İstanbul.

Encyclopedia of Islam (1971), Brill, Leiden.

Ergin, O. N. (1939), Türkiye Maarif Tarihi, Osmanbey Matbaası, İstanbul.

Ergin, O. N. (1977), Türk Maarif Tarihi, Eser Matbaası, İstanbul.

Ergin, O.N. (1995), Mecelle-i Umûr-u Belediye, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul.

Erkmen, A. (2006), Mimarlık ve Hafıza: Geç Dönem Osmanlı Dünyasında Geçmişin Yeniden Üretildiği Yapılar (1850-1910), (Yayımlanmamış doktora tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Erkmen, A. (2008), "Bir Anıt İçin Biyografi Denemesi: Âbide-i Hürriyet," Arredamento Mimarlık Dergisi, 211:108-117.

Ersoy, A. (2000), On the Sources of the "Ottoman Renaissance": Architectural Revival and Its Discourse During the Abdülaziz Era (1861-76), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Harvard University.

Eyice, S. (1953), "İstanbul'un Fetihten Önceki Devre Ait Eski Eserlerine Dair Bir Kitap Hakkında," İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, V:85-90.

Eyice, S. (1975), "Fossati (Gaspere Trajano)," 11:5818-23, İstanbul Ansiklopedisi, Der., R.E. Koçu, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, İstanbul.

- Eyice, S. (1985), "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu," 6:1596-1603, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim, İstanbul.*
- Eyice, S. (1994a), "Dikilitaş," 3:51-2, *İstanbul Ansiklopedisi, İletişim, İstanbul.*
- Eyice, S. (1994b), "Çemberlitaş," 2:482-3, *İstanbul Ansiklopedisi, İletişim, İstanbul.*
- Findley, C. V. (1980), *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789 - 1922.* Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Findley, C. V. (1999), *Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.*
- Fortna, B. C. (2005), *Mekteb-i Hümâyûn: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim, (Çev., P. Sıral), İletişim, İstanbul.*
- Fossati, G. (1852), *Aya Sofia, Constantinople, As Recently Restored by Order of H.M. the Sultan Abdul Mecid, R. & C. Colnagni & Co, London.*
- Foucault, M. (1980), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977, Der., C. Gordon, Harvester, London.*
- Foucault, M. (1998), "Space, Knowledge and Power: Interview with Paul Rabinow," *Architecture Theory since 1968, Der., M. Hays, MIT Press, Cambridge, London.*
- Foucault, M. (2006 [1969]), *The Archeology of Knowledge, (Çev., S. Smith), Routledge, London and New York.*
- Frierson, E. (2000), "Cheap and Easy: The Creation of Consumer Culture in Late Ottoman Society," 243-260, *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire 1550-1922, Der., D. Quataert, State University of New York Press, New York.*
- Gencer, A. İ. (1987), "Encümen-i Daniş ve Mustafa Reşid Paşa," 31-37, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Seminer Bildirileri, TTKY, Ankara*
- Genç A. ve Çolak O. M. (2007), *Sultan II. Abdülhamid Arşivi İstanbul Fotoğrafları, İBB, İstanbul.*
- Gerçek, S.N. (2002), *Türk Matbuatı, Der., A. Birinci, Gezgın, Ankara.*
- Germaner, S. (1991), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı Uluslararası Sergiler ve Kültürel Sonuçları", *Tarih ve Toplum, 95: 33-40.*
- Gideon, S. ([1941] 2008), "The Great Exhibitions", *Space, Time and Architecture: The Growth of a New Tradition, Harvard University Press, USA.*
- Giz, A. (1969), "Batılı Prensler ve Hükümdarlar," *Hayat Tarih Mecmuası, 1:22-7.*
- Gordon, A. (2003), *Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present, Oxford University Press, NC, USA.*
- Göçek, F. M. (1999), *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme, Ayraç, Ankara.*
- Göçgün, Ö. (1992), *Tanzimat Dönemi Süreli Yayınlarından Edebi Dergilerle Gazetelerdeki Yazıların Toplu Bibliyografyası, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya.*

- Gökyay, O. Ş. (1976), *Risale-i Mimariye-Mimar Mehmet Ağa-Eserleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Göle, N. (1998), "Batı-Dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Ders," *Doğu-Batı Dergisi*, 2:65-73.
- Greenhalgh, P. (1988), *Ephemeral Vistas: The Exposition Universelles, Great Exhibitions, and World's Fairs, 1851-1939*, Manchester University Press, Manchester.
- Groc, G. (1993), "Journal de Constantinople," 2:320, *İstanbul Ansiklopedisi, İletişim, İstanbul*.
- Gurlitt, C. (1999 [1925]), *İstanbul'un Mimari Sanatı - Architecture of Constantinople - Die Baukunst Konstantinopels*, (Çev. R. Kızıltan), Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.
- Gürbilek, N. (2001), *Kötü Çocuk Türk*, Metis, İstanbul.
- Gürbilek, N. (2004), *Kör Ayna Kayıp Şark*, Metis, İstanbul.
- Habermas, J. (1987), "Modernity – An Incomplete Project," *The Anti-Aesthetic, Der.*, H. Foster, Bay Press, Washington.
- Habermas, J. (1997), *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, (Çevl., T. Bora & M. Sancar), İletişim, İstanbul.
- Hamadeh, S. (1999), *The City's Pleasures: Architectural Sensibility in the Eighteenth-Century Istanbul*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), MIT, Michigan. (Hamadeh, S. (2007), *City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century*, University of Washington Press, Washington)
- Hamadeh, S. (2004), "Ottoman Expressions of Early Modernity and the "Inevitable" Question of Westernization," *Journal of Society of Architectural Historians*, 63/1:32-51.
- Hanioğlu, M. Ş. (1984), "Osmanlı Aydınındaki Değişme ve 'Bilim'," *Toplum ve Bilim*, 27:184
- Hanioğlu, M. Ş. (1985), "Bilim ve Osmanlı Düşüncesi," II:346-7, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim, İstanbul*.
- Hansen, J. (1998), "Imperial Discourse and An Ottoman Excavation in Lebanon," 157-172, *Baalbek: Image and Monument, 1898-1998*, Derl., H. Sader, T. Scheffler, ve A. Neuwirth, *Beiruter Texte und Studien 69*, Wiesbaden, Steiner.
- Harvey, D. (1990), *The Condition of Post-Modernity*, Basil Blackwell, Oxford.
- Heidegger, M. (1977[1938]), "The Age of the World Picture," 115-154, *The Question Concerning Technology and Other Essays*, (Çev. ve Der., W. Lovitt), Harper Torchbooks.
- Heper, M. (1976), "Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a "Historical Bureaucratic Empire" Tradition." *International Journal of Middle East Studies*, 7/4:507-21.
- Heyd, U. (1961), "The Ottoman Ulema and Westernization in the time of Selim III and Mahmud II," *Scripta Hierosolymitana*, IX:63-96.
- Hopwood, K. (2004), "A Shared Heritage: Byzantine and Otoman Views of the Classical Monuments of İstanbul," 201-213, *Archaeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: the Life and Times of F. W. Hasluck, 1878-1920*, Volume 2, Der., D.

Shankland, The Isis Press, Istanbul.

İşıl, Y. (1987), "Mecmua-i Fünun'da Bilimsel Zihniyet," Tarih ve Toplum, 46:45-48.

İşın, E. (1985), "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm," Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, II:352, İletişim, İstanbul.

İhsanoğlu, E. (1985), "Osmanlı Devleti'ne 19.yy.'da Bilimin Girişi ve Bilim-Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi," Toplum ve Bilim, 29/30:79-102.

İhsanoğlu, E. (1990), "Darülfünun'un Tarihçesine Giriş: İlk İki Teşebbüs," Belleten, 210:699-745.

İhsanoğlu, E. (1992), "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı," 335-395150. Yılında Tanzimat, Der., H. D. Yıldız, TTK Yayınları, Ankara.

İnalcık, H. (1983), "Introduction to Ottoman Metrology," Turcica, XV: 311-48.

İnalcık, H. (2006), "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu," Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Derl., H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu, Phoenix, İstanbul.

İslamoğlu, H. (2004), "Politics of Administering Property: Law and Statistics in the Nineteenth Century Ottoman Empire," 276-320, Constituting Modernity: Private Property in the East and West, Der., H. İslamoğlu, I. B. Tauris, London.

James, L. (1996), " 'Pray not to Fall into Temptation and Be on Your Guard' : Pagan Statues in Christian Constantinople," Gesta, 35/1:12-20.

Jansen, M.B. (2006), "Cultural Change in Nineteenth-Century Japan," 31-55, Challenging Past and Present: The Metamorphosis of Nineteenth Century Japanese Art, Ed., E.P. Conant, University of Hawaii Press, USA.

Kabacalı, A. (1987), Türk Yayın Tarihi, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

Kabacalı, A.(2000), Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa Basın ve Yayın, Literatür, İstanbul.

Kaçar, M. (1998), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çabaları ve Mühendishelerin Kuruluşu (1808'e kadar)," 87-125, Osmanlı Bilimi Araştırmaları I, İstanbul.

Kaplan, M., Erginün, İ. ve Emil, B. (1974), Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, Cilt I (1839-1865), İ.Ü. Edb. Fak. Mat., İstanbul.

Kara, İ. (2003), "Les notions de "science" (ulum, fünun) et d'art" (sanat) à l'âge des Réformes ottomanes," Médecins et ingénieurs Ottomans à l'âge des nationalismes, Der., M. Anastassiadou-Dumont, Maisonneuve et Larose, Paris.

Karal, E. Z. (1985), "Dil ve Dil Tartışmaları", 2:314-332, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim, İstanbul.

Karateke, H. T. (2004), Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Merasimler, Kitap, İstanbul.

Karlığa, B. (1991), "Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyıl Başında Osmanlı Düşüncesi," Bilim Felsefe Tarih I, Hikmet, İstanbul.

- Kasaba, R. (1993), *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul.
- Kasap, S. (2003), *Sergi-i Umumi-i Osmani, 1863*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Kırlı, C. (2001), "The Struggle Over Space: Coffeehouses of Ottoman Istanbul, 1780-1845," (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Binghamton University, NY.
- Koçak, C. (1996), "Kaptırılmış ideal: Mai ve Siyah üzerine psikanalitik bir deneme," *Toplum ve Bilim*, 70:95-152.
- Koçak, C. (2003), "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet," 72-82, *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Der., M. Ö. Alkan, İletişim, İstanbul.
- Kolcu, A. İ. (1999a), *Türkçe'de Batı Şiiri*, Gündoğan, Ankara.
- Kolcu, A. İ. (1999b), *Ondokuzuncu Yüzyılda Batı Edebiyatından Tercüme Edilen Şiirler Antolojisi*, Gündoğan, Ankara.
- Koloğlu, O. (2006), *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif, İstanbul.
- Korlaelçi, M. (2003), *Pozitivizm'in Türkiye'ye Girişi*, Hece, İstanbul.
- Kostof, S. (1991), *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*, Bulfinch, New York, Boston.
- Kreiser, K. (1997), *Public Monuments in Turkey and Egypt: 1860-1916*, *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, XIV: 103-117, Der., G. Necipoglu, E.J. Brill, Leiden.
- Kuban, D. (1970), *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Kuban, D. (2000), *İstanbul: Bir Kent Tarihi-Bizantion*, Konstantinopolis, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Kurdakul, N. (1989) "Tanzimat Döneminin Gereğince Tanınmayan Düşünürü: Mehmet Sadık Rifat Paşa," *Tarih ve Toplum*, 71:56-62.
- Kuyuş, A. (1999), "Osmanlı-Türk Modernleşmesi ve Ordunun Siyasetteki Yeri Üzerine," *Cogito*, 19: 259-267.
- Kütükoğlu, M. (2000), *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Lacchia, T. (1943), *I Fossati architetti del Sultano di Turchia*, Edizioni del Giornale di politica e di letteratura, Roma.
- Levy, A. (1971a), "The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39." *International Journal of Middle East Studies*, 2/1:21-39.
- Levy, A. (1971b), "The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II," *Asian and African Studies*, VII:13-39.
- Mahmud Cevad (2001), *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı : XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*, Der., T. Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Makdisi, U. (1998), "The 'Rediscovery of Baalbek: A Metaphor for The Empire in the Nineteenth Century," 137-156, *Baalbek: Image and Monument, 1898-1998*, Derl., Sader, H., Scheffler, T. ve Neuwirth, A., *Beiruter Texte und Studien* 69, Wiesbaden, Steiner.

- Maksudyan, N.(2008), *Hearing the Voiceless - Seeing the Invisible: Orphans and Destitute Children As Actors of Social, Economic, and Political History in the Late Ottoman Empire*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sabancı Üniversitesi, İstanbul.
- Mallgrave, H. F. (2005), *Architectural Theory: An Anthology from Vitruvius to 1870*, Blackwell, UK.
- Mango, C. (1962), *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul: The Church Fathers in the North Tympanum*, Harvard University Press, Washington, D.C.
- Mango, C. (1997), *Hagia Sophia: A Vision for Empires*, Ertuğ&Kocabıyık, İstanbul.
- Manneh, E. B. (2006), "Ali ve Fuad Paşaların Bab-ı Ali'deki Nüfuzlarının Kökenleri (1855-1871)," *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Derl., H. İncelik ve M. Seyitdanlıoğlu, Phoenix, İstanbul.
- Mardin, Ş. (1985), "Tanzimat ve Aydınlar," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1:1698-1701, İletişim, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2003a), *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çev., M. Türköne ve F. Unan), İletişim, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2003b), "Yeni Osmanlı Düşüncesi," 42-53, *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Der., M. Ö. Alkan, İletişim, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2004), *Türk Modernleşmesi*, Der., M. Türköne ve T. Önder, İletişim, İstanbul.
- Mark, R. (1995), *Architectural Technology up to the Scientific Revolution*, MIT Press, Cambridge Massachusetts.
- Mehmed Esad (1986), *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun*, Der., S. Erdem, İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul.
- Ménage, V.L. (1964), "The Serpent Column in Ottoman Sources," *Anatolian Studies*, 14:169-173.
- Mitchell, T. (1984), *As If the World Were Divided in Two: The Birth of Politics in Turn-of-the-Century Cairo*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Princeton University.
- Mitchell, T. (2001), *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, İletişim, İstanbul.
- Moltke, H.V. (1999), *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Remzi, İstanbul.
- Müller-Wiener, W. (1998), *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Müller-Wiener, W. (2002), *İstanbul'un Tarihsel Topografyası : 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, YKY, İstanbul.
- Nasır, A. (1991), "Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar," (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Necipoğlu, G. (1986), "Plans and Models in 15th and 16th Century Ottoman Architectural Practice," *Journal of the Society of Architectural Historians*, 45/3:224-43.
- Necipoğlu, G. (1992) "The Life of an Imperial Monument: Hagia Sophia after Byzantium," 195-225, *Hagia Sophia from the Ages of Justinian to the Present*, Derl., R. Mark ve A. Çakmak, Cambridge University Pres, London.

- Necipoğlu, G. (1995), *The Topkapı Scroll: Geometry and Ornament in Islamic Architecture*, The Getty Center for the History of Art and the Humanities, Santa Monica.
- Necipoğlu, G. (2005), *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, Reaktion Books, London.
- Nelson, R.S. (2004), *Hagia Sophia, 1850-1950: Holy Wisdom Modern Monument*, University of Chicago Press, Chicago and London.
- Neumann, C. (2000), *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Oktay, C. (2003), "Bizans Siyasi İdeolojisinden Osmanlı Siyasi İdeolojisine," 29-41, *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Der., M. Ö. Alkan, İletişim, İstanbul.
- Olgun, Ö. (Der.), (2001), *Ramazan Kitabı*, Kitabevi, İstanbul.
- Olsen, D.J. (1986), *The City as a Work of Art: London, Paris, Vienna*, Yale University Press
- Orgun, M. Zarif (1938), "Hassa Mimarları," *Arkitekt*, 333-342.
- Orhonlu, C. (1981), "Şehir Mimarları," *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 2:1-30.
- Ortaylı, İ. (1974), *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını*, Sevinç Matbaası, Ankara.
- Ortaylı, İ. (1992), "Osman Hamdi'nin Önündeki Gelenek," ss.123-131, *I. Osman Hamdi Bey Kongresi-Bildiriler (2-5 Ekim 1990)*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2005), *Osmanlının En Uzun Yüzyılı*, İletişim, İstanbul.
- Ousterhout R. ve Başgelen, N. (2005), *Tarihi Kartlarda Yaşayan İstanbul: Osmanlı Öncesi Anıtları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Önsoy, R. (1984), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)," *Bellekten*, CXLVII:195-235.
- Özbek, N. (2003), "Alternatif Tarih Tahayyülleri: Siyaset, İdeoloji ve Osmanlı-Türkiye Tarihi," *Toplum ve Bilim*, 98:234-54.
- Özdem, R. (1940), "Tanzimat'tan Beri Yazı Dilimiz," 879-931, *Tanzimat I*, Maarif Vekaleti, Ankara.
- Özdural, A. (1995), "Omer Khayyam, Mathematicians, and "Conversazioni" with Artisan," *The Journal of the Society of Architectural Historians*, 54/1:54-71.
- Özgüven, B. (1980), "İdadi Binaları," *Tarih ve Toplum*, 44:236-9.
- Öztuncay, B. (1992), *James Palmerstone: Pioneer of Photography in the Ottoman Empire*, Eren, İstanbul.
- Öztuncay, B. (2003), *The Photographers of Constantinople: Pioneer Studios and Artists from 19th century Istanbul*, Koç Kültür Sanat Tanıtım, İstanbul.
- Paksoy, İ.G. (1993), "Bazı Belgeler Işığında Osmanlı Devleti'nin Kültür Mirası Politikası Üzerine Düşünceler," 201-21, *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, Der., Z. Rona, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- Palumbo-Fossati, C. (1970), *I Fossati di Morcote*, Istituto Editoriale Ticinese, Bellinzona.
- Pamuk, Ş. (1994), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı, İstanbul.
- Parla, J. (1992), “Tanzimat Düşününde Batılılaşmanın Sınırları,” 133-47, I. Osman Hamdi Bey Kongresi-Bildiriler (2-5 Ekim 1990), Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Parla, J. (1993), *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İletişim, İstanbul.
- Parla, J. (2005), *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İletişim, İstanbul.
- Pasinli, A. (2003), *İstanbul Arkeoloji Müzesi*, Akbank, İstanbul.
- Perez-Gomez, A. (1983), *Architecture and the Crisis of Modern Science*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London.
- Quataert, D.(1999), *Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922*, (Çev., A. Berktaş), İletişim, İstanbul.
- Quataert, D.(2002), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çev. T. Güney), İletişim, İstanbul.
- Raby, J. (1987), “Mehmed The Conqueror and the Byzantine Rider of the Augustaion,” *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı*, 2:141-152.
- Rado, Ş. (Der.) (1981), *Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un Alınışı-Eski Hali ve Türkler İstanbul'a Neler Getirdiler?*, Albert Gabriel, Joseph von Hammer-Kostantiyüs, Rado Yayınları, İstanbul.
- Rosenthal, S.(1980), “Urban Elites and the Foundation of Municipalities in Alexandria and Istanbul,” *Modern Egypt Studies in Politics & Society*, Ed.ler, E. Kedourie & S.G.Haim, Routledge, UK.
- Rosenthal, F. (2004), *Bilginin Zaferi : İslam Düşüncesinde Bilgi Kavramı*, (Çev., L. Güngören), *Ufuk Kitapları*, İstanbul.
- Rüegg, W. (Der.) (2004), *A History of the University in Europe: Universities in the 19th and early 20th century (1800-1945)*, Volume 3, Cambridge University Press, Cambridge.
- Said, E. (2004 [1978]), *Şarkiyatçılık: Batının Şark Anlayışları*, (Çev., B. Ülner), Metis, İstanbul.
- Sakaoğlu, N.(1994), “At Meydanı,” 1: 414-8, *İstanbul Ansiklopedisi*, İletişim, İstanbul.
- Sakızlı Ohannes Paşa (2005), *Güzel Sanatlar Tarihine Giriş*, Der., K. Bostancı, Hece, Ankara
- Saner, T. (1998), *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında “Oryantalizm”*, Pera, İstanbul.
- Sarc, Ö. C. (1940) “Tanzimat ve Sanayiimiz”, 423-440, *Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, Maarif Matbaası, İstanbul.
- Schlüter, S. (1999), *Gaspere Fossatis Restaurierung der Hagia Sophia in Istanbul 1847-49*, P. Lang, Bern, New York.
- Schlüter, S. (2000), “Gaspere Fossati'nin Ayasofya Onarımları (1847-49),” 62-65, *600 Yıllık Ayasofya Görünümleri ve 1847-49 Fossati Onarımları*, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Gnl. Müd., Mas, İstanbul.

- Selen, H.S. (1965), "Yazma Cihannümâ'ya Göre Edirne Şehri," Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1996), Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ 1838-1868, TTKY, Ankara.
- Shannazari, F. (1992), Modernization of Education: A Comparison of Japan and Iran, Institute of Middle Eastern Studies, Japan.
- Shaw, W.(2003), Possessors and Possessed: Museums, Archaeology and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire, University of California Press, Berkeley.
- Somel, S. A. (2001), The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire: 1839-1908 The Islamization, Autocracy and Discipline, Brill, Leiden.
- Somel, S.A. (2003), "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1908)," 88-116, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, Der., M. Ö. Alkan, İletişim, İstanbul.
- "Spitzer'in Hatıraları-1," (1973), Hayat Tarih Mecmuası, 2/9:33-40.
- St.Laurent, B. (1989), Ottomanization and Modernization. The Architectural and Urban Development of Bursa and the Genesis of Tradition, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Harvard University.
- Strauss, J. (1995), "The *Millets* and the Otoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th Centuries)," Die Welt Des Islams, New Series, 35/2:189-249.
- Sungu, İ. (1941-42), "Mekteb-i Maarif-i Adliyyenin Tesisi," Tarih Vesikaları Dergisi, 1:212-225
- Şapolyo, E. B. (1971), Türk Gazeteciliği Tarihi: Her Yönüyle Basın, Güven Matbaası, Ankara.
- Şen, Ö. (1996), Osmanlı Panayırıları (18.-19. Yüzyıl), Eren, İstanbul.
- Şenyurt, O. (2006), Türkiye'de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Şirin, İ. (2006), Osmanlı İmgeleminde Avrupa, Lotus, Ankara.
- Tahtavi, R. R. (1992), Paris Gözlemleri, (Çev., C. Çiftçi), Ses, İstanbul.
- Tanpınar, A. H. (2003), XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan, İstanbul.
- Tanyeli, G. (2000), "18. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Yapım Süreci: Laleli Külliyesi Örneği," 317-326, Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri 7-10 Mart 1994, Der., B. Mahir, MSÜ Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul.
- Tanyeli, U. (1990a), "Mimarlık Terminolojilerinin Doğuşu Üzerine Gözlemler," Mimarlık, 241:52-55.
- Tanyeli, U. (1990b), "Topkapı Sarayı Üçüncü Avlusu'ndaki Fatih Köşkü (Hazine) ve Tarihsel Evrimi Üzerine Gözlemler," Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı, 4:50-187.
- Tanyeli, U. (1993), "Batılılaşma Dönemi Öncesinin Türk Mimarlığında Batı Etkileri," Türk Kültüründe Sanat ve Mimar: Klasik Dönem Sanatı ve Mimarisi Üzerine Denemeler," 21.

Yüzyıl Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul.

Tanyeli, U. (1995), "Türkiye'de Modernleşmenin Unutulmuş Tanıkları: Askeri Mimarlık Kitapları," *Mimarlık Dergisi*, 269:38-42.

Tanyeli, U. (1996), "19. yüzyıl Türkiye'sinde Mimari Bilgi Alanının Biçimlenişi," 19. Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı, Sanat Tarihi Derneği, İstanbul.

Tanyeli, U. (2004), "Düşlenmiş Rasyonalite Olarak Kent: Türkiye'de Planlama ve Çifte Bilinçlilik", 503-37, İlhan Tekeli İçin Armağan Yazılar, Derl., S. İlkin, O. Silier & M. Güvenç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Tanzimat Devrine Ait Bir Kısım Resimler ve Vesikalar (1940), Maarif Vekaleti, Ankara.

Taşköprüzade Ahmed Efendi [968/1561] (1975), *Mevzuatü'l-Ulûm : İlimler Ansiklopedisi*, Der., M. Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul.

Teteriatnikov, N. (1998), *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul : the Fossati Restoration and the Work of the Byzantine Institute*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, DC.

Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1997), *Mimar Kemalettin'in Yazdıkları*, Şevki Vanlı Vakfı Yayınları, Ankara.

Terzioğlu, A. ve Lucius, E. (1993), *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları : Sempozyum Bildirileri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Timur, T. (2000), *Osmanlı Kimliği, İmge*, Ankara.

Topuz, H. (2003), *II. Mahmud'dan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi, İstanbul.

Tuğlacı, P. (1993), *Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesinin Rolü*, Yeni Çığır Kitabevi, İstanbul.

Turan, Ş. (1963), "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1:151-203.

Turnbull, D. (2000), *Masons, Tricksters and Cartographers: Makers of Knowledge and Space*, Gordon&Breach Publishing, Florence, USA.

Ubicini, J.H.A. (1977), *Türkiye: 1850, Tercüman 1001 Temel Eser*, İstanbul.

Uluçay, Ç. (1958), *Yüksek Mühendis Okulu*, Berksoy Matbaası, İstanbul.

Unat, F. R. (1964), *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, Ankara.

Unat, F.R. (1987), *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara.

Upton, D. (1984), "Pattern Books and Professionalism: Aspects of the Transformation of Domestic Architecture in America, 1800-1860," *Winterthur Portfolio*, 19-2/3:107-150.

Vryonis, S., (1991), "Byzantine Constantinople and Ottoman Istanbul: Evolution in a Millennial Imperial Iconography," 13-52, *The Ottoman City and Its Parts*, Derl., I. A. Bierman, R. A. Abou-El-Haj & D. Preziosi, Aristide D. Carastasi, NY.

- Warr, M. (1989), *A Biography of Stratford Canning*, Alden Press, Oxford.
- Webster, C. (1995), "The Architectural Profession in Leeds 1800-50: A Case-Study in Provincial Practice," *Architectural History*, 38:176-191
- Williams, P. ve Chrisman, L. (Derl.), (1994), *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory: A Reader*, Columbia University Press, New York.
- Yerasimos, S. (1993), *Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri, İletişim, İstanbul.*
- Yerasimos, S. (1994), "Ayasofya Efsaneleri," 1:457-8, *İstanbul Ansiklopedisi, İletişim, İstanbul.*
- Yerasimos, S. (2006), "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine," *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Derl., H. İnalçık ve M. Seyitdanlıoğlu, Phoenix, İstanbul.
- Yeşilkaya-Gürallar, N. (2007), "From A Courtyard to a Square: Transformation of the Beyazıt Meydanı in the Early Nineteenth Century İstanbul," *METU Journal of Faculty of Architecture*, 24/1: 71-92.
- Yetişkin, A. N. (2005), "19. Yüzyıl Batılılaşma Döneminden Bir Görüntü: İstanbul'daki Kışla Yapıları (Genel Bir Değerlendirme)," *Afife Batur'a Armağan: Mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları*, Der., K. Kocatürk Literatür, İstanbul.
- Yinanç, M. H., (1940) "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik," 573-595, *Tanzimat I*, MEB, Ankara.
- Yolalıcı, E. (1999), "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları," *Osmanlı*, 281-96, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara.
- Yücel, E. (1994a), "Dikilitaşlar," 3: 52-3, *İstanbul Ansiklopedisi, İletişim, İstanbul.*
- Yücel, E. (1994b), "Burmali Sütun," 2:340, *İstanbul Ansiklopedisi, İletişim, İstanbul.*

ÖZGEÇMİŞ

Doğum tarihi	02.04.1976	
Doğum yeri	Ankara	
Lise	1988-1993	Konya Meram Anadolu Lisesi
Lisans	1993-1997	ODTÜ, Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü
Yüksek Lisans	1997-2000	ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı, Mimarlık Tarihi, Eleştirisi ve Kuramı Programı
Araştırma Bursu	2000-2001	Budapeşte Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Central European University, Tarih Bölümü
Doktora	2002-2008	Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı, Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı

Çalıştığı Kurumlar

1998-1999	FON Mimarlık Bürosu, Ankara, Yardımcı Mimar
2002-Devam ediyor	GYTE, Mimarlık Fakültesi, Araştırma Görevlisi